

ՄԱՆԱԿԱՆՈՒՄԻՆԻ ՊԱՅՈՒՆ ԿՐԻՍՏՈՒՆ

ԿԱՏԻԼԻՆԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ
ԵՎ
ԹՈՒՂԹՔ ԱՌԾԵՐՆ ԿԵՍԱՐ
Ի ՎԵՐԱՅ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

ՊՐԻՆՏԻՆՈՆ

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՈՄ.

ՃԳՆԱԺԱՄԸ ԵՎ
ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ
ՓՈՐՁԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

SALLUSTIUS GAIUS CRISPUS

BELLUM CATILINAE

ATQUE

EPISTULAE AD CAESAREM SENEM
DE RE PUBLICA

Translatio, studium et commentari
Alberti A. Stepaniani

PRINTINFO LIBRORUM DOMUS
YEREVAN - 2022

9H
2-32
h2

ՍԱԼԼՈՒՍՏԻՈՒՍ ԳԱՅՈՒՍ ԿՐԻՍՊՈՒՍ

ԿԱՏԻԼԻՆԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ԵՎ

ԹՈՒՂԹՔ ԱՌ ԾԵՐՆ ԿԵՍԱՐ
Ի ՎԵՐԱՅ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

Թարգմանությունը, ուսումնասիրությունը
և մեկնությունները
Ալբերտ Ա. Ստեփանյանի

ՓՐԻՆԹԻՆՖՈ
ԵՐԵՎԱՆ - 2022

Հրատարակվում է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի
խորհրդի որոշմամբ

**Գրախոսներ՝
Սմբատ Խ. Հովհաննիսյան
Տիգրան Ռ. Եփրեմյան**

**Գլխավոր խմբագիր՝ Գևորգ Ճաղարյան
Գրական խմբագիր՝ Դավիթ Վ. Պետրոսյան**

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Ս 132

Ս. Ա. Ստեփանյան
Ս 132 Հանրապետական Հոռմ. ճգնաժամը և հաղթահարման
փորձառությունը / Ս. Ստեփանյան. – Եր.: 2022. – 288 էջ:

«Հանրապետական Հոռմ. ճգնաժամը և հաղթահարման փորձառությունը» խնդիր ունի բացահայտելու Հանրապետության անկման դարաշրջանի ընկերային, քաղաքական, գաղափարաբանական հիմնախնդիրները: Արժևորվում են ճգնաժամի հաղթահարման և նոր հանրային համաձայնության հաստատման հեռանկարները: Հետազոտության առանցքը նշանավոր պատմագիր Գ. Կ. Սալլուստիուսի գրություն է՝ թարգմանված, ուսումնասիրված և մեկնաբանված անտիկ և արդի պատմության և իմաստասիրության, բանասիրության և մեկնարկների լույսի ներքո:

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-872-59-9

© Ալբերտ Ստեփանյան, 2022
© ՓրինթինՖո, 2022

**Նվիրվում է
Անահիտին և Աննային**

*«Խորունկ խոհերդ մի քիչ համեմիր և աննտությամբ,
Զի այն հանդ է ճիշտ ժամանակին»:*

Հորատիում Փակկու

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մուտք	9
Պատմական հետապաց. հանրապետական Հոռմ	15
Գ. Կ. Սալլուստիուս «ԿԱՏԻԼԻՆԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ» ԵՎ «ԹՈՒՂԹՔ ԱՌ ԾԵՐՆ ԿԵՍԱՐ» Կատիլինայի պատերազմը.....	80
Թուղթը առ ծերն Կեսար ի վերայ պետութեան	149
Մեկնությունը.....	177
Հակիրճանք.....	262
Մատենագիտություն	264
Դասիչ	280

ՄՈՒՏՔ

Գիրքն այս համակեցական կյանքի ճգնաժամի մասին է, դրա պատճառների ու կազմախոսության: Բնորոշ Հռոմեական Հանրապետությունն է, որի կենսընթացն ուղեկցվել է մեծ ու փոքր ճգնաժամային իրավիճակներով ավելի քան հինգ հարյուր տարի: Այս ընթացքին պետությունը երբեմն հայտնվել է չգոյության վիճակի առջև, սակայն ի գործ է եղել հաղթահարելու քայքայումը՝ շնորհիվ կերպավորության իր զարմանալի ձիրքի:

Տակավին հին հույները գիտեին, որ ճգնաժամերը կարող են նաև բարիք լինել: Եվ այս ըմբռնումը կողավորված է նրանց նույնիմաստ բառի մեջ՝ *κρίσις*, որ նշանակում է նաև «դատողություն, մեկնություն, որոշում, ընտրություն»: Այլոքեն՝ արտահայտում է *արյուսքո աչքի* կամային վերաբերմունքը անկման և քայքայման հոլովույթի նկատմամբ: Եվ արդի ճգնաժամագիտությունը միանգամայն հաշտ է նման ըմբռնման հետ. ազգերի համար ճգնաժամերը հնարավորություն են ինքնաքնության և ինքնաճանաչման, ինքնակառավարման և ինքնակերպավորման:¹

Սակայն նման խաղընթացի համար անհրաժեշտ է մի կարևոր նախապայման՝ ազգային ընտրանու առկայու-

¹ Ճգնաժամի վերաբերյալ դասական հունական և արդի ըմբռնումների գուգականության մասին տե՛ս Zamoum, Grope, 2018, 203–207.

թյունը՝ բազմաչափ ու ներունակ, ի գործու հարիր պատասխաններ մշակելու պատմության մարտահրավերներին: Մի հղացք, որ բխում է ավելի հիմնային այն ըմբռնումից, որ ազգերը տրամադրում են *պայրմանյութ*, որից ընտրանիները հյուսում են *պայրմությունը*: Հարկավ, խոսքը ճշմարիտ ընտրանիների մասին է, որոնց միշտ էլ ուղեկցում են կվազի-որակներով օժտված ինչ-ինչ խմբեր: Դրանք հավակնում են թվալ, քան լինել այդպիսիք: Եվ առաջնորդվում են նեղ-եսակենտրոն մոտմտերով, որոնց պարագային ընկերային համակեցությունը տարասեռվում է՝ կորցնելով իր ամբողջականությունը:

Այս չափույթով է չափվում Ք. ա. 2-րդ – 1-ին դարերի հանրապետական Հռոմի պատմությունը: Ճգնաժամը համակարգային էր՝ պարառելով համակեցության բոլոր հարթակները՝ սկսյալ գորեղ փոքրամասնությունից (*pauci*), ծերակուտական և գավառական վերնախավից մինչև տկար հասարակները (*plebs*): Նյութապաշտությունը, ապօրինությունը, երեսպաշտությունը, կաշառքն ու կեղծիքը պատել էին թե՛ հարուստներին, թե՛ տնանկներին, թե՛ իշխանավորներին, թե՛ թշվառ խոնարհներին: Եվ շրջանառվում էին Հանրապետության *բժշկման* տարիմաստ ծրագրեր: Բոլորն էլ մեկնարկում էին «բարի և հին» Հանրապետության տեսլականից և ամենուրեք փնտրում թշնամիների, որք խաթարել էին այն: Հայսմ՝ բոլոր հանրախմբերը, բոլոր ականավոր հանրային դեմքերը հայտնվում էին (կամ կարող էին հայտնվել) թշնամական բևեռում՝ կախված դիտարկողի շահից կամ դիտավորությունից:²

Սևուսպիտակը գերակայում էր ամենուրեք՝ տեղիք տալով բռնությամբ հանրակարգը հեղաշրջելու տրամադրություններին: Եվ հետզհետե ակներև էր դառնում, որ ավանդական Հանրապետությունը սպառել է իր պաշարները: Հուսկ հաճախակի դարձան բռնատիրության հաստատման

² Այս կապակցությամբ հետազոտողներն ուշադրություն են հրավիրում հետևյալ ուշագրավ փաստի վրա. *hostis* – «թշնամի» լատիներեն եզրույթը, որ նախկինում կիրառվում էր առավելաբար օտարների նկատմամբ, արդ ստանում էր ներհանրության գործառնություն՝ տարասեռ և տարիմաստ նրբերանգներով: Տե՛ս Aislinn, 2010, 391–394:

փորձերը՝ սկսյալ Կորնելիուս Սուլլայից (Ք. ա. 82 թ.) մինչև Հուլիոս Կեսար (Ք. ա. 46 թ.): Այս գործընթացից անմասն չէին նաև ժամանակի այլ հայտնի այրեր՝ Գնեուս Պոմպեոս, Մարկոս Կրասսոս, Կվինտոս Կատիլինա, Կոդիոս Պուլբեր և այլք: Եվ Ք. ա. 50–40–ականներին գործառում էին համակեցական երկու հակադիր հարացույցներ. մի կողմից՝ վերասերված ծերակուտական Հանրապետությունը, որը *գորեղ փոքրամասնության* ձեռքին էր, մյուս կողմից՝ բռնիշխանությունը, որին տոն էին տալիս *հաղթանակած զորավարը և բանակը*: Երկուսն էլ փակուղային էին: Կար նաև երրորդ հարացույցը՝ *բարի և հին Հանրապետությունը*, որը նույնպես փակուղային էր, սակայն մտահոգևոր կառույց էր, և ուներ ներազդեցության մեծ պաշար՝ հանգույն բոլոր ուտոպիաներին:³ Մանավանդ հռոմեական միջավայրում, որտեղ ներունակ էին մտքի և հանրային պահվածքի ավանդակաւությունն ու ծիսականությունը: Հենց այս մտահոգևոր պաշարն էր, որ ստիպեց Սուլլային հրաժարվելու միահեծան իշխանությունից և կազմակերպեց Կեսարի սպանությունը հենց Ծերակույտի դահլիճում:

Ասվածին հակառակ՝ հռոմեական տեսական մտքի ծիրում (Մ. Կիկերոն, Գ. Սալլուստիոս) սկսեց ծլարձակել մի հղացք, որն ուրվագծում էր ճգնաժամի հաղթահարման նոր ճանապարհ: Այն կառուցված էր հանրախմբերի ոչ թե սևուսպիտակ հակադրության, այլ փոխլրացման սկզբունքի հիմամբ. հարկ էր ձևավորել կառավարման այնպիսի համալիր, որը կհամաբերեր համակեցության բոլոր տարրերը և ծնունդ կտար նոր հանրային համաձայնության (*nova concordia ordinum*): Համաձայնության՝ ընդ առաջնորդությամբ *գորեղ անհապականության*:

Իրական կյանքում այս խնդիրը փորձեց լուծել Գայուս Հուլիոս Կեսար Օկտավիանոս Օգոստոսը՝ Կեսարի հոգեզավակը: Ներկայանում էր միաժամանակ թե՛ ժողովրդի, թե՛ Ծերակույտի, թե՛ վարչակազմի առաջնորդ՝ օժտված ռազմական, քաղաքացիական և սրբազնային

³ Ընդամենը, «Ուտոպիան ոչ թե հույս է, այլ [իրական] մղում առ ավելի բարվոք կեցություն»: Տե՛ս Levitas, 1990, 191; հմմտ. Sargent, 1982, 574–576; Sargent, 2000, 7–11.

գերագույն իշխանությամբ: Դժվար է ասել՝ ինչն էր աստ քարոզչական հնարք, ինչը՝ իրականություն. գույները միախառնված էին: Իսկը՝ Օգոստոսը, հանրաձայնում էր, թե վերականգնել է Հանրապետությունը, մինչդեռ (պատեհապաշտ) շրջապատը մտածում էր, թե հաստատվել է իդեալական անցյալին հարիր միապետական կարգ: Արդիականության խոշորագույն պատմագետ Թ. Մոմզենն ավելի ճկուն գտնվեց՝ սահմանելով այդ կարգն իբրև *հանրապետական միապետություն՝ principatus*՝ անուշին քաղաքացու իշխանություն: Դա արդեն հռոմեական պատմության մի նոր արարի սկիզբն էր:

Կերպարիտությունների այս շարքը ներկա մենագրությունում ներկայացված է ըստ Գայուս Կրիսպուս Սալլուստիուսի երկու գրույթի՝ «Կատիլինայի պատերազմը» և «Թուլլոթ առ ծերն Կեսար ի վերայ պետութեան»: Դրանք թարգմանվել են բնագրից և կազմում են մենագրության երկրորդ՝ կենտրոնական հատվածը: Ինչ վերաբերում է սահմանային առաջին և երրորդ հատվածներին, դրանք օժանդակ դերակատարություն ունեն: Առաջինը ներկայացնում է Հանրապետության պատմական սահմանը՝ սկսյալ հիմնումից մինչ անկումը (Ք. ա. 510 – 27թթ.)՝ դեպքեր և իրադարձություններ, դեմքեր և գաղափարներ, պատճառներ և հետևանքներ: Երրորդը պարառում է հեղինակային տեքստի մեկնությունները: Ի տեղի այդ նկատառումները խնդիր ունեն վերջինիս հաղորդելու հիպերտեքստային ընդլայնման հնարավորություն՝ հռոմեական սովորույթների և օրենքների, պետական կառույցների և գաղափարաբանության, մշակույթի և իմաստասիրական մտքի նվաճումների լույսի ներքո:⁴ Այլոքեն՝ մենագրության երեք հատվածները կոչված են փոխլրացնելու միմյանց, թեպետ համաբերված են տարբեր ոճերով ու տրամաբանությամբ:

⁴ Գրույթի հիպերտեքստայնությունը ենթադրում է ընթերցողի ներունակ կեցվածք, որի պարագային հեղինակի գաղափարն ի գործ է տարածվելու և ընդլայնվելու վերջինիս *հակառակ հեռանկարում*: Հայտնի ձևավորվում է գրույթի մի նոր հնարավորություն, որը որքան իրական է, նույնքան էլ սուբյեկտիվ-անձնական: Տե՛ս Bolter, 1991, 18–21.

Երանցում, հարկավ, առկա են նաև ինչ-ինչ կրկնություններ՝ արված որոշակի դիտավորությամբ, զի խնդիր ունեն հատկազոծելու հռոմեական հանրային և մասնավոր կյանքի առավել էական իրողությունները: Դրանք պարունակում են միևնույն ըմբռնման հատկեղ սրբերանգները:

Հանդերձ այսու, մենք նախատեսել ենք նաև ողջ գրքի հիպերտեքստային ընդլայնման հնարավորությունը: Այն կարող է իրական կերպարանք ստանալ *ուսյալ ընթերցողի* մտքի հակառակ հեռանկարում: Ընթերցող, որն ի գործու կլինի ճգնաժամի հռոմեական փորձառության մեջ նշմարելու համապատմականության գծեր՝ սկսյալ հեռավոր անցյալից մինչ մեր օրերը: Հարկավ, պատմությունը երբևէ նույնությամբ չի կրկնվում, սակայն դրանում առկա են ալգորիթմներ, որոնք նման միտում են պարունակում: Պետք է միայն տեսանող աչք՝ դրանք բացահայտելու, մեկնաբանելու և ըմբռնելու համար: Եվ պատմագիտության առաջնային նպատակներից է *բուծել* հենց այդ աչքը:

Երանձականն այս ցանկանում ենք ավարտել շնորհակալության խոսքով առ այն անձինք, որք նպաստել են գրքի կայացմանը՝ Գևորգ Ճաղարյանին՝ գաղափարի, Դավիթ Պետրոսյանին՝ տեքստի մանրաքննի դիտարկման, Ջուլիա Կճանյանին և Նինա Հայրապետյանին՝ անվանացանկերի կազմման համար: Նաև Լիլիթ Մինասյանին և Զարուհի Գալստյանին՝ հիմնախնդրի վերաբերյալ նորագույն հետազոտությունների հայթայթման համար:

Երևան, 14.8.21

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԵՏՀԱՅԱՑ. ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՌՈՄ

Մըւածում եւ՛ հիրամի ու կրկին հիրամի, միայն նա է
ապրում և պրդաւորում իր հոգին, ու՛ ինչ-որ բանի
ձգտելով (արության գործերով կամ այլ ազնիւ՛ մի-
ջոցներով) հեղամուր է պատւի:

Սալուստիոս, «Կատիլինայի պատերազմը», II, 9.

սահբը՝ մեկնարկելով նախորդ հետազոտողների «նորություններից»:

ա. Կայացում և կերպավորություն

Համաձայն ավանդության՝ Քաղաքը հիմնադրվել է Ք. ա. 753 թվականին լեգենդար Հոմուլուսի ձեռամբ: Նախապես կառավարում էին արքաները, որոնց իշխանությունը հավասարակշռվում էր Ծերակույտի և Աշխարհաժողովի իրավասությամբ: Բացառություն էր վերջին արքան՝ Տարկվինիոս Գոռոզը, որի իշխանությունն ընդունեց միահեծանության երանգ և հակադրվեց հանրությանը:¹ Դա էլ տեղիք տվեց համաժողովրդական շարժման, և արքան արտաքսվեց: Հաստատվեց կառավարման հանրապետական կարգ (res publica): Այս արմատական տեղաշարժը տեղի ունեցավ Ք. ա. 510 թվականին, և օրվա հերոսը Լուկիոս Յունիոս Բրուտոսն էր: Ավանդությունը նրան էլ համարում է Հանրապետության հիմնադիր (conditor rei publicae):² Ընտրվելով կոնսուլ՝ նա պահանջեց հոռմեացիներից երդվել, որ այլևս չեն հանդուրժի բացարձակ իշխանություն: Liv., II, 1, 9:

Այդուհանդերձ, Հանրապետությունը ժողովրդավարական չէր, այլ աստիճանակարգային: Վերին հարթակին գտնվում էր պատրիկների ներփակ հանրախումբը՝ համաբերված հոռմեական հնագույն տոհմերի ներկայացուցիչներից: Նրան էին պատկանում բոլոր հիմնարար իրավունքները, որք նաև պարտականություններ էին՝ զինվոր

¹ Արքայական դարաշրջանի վերաբերյալ մեր տեղեկությունը սահմանափակ է և առասպելաբանական: Գալիա է հիմնվորք տարեգրային ավանդությունից: Հնագիտական նյութի և գրավոր աղբյուրների (Տիտուս Լիվիոս, Վարրոն, Դիոնիսիոս Հալիկարնասցի, Պլուտարքոս, Դիոն Կասսիոս) քննական ուսումնասիրության հիմամբ հետազոծվում է ընկերային և իշխանական կառուցվածքի, տվորության իրավունքի և կրոնական կազմակերպությունների ընդհանրական պատկերը: Տե՛ս Cornell, 1995, 119-130; Forsythe, 2005, 93-108.

² Treves, 1992, 183: Հանրապետությունը Կիկերոնը բանաձևում է իբրև *ժողովրդյան գործ* – est res publica res populi [Cicero, De rep., I, 39]: Հմմտ. Asmis, 2004, 573-582.

SPQR

(Senatus Populusque Romanorum)*

1. Պատմության ակտորիաները

Հետազոտողներին առայսօր էլ հանգիստ չի տալիս մի հիմնախնդիր. ինչպե՞ս Տիրեր գետի առափնյա բլուրներին ծվարած փոքր ու աննշան հոռմեական համայնքը դարձավ պատմության հզորագույն տերություններից մեկը և շատ առումներով կանխորոշեց նրա հետագա ընթացքը: Բերվում են բազում հիմնավորումներ՝ մտահոգվող և արժեհամակարգային, բարոյական և կրոնական, իրավական և քաղաքական, տնտեսական և տեխնոլոգիական: Առանձին վերցրած՝ դրանք (թեպետ ճշմարիտ) բավարար չեն իսկությունը բացահայտելու համար: Իսկ համագումար՝ անհարկի հստակ են, տրամաբանական, մտացածին և զանց են առնում պատմության իռացիոնալ-անդրական հատկագիծը: Ամեն նոր հետազոտող (բացահայտ կամ թաքուցյալ) հայտ է ներկայացնում՝ հաղթահարելու այս թնջուկը: Բացարձակ առումով, հարկավ, խնդիրը լուծում չունի, սակայն ոմանք մոտենում են դրան, և նրանց արդյունքները համարվում են նորություն: Ներկա ակնարկը խնդիր ունի ներկայացնելու հոռմեական պատմության

* Հոռմեական հանրապետության հանրապետական բանաձևն է՝ բացառի «Հոռմեացիների Ծերակույտը և Ազգը»:

լինելու, հող ունենալու, ընտանիք կազմելու, տարասեռ գործարքներ կնքելու: Նաև՝ Աշխարհաժողովին մասնակցելու, «կյանքի ու մահվան» հարցերով վերջինիս դիմելու և ամենամյա պաշտոններ զբաղեցնելու:³ Ընկերային աստիճանակարգի ստորին հարթակն զբաղեցնում էին պլեբեյները, որք զրկված էին այս իրավունքներից: Կարծիք կա, որ նրանք հետագայում էին ներգաղթել Քաղաք, ուստի առնչություն չունեին նրա ավանդական տոհմիկ կառույցի հետ:

Հետագոտողները (հետևելով Պոլիբիոսին) հստակ գուգահեռներ են տեսնում հին Սպարտայի և Հոմի հանրակարգերի միջև. երկուսն էլ ծայրահեղ աստիճանակարգային էին [Polyb., VI, 10, 12]: Սակայն, ի տարբերություն Սպարտայի, Հոմն ուժ գտավ հաղթահարելու իր կաստայակաությունը: Դա տեղի ունեցավ ի հետևանս ավելի քան երկուհարյուրամյա ներքին հակասությունների և բախումների (Ք. ա. 490–286 թթ.): Դրանք հայտնի են *Դասերի պայքար* վերառողությամբ, հընթացս որի պլեբեյներն աստիճանաբար իրենց իրավունքներն ընդլայնեցին և հավասարեցրին պատրիկների իրավունքներին, և կազմավորվեց միացյալ *հոմեական ազգը* (populus Romanus):⁴ Հայտնի հռոմեական գիտակցության և գործառույթի մեջ ներբերվեց *փոխզիջումը*, իբրև հանրային կյանքի կարգաբերման կարևորագույն գործիք:

Այս ընթացքին արձանագրվեցին էական կերպափոխություններ նաև հռոմեական իրավունքի ու սահմանադրության մեջ:⁵ Ասվածը նախ և առաջ վերաբերում է, այսպես

³ Վաղ Հանրապետության իրավաքաղաքական կառույցի և, ի մասնավորի, քաղաքացիական իրավունքի ընդհանրական գծերի մասին տե՛ս Abbott, 1901, 245–265:

⁴ Այս երկարատև պայքարի շրջափուլերի և հիմնարար արդյունքների մասին նորագույն ուսումնասիրություններից տե՛ս Raaflaub, 2005, 185–197, 214–223; Richard, 2005, 107–127:

⁵ Այս և այլ տեղերում մենք օգտագործում ենք *սահմանադրություն* եզրույթը՝ հետևելով արդի գիտական ավանդույթին: Հարկավ, հռոմեացիները դեռ չունեին համաբերված ու գրավոր ամրագրված միասնական տեքստ՝ հանգույն ժամանակակից սահմանադրություններին, սակայն նրանց բազում և բազմիմաստ օրենքներում

ասած, *լքում–հեռացումներին* (secessiones plebis). իրավագուրկ պլեբեյները լքում էին Քաղաքը և հեռանում հարակից բլուրները: Աստ նրանք իրավիրում էին իրենց Աշխարհաժողովը (Comitia plebis tributa) և ընդունում օրենքներ ի վերաբերումն իրենց կյանքի: Ընտրում էին պաշտոնյաներ՝ տասը *ժողովրդական չորիքուն* (tribunes plebis)՝ օժտելով նրանց անձեռնմխելիությամբ: Նաև՝ վետոյի իրավունքով, որով նրանք ի գործու էին կանգնեցնելու պլեբեյներին առնչվող պատրիկների ցանկացած որոշում:⁶ *Դասերի պայքարի* ավարտին այս երկու հաստատություններն օրինականացվեցին և դարձան հռոմեական պետական կառույցի անբաժան մասը: Եթե հավատանք Սալլուստիոսին, վաղ հռոմեական Հանրապետությունը շարունակում էր վայելել իդեալական արքաների ցանած սերմերի պտուղները: Դրանցից կարևորագույնն ընկերային համաձայնությունն էր (concordia):⁷ Հարկավ, այն արդեն նոր բովանդակություն ուներ, և դրա երաշխավորը եռմիասնական Հանրապետությունն էր, որ միավորում էր միապետության, ազնվապետության և ժողովրդավարության հիմնատարերը: Polyb., VI, 11–14:

Արդ, վերադառնալով մեր հիմնահարցին. ի՞նչ հանգամանքների ներքո Հոմն ընտրեց փոխզիջման ուղին: Հետագոտողները հակված են պատասխանը փնտրելու ուժերի փոխհարաբերության այն համատեքստում, որում ընթանում էր հռոմեական պատմության վաղ շրջափուլը: Քաղաք–պետությունը թույլ ու անպաշտպան կանգնած էր ընդդեմ Լատինական զորեղ ռազմակրոնական միության:

միանգամայն ակներև էին «համակեցական ընդհանրական խաղի» այն կանոնները, որք սովորաբար ներկայացնում են նման փաստաթղթերը: Lintott, 2002, 27–40; Straumann, 2011, 284–290:

⁶ Փաստորեն, պլեբեյներն ստեղծում էին պաշտոնական Հոմին գուգահեռ պետություն միևնույն տարածքի վրա: Տե՛ս Cornell, 1995, 258–264:

⁷ Կոնկորդիան միաժամանակ նաև աստվածուհի էր, որ մարմնավորում էր համաչափությունը, խաղաղությունը և առատությունը: Նրա տաճարը (Aedes Concordiae) կառուցվել էր Փորոնի արևմտյան հատվածում Ք. ա. 367 թվականին, երբ առաջին նշանակալից քայլը կատարվեց պատրիկների և պլեբեյների համաձայնության ճանապարհին: Տե՛ս Rose, 1992, 277.

Գումարած էտրուսկները, սարելները, գալլերը և այլք: Եվ իրենց անվտանգային հարցերը լուծելիս հռոմեացիները միշտ չէ, որ հաջողակ էին:⁸ Ուրեմն՝ սպարտացիների համեմատությամբ նրանք արմատապես այլ վիճակում էին և ստիպված էին ավելի մեծ ուշադրությամբ վերաբերել իրենց ներհանրության համաձայնության խնդրին: Նաև՝ մշակույթին, նաև՝ տեխնոլոգիաներին: Մալլուստիուսի վկայությամբ՝ նրանք սովորեցին սովորել իրենց հարևաններից և (անգամ) թշնամիներից: Sall., Cat., LI, 37–38; հմմտ. Polyb., VI, 25, 11: Մինչդեռ սպարտացիները շարունակեցին իրենց պատմական ուղին ինքնաբավության պարագծում:

Ամփոփենք ասվածը. հռոմեական պատմագիրները Բ. ա. 3-րդ դարը և 2-րդի առաջին կեսը ներկայացնում էին իբրև Հանրապետության ծաղկման շրջան. ավարտվել էր *Դասերի պայքարը*, հաստատվել էր հանրալիսների նոր համաձայնություն, եռամիասնական պետական կառույցը հաստատ էր ու կայուն: Կյանքի բոլոր հարթակներում տիրում էին չափավորություն և օրինականություն

Անկախ իրենց տարբերություններից՝ քաղաքացիները գտնվում էին փոխլրացման ընկերային հարաբերությունների մեջ: Հագնում էին վուշի կոպիտ գործվածքից ներքնահագուստ (tunica) և արտահագուստ (toga), անմշակ հաստ կաշվից (կամ փայտից) սանդալներ: Սակավապետ էին. ուտում էին գարի, վարսակ, ցորեն, ոսպ, սիսեռ, ընդեղեն, իսկ հազվադեպ՝ նաև՝ միս: Խմում էին թթու կաթ, քացախահամ գինի: Հարուստ-ազդեցիկների և հասարակ-խոնարհների կենցաղը քիչ էր տարբերվում: Տարբերությունն առաջին հերթին քաջության, արդարադատության և առաքինության մեջ էր: Եվ աշխույժ էր ընկերային շարժը. մարդիկ ի գործու էին բարձրանալու համակեցական ավելի բարձր հարթակ և զբաղեցնելու պաշտոններ՝ շնորհիվ իրենց անձնական հատկանիշների ու հեղինակության:⁹

⁸ Այս երկարուձիգ պատմության մասին տե՛ս Mommsen. 1894, 464–482:

⁹ Տե՛ս Mommsen, 1894, 393–412; հմմտ. Matz, 2002, 23–35: Որոշ արդի հետազոտողներ այս հատկանիշը տարածում են անգամ ուշ Հանրապետության նկատմամբ՝ բանաձևելով դա իբրև meritocrazia

Հարկավ, սա իդեալական պատկերն էր: Իրականում հռոմեական հանրությունը բավական ներուժակ էին տոհմիկ տարաստեղծությունները և արյունակցական կապերը: Հանդերձ այդու, ամենուրեք տիրում էր քաղաքացիական համաձայնության ոգին, և հանրությո՞ղ գերծ էր ակնհայտ անձնակենտրոն խթաններից: Ասվածի լավագույն դրսևորումը հռոմեական բանակն էր, որն ամենօրյա ծանր մարզումներով հասնում էր վարժանքի բարձր մակարդակի: Իր անվանումն իսկ վկայում էր այս մասին՝ exercitum, որ ծագում էր «վարժանք» գոյականից: Ռազմակարգում ամեն զինվոր գիտեր իր տեղն ու անելիքը, անվերապահ ենթարկվում էր հրամանատարին: Մինչդեռ մարտի ժամին ազատ էր բանեցնելու քաջության տարատեսակ հնարքներ: Հավելենք՝ բանակի ունիվերսալ միավորը լեգիոնն էր, որն իր հերթին ենթաբաժանվում էր ավելի մանր միավորումների՝ կոհորտ, կենտուրիա, ալա: Հանրապետական դարաշրջանի լեգիոնը բաղկացած էր 4.200 հետևակ և 300 հեծյալ զինվորից:¹⁰ Հընթացս ժամանակի հանրային և ռազմական այս կառույցները տվեցին իրենց արդյունքները. Հռոմը գերակայության հասավ մոտակա և հեռավոր հարևանների նկատմամբ և իր տիրապետությունը հաստատեց ողջ Իտալիայի նկատմամբ (490–274 թթ.)՝ Ռուբիկոն գետից մինչև Սիկիլիա: Սակայն չձևավորեց միասնական-մոնոլիտ պետություն, այլ համադաշնություն՝ բաղկացած գրավյալներից, դաշնակիցներից ու բարեկամներից: Պաշտոնական քաղաքական միտքն իրավիճակը սահմանում էր «բաժանիր և տիրիր» բանաձևով: Մինչ-

– իշխանություն ըստ վասալակի: Տե՛ս Hölkeskamp, 2004, 264–266: Կարծում ենք՝ ասվածը շիտակ է միայն վաղ և (մասամբ) միջին Հանրապետությունների վերաբերմամբ: Կարծում ենք նաև՝ հենց այդ ժամանակից էլ սկսել է շրջանառել Հռոմի ամենատարրոգունակ սահմանումը՝ Ծերակոյություն և հռոմեական ազգը [միասին] – Senatus populusque Romanus: Տե՛ս Lintott, 2002, 86–89.

¹⁰ Այս մասին տե՛ս Stout, 1921, 424–429: Հանապազ կրկնությունների հոգեբանությունը վերաբերում էր հռոմեական ընկերային կյանքի բոլոր հարթակներին. այն ներկայացվում էր իբրև նախնայաց օրինակներ կամ բարքեր (exempla et moria majorum): Hölkeskamp, 2004, 176–190:

դեռ քարոզչությունը փորձում էր համոզել ենթակայներին, թե իրենք հարաբերություններ են հաստատել «ավելի շատ տալով, քան ընդունելով»: Sall., Cat., VI, 5:¹¹

Իտալիայից հետո հռոմեացիներն իրենց հայացքն ուղղեցին դեպի Միջերկրածովքի հորիզոններ: Եվ նրանք հույժ նպատակամետ էին ու հետևողական: Նախ՝ երկու պատերազմով (264–241, 218–201 թթ.) ընկճեցին Կարթագենը, որին առավել վտանգավոր ախտյան էին նկատում: Ապա պատմական ասպարեզից հեռացրին Մակեդոնիան (198–167 թթ.) և «ազատագրեցին» Հունաստանը: Ապա հաղթանակ տոնեցին Սելևկյան տերության նկատմամբ (189–187 թթ.): Այս ընթացքին վերահսկողություն հաստատեցին Եգիպտոսի նկատմամբ: Վերջակետը դրվեց Ք. ա. 146 թվականին, երբ Հռոմը հեռացրեց իր ճանապարհի «մանր խոչընդոտները»՝ Կորնթոսը, Հռոդոսը և (արդեն թուլացած ու հուսահատության գիրկն ընկած) Կարթագենը:

Դժվար չէ նկատել, որ տպավորիչ էր ծավալումի հատկապես վերջին շրջափուլը: Հենց դա էլ նկատի ունի Պոլիբիոսը՝ հատկազօծելով, որ Հռոմը տերության է վերածվել մարդկանց ընդամենը մեկ սերնդի ընթացքում: Եվ այս մարդակերպությանը հավելում է նաև մի երանգ՝ ընդգծելով, որ Հռոմը դարձավ Միջերկրածովքի արդեն անկենդան մարմնի կենսատու հոգին. «[...] այս ժամանակից ի վեր պատմությունը վերածվում է կապակցված ամբողջության, զի Իտալիայի և Լիբիայի անցքերը լծորդվում են Ասիայի և Հունաստանի անցքերին: Եվ ամենայն ինչ միտվում է առ միասնություն»: Polyb., I, 3, 15: Հարկավ, կրկին քարոզչություն է, որը, ինչպես հայտնի է, մշակվել էր ակա՛նավոր պետական գործիչ Պուբլիուս Կորնելիուս Սկիպիոն Էմիլիանոսի մտավորական խմբակում:¹² Դրա անդամնե-

¹¹ Հռոմեական համադաշնության ձևավորման և իրավաքաղաքական կառույցի մասին տես Beloch, 1880, 177–194:

¹² Ք. ա. 150–130–ականների Հռոմի ամենաազդեցիկ ռազմական և քաղաքական գործիչն էր: Թեպետ որդեգրված էր, բայց իրեն համարում էր Սկիպիոն Ափրիկացու և նրա քաղաքական գծի հավատարիմ հետևորդը: Կործանել և հողին էր հավասարեցրել Կարթագենը, իսպանական Նոմանտիան: Ներքին քաղաքականության

րը հակված էին ծավալումի դարաշրջանը լուսաբանելու ըստ Արիստոտելի քաղաքական տեսության: Այս հարցում նույնպես կարևոր էր Պոլիբիոսի ազդեցությունը:¹³

Տվյալ մոտեցման արդյունքները պահպանվել են հեղինակի «Համընդհանուր պատմության» էջերում: Համաձայն դրա՝ Միջերկրածովքի պետությունների մեծ մասը (Մակեդոնիա, Սելևկյան տերություն, Եգիպտոս, Պերգամոն) պարզ պեպլական ձևեր էին (πολτεῖαι ὄρθαι), որը, անցնելով ծագումի, զարգացումի և ծաղկումի շրջափուլերով, արդ գտնվում էին անկման վիճակում: Բացառություն էր Կարթագենը, որը հանգույն Հռոմի, ուներ բարդ կամ *խառն պեպլական կառույց* (πολτεῖα μικτά): Այսինքն՝ համադրում էր միապետության, ազնվապետության և ժողովրդավարության հիմնատարրերը: Polyb., VI, 12–14:¹⁴ Այսօրինակ համակեցական միավորները, հարկավ, կայուն էին անկումի և քայքայումի նկատմամբ, բայց ոչ լիովին գերծ դրանցից: Գործընթացն ավելի է դանդաղում: Հետևելով Արիստոտելին՝ Պոլիբիոսը համոզված էր, որ ծագումի շրջանում գերակայում է մենիշխանության հիմնատարրը, ծաղկումի շրջանում՝ ազնվապետության, իսկ անկումի՝ ժողովրդավարության: Հռոմի հետ հակամարտության պահին Կարթագենն արդեն անցել էր առաջին երկու շրջափուլերը

մեջ լուսավորյալ պահպանողականության ջատագով էր: Դեմ էր Գրաքոսների «ամբոխավարությանը»: Astin, 1992, 963; Scullard, 1982, 60–64:

¹³ Պոլիբիոս՝ հույն պատմագիր և իմաստասեր (200–118 թթ.): Ստացել էր ժամանակի փայլուն կրթությունը, ապա հոր հետևողությամբ ծառայության անցել Աքայական միությունում: Վերջինիս՝ Հռոմից կրած պարտությունից հետո (168 թ.), ի թիվս հազար պատանդների, բերվել էր Իտալիա: Աստ հանդիպել էր տակավին պատանի Սկիպիոն Էմիլիանոսին և դարձել նրա խորհրդատու: Միասին այցելել էին Ափրիկա, Իսպանիա, Գալլիա: Եղել էր Հռոդոսում, Եգիպտոսում և այլուր: Էմիլիանոսի պահանջով շարագրել է իր «Համընդհանուր պատմությունը» ըստ հռոմեական դիտանկյան: Հանդերձ այդու՝ համոզված էր. «Ճշմարտությունը պատմության համար նույնն է, ինչ աչքի լույսը՝ կենդանի էակի»: Polyb., I, 14, 6:

¹⁴ Պոլիբիոսի պետական-քաղաքական ձևերի այս *քնական շրջափուլերի* տեսության մասին տես Podes, 1991, 577–583; Степанян, 2014, 217–221; Mouritsen, 2017, 7–13:

և գտնվում էր ժողովրդավարական անկումի վիճակում: Դրան հակառակ՝ Հռոմը գտնվում էր երկրորդ՝ ծաղկումի ազնվապետական շրջափուլում: Համաձայն Պոլիբիոսի՝ հենց դա էլ ապահովեց նրա ծանր, բայց համոզիչ հաղթանակը: Polyb., VI, 51, 6:¹⁵

Հեղինակի պատմասիրական համակարգը հուշում է, որ վաղ թե ուշ նույն ճակատագիրն սպասում էր նաև Հռոմին: Սակայն նա որոշել է չծանրանալ այս խնդրի վրա:¹⁶ Նրա համար Հանրապետությունը *քնակեցված աշխարհի Բախարն* էր (τύχη τῆς οἰκουμένης), զի Ծերակույտի իմաստնությամբ կապված էր հանուր տիեզերական Բանականին (λόγος):¹⁷ Սակայն տակավին Էմիլիանուսի և Պոլիբիոսի աչքի առաջ ընթանում էին իրադարձություններ, որք չէին տեղավորվում այս տեսականի ծիրում:¹⁸ Մնում է հիշել հին ճշմարտությունը. պատմությունն անաչառ է, նրան հնարավոր է շրջանցել սոսկ կողմնակալ գրույթների մեջ, բայց ոչ իրական կյանքում:

բ. Ճգնաժամ

Ասվածն առնչվում էր Հանրապետության մյուս երեսին: ԻՆդիքն այն է, որ ծավալումն ու տերության կազմավորումը եկան խարխուլում հանրապետական կյանքի

¹⁵ Այս անկման և նրա ընկերային ու տնտեսական, հոգեբանական և բարոյական դրսևորումների մասին տես Lintott, 1972, 626–638; Lintott, 1992, 36–39; Scullard, 1982, 11–18.

¹⁶ Եթե ավելի ճշգրիտ լինեք, պետք է արձանագրենք, որ իր գրույթում Պոլիբիոսն անգամ խոստանում է անդրադառնալ Հռոմի անկմանը հատուկ աշխատությամբ: Polyb., III, 4, 12–13: Սակայն դա չի իրագործել: Տես Walbank, 1965, 1–4: Հավանաբար խուսափել է Քաղաքում տիրող «աստանձ հայրենասիրությունից»:

¹⁷ Խորքային առումով Ծերակույտը ներկայացնում էր հռոմեացիների ընդհանրական բանականությունը՝ ունակ նրանց (և Հանրապետությունը) կապելու տիեզերական Բանականին: Տես մեկնություն 2:

¹⁸ Հապացույց բերվում էր մի հին ավանդազրույց, թե, նայելով իր իսկ ավերած Կարթագենին, Սկիպիոն Էմիլիանուսը արցունք էր թափում: Երբ Պոլիբիոսը հարցրել է պատճառը, պատասխանել է՝ տրամում է իր երկրի համար: App., Punica, 132; հմմտ. Polyb., XXXIX, 22, 3:

ավանդական իդիլիան: Հռոմեացիները չդիմացան հաղթության փորձությանը. Քաղաք սկսեցին ներհոսել մեծաքանակ ոսկի, արծաթ, ստրուկներ: Եվ դրանք հասանելի դարձան հիմնականում ընտրախավի ներկայացուցիչներին: Ի շարս նրանց շուտով սկսեց առանձնանալ, այսպես կոչված, *զոլոնդ փոքրամասնությունը* (pauci)՝ շուրջ մեկ տասնյակ ընտանիք, որք իրենց ձեռքն էին կենտրոնացրել նորագյուտ հարստության առյուծի բաժինը՝ օգտագործելով իրենց հանրային ազդեցությունը և պետական ու քրմական բարձր պաշտոնները: Եվ իրենց կամքն էին թելադրում թե՛ ծերակուտականներին (patres), թե՛ ձեռներեցներին (eques), թե՛ հասարակներին (plebs): Հռոմն ասես վերադառնում էր կաստայական աստիճանակարգության մակարդակի: Սալլուստիոսի խոսքերով՝ փոքրամասնության ներկայացուցիչներն. «Ուտելիքի և հաճույքների աղագավ ծովերն ու ցամաքներն էին քրքրում, քնում էին առանց դրա պահանջի, ոչ քաղց ու ծարավ, ոչ էլ ցուրտ ու թափություն չէին զգում. ամեն բան կանխորոշված էր ըստ շվայտության մղումի»: Sall., Cat., XIII, 3: Մինչդեռ հասարակները, որոնց արյամբ ու եռանդով ստեղծվել էր տերությունը, ընդհակառակը, տնանկացան և վերածվեցին ամբոխի. «[...] Հռոմի քաղաքային զանգվածը հասել էր ծայրահեղ վիճակի՝ բազում պատճառներով: Նախ և առաջ այն, որ ամենուրեք գերակայում էին հանցավոր ու լկտի անձինք: Հետո՝ նրանք, որք մութ գործարքների հետևանքով զրկվել էին հայրենի ժառանգությունից, ի վերջո նրանք, որոնց անպատվությունն ու չարագործությունը բշտել էին տնից-տեղից: Մրանք եկել-լցվել էին Հռոմ՝ ասես կեղտաջրի փոսի մեջ»: Sall., Cat., XXXVII, 4–6:¹⁹

¹⁹ Թերևս սա ավելի բարդ գործընթացի փոքր-ինչ պարզեցված պատկերն է: Հետագոտողները հատկանշում են նաև մանր ու միջին հողատերերի սնանկացման այլ պատճառներ: Ի մասնավորի այն, որ սկսվալ Ք. ա. 181 թվականից՝ Հանրապետությունը հրաժարվել էր Իտալիայում նոր գաղութների հիմնումից՝ ձգտելով չխթանել հակահռոմեական տրամադրություններ: Եվ հետո՝ անդրծովյան ռազմարշավները տևում էին տարիներ, և զինվորները, հիբրավի, հնարավորություն չունեին զբաղվելու իրենց տնտեսությամբ: Տես Rosenstein, 2004, 26–31; De Ligt, 2012, 293–297:

Անկումը համակարգային էր՝ պարատելով հոռմեական համակեցության բոլոր հարթակները. այս բանաձևումը կրկին պատկանում է Սալյուստիուսին, որն արդեն ապրում էր Պոլիբիոսի գուշակած ժողովրդավարության գերակայության դարաշրջանում: Եվ նրա գրույթի հիմնաթեման հենց այս ցավալի տեղաշարժն է՝ թանձրացյալ «Կատիլիսայի պատերազմը» երկասիրության էջերում:

Սալյուստիուսից ավելի քան կես դար առաջ Հռոմում ի հայտ էին եկել մարդիկ, որք գործում էին Էմիլիանուսի խմբակին զուգահեռ: Ի տարբերություն դրա ներկայացուցիչների՝ լուրջ տագնապած էին ճգնաժամի նախանշաններից: Նրանք էլ ստեղծեցին իրենց մտավորական խմբակը՝ Ապպիուս Կլավդիուսի գլխավորությամբ, և գտնում էին, որ ծառացած հիմնախնդրի լուծումը պետք է փնտրել անցյալում: Բայց ոչ իդեալականացված ու անշարժ, այլ հսկասական ու դրամատիկ տեղաշարժերով առկեցուն *Դասերի պայքարի* դարաշրջանում, երբ հույժ ներունակ էին հասարակները և նրանց առաջնորդները՝ արտակարգ լիազորություններով օժտված ժողովրդական տրիբունները:²⁰ Դարեր անց բանաձևելով այս թևի ներկայացուցիչների գործը՝ Պլուտարքոսը նշում էր. «Նրանք առաջ էին քայլում՝ հայելով հետ»:

Ք. ա. 130–120–ականներին այս հետհայաց ծրագրի իրագործման առաջամարտիկ դարձան Գրաքուս եղբայրները. նախ՝ Տիբերիուսը, ապա՝ Գայուսը: Ծագում էին Հռոմի ամենափառապանծ երկու տոհմից: Մայրական կողմից՝ Հաննիբալին ու Անտիոքոս Գ–ին հաղթող Սկիպիոն Ափրիկացուց: Սակայն նրանք ոչ միայն կրկնում էին անցյալը, այլ նաև առաջարկում ծրագրեր ի լուծումն նոր ծագած մարտահրավերների: Այս առումով առավել ներգործուն էր կրտսեր եղբայրը՝ Գայուսը:

Երկուսն էլ նախընտրում էին ժողովրդական տրիբունի պաշտոնը և գործում համախոսմբ մյուս ինը պաշտոնակից-

²⁰ Badian, 1992, 247: Իրականում ժողովրդական տրիբունների իշխանության վերահաստատման փորձն սկսվել էր փոքր-ինչ վաղ՝ Ք. ա. 151 և ապա 138 թվականներին. վերջիններս անգամ ձերբակալել էին գործող կոնսուլներին՝ պաշտոնեական դիրքի չարաշահման մեղադրանքով: Տե՛ս Taylor, 1962, 19–20:

ների հետ: Իրենց օրինագծերն անցկացնում էին Աշխարհաժողովով՝ շրջանցելով Ծերակույտը և անդ գերակայող զորեղ փոքրամասնությանը: Եվ օրինադրեցին հող տրամադրել տնանկ քաղաքացիներին՝ հիշեցնելով, որ, համաձայն Հանրապետության սահմանադրության, այն պատկանում է հոռմեական ողջ հանրության (ager publicus), և յուրաքանչյուր քաղաքացու իրավունքն ու պարտականությունն է տնօրինել և խնամքով մշակել իր հողաբաժինը (jus occupationis):

Հուսով էին, որ նման ճանապարհով կկարողանան վերականգնել միջին ունեցվածքի հոռմեացուն՝ պետության կայունության երաշխավորին: Եվ շատ տնանկներ հող ու դրամական օժանդակություն ստացան ու լքեցին Հռոմը: Բայց շատերն էլ հրաժարվեցին այս հեռանկարից՝ նախընտրելով ապրել Քաղաքում մակարոյժ կյանքով՝ «հացի ու կրկեսային խաղերի» ակնկալիքով:²¹

Ինչպես նշեցինք, Գայուսը հեռուն գնաց՝ առաջարկելով. ա. հաղթահարել Աշխարհաժողովի ունեցվածքային-աստիճանակարգային կառույցը, խառնել ընտրադասերը և դրանց նոր կազմը վերահաստատել զաղտնի քվեարկությամբ, բ. ավանդական աշխարհագրորի փոխարեն ստեղծել արհեստավարժ բանակ, գ. հոռմեական զաղութներ հիմնել անդրծովյան տիրույթներում, դ. խալիկների իրավունքները համահավասարեցնել՝ տալով նրանց հոռմեական քաղաքացիություն: Բացի սրանցից, առաջարկում էին «ընթացիկ բարեփոխություններ». ամբոխին տալ էժան հաց, իսկ գործարարներին՝ «խառն դատարաններ»:²² Ծերակուտական վերնախավն սկսեց քարոզարշավ՝ մեղադրելով եղբայրներին միապետական նկրտումների մեջ:

²¹ Հետազոտողներից ոմանք այն կարծիքին են, թե Տիբերիուսի հողային բարեփոխությունը վերաբերում էր ոչ միայն հոռմեական քաղաքացիներին, այլ նաև խալիկներին: Տե՛ս Richardson, 1980, 1–6: Հույս կրանք կապ են տեսնում Գայուսի այն օրինագծի հետ, որը նպատակ էր դրել վերջիններիս տալ քաղաքացիություն: Stockton, 1979, 42–46:

²² Գայուս Գրաքուսի գործունեության վերոհիշյալ դիտանկյունների մասին տե՛ս մանրամասն Sherwin-White, 1973, 217–218; Stockton, 1979, 122–129, 131–137, 156–459; Schullard, 1982, 20–24, 27–30:

Եվ կազմակերպեցին նախ՝ Տիբերիուսի (133 թ.), իսկ ապա՝ Գայուսի սպանությունը (121 թ.): Մալլուստիուսը խուսափում է Գրաքուսներին անդրադառնալ մանրամասնորեն՝ հավանաբար խորշելով նրանց և Կատիլինայի շարժման հնարավոր աղերսներից:

Գրաքուսները հեռացան, սակայն պատմությունը շատ առումներով սկսեց ընթանալ նրանց նախանշած ուղիով: Այսինքն՝ Հանրապետության կյանքում սկսեց թափ առնել տարերային կամ կանխագծված վերանորոգչական ճիգը, որը կորցրել էր ներումակությունը *Դասերի պայքարից* ի վեր: Ինչպես ցույց տվեց պատմությունը, այն ուներ թե՛ կառուցիկ, թե՛ քայքայիչ ներուժ: Ամեն բան կախված էր իրագործողների նպատակներից և անձնական հատկանիշներից:

Նախ՝ գորավար Գայուս Մարիուսն արմատապես վերակառուցեց հռոմեական բանակը՝ դարձնելով արհեստավարժ (106–101 թթ.): Հենց այդ ժամ էլ պարզ դարձավ, որ այն կարող է դառնալ ինքնակա՝ ենթարկվելով նախ և առաջ իր հրամանատարի կամքին ու շահերին: Զորեղները հասկանում էին, որ շուտով Հանրապետության ներքին կյանքում կարևորվելու է մի նոր խաղացող՝ հաղթանակած բանակի գորավարը: Սակայն նրանք գնացին այս քայլին, զի Ք. ա. 2-րդ դարի վերջին տասնամյակին պետությունը հայտնվել էր աննախադեպ վտանգի առջև՝ հզոր թշնամիներ (Յուգուրտա, գերմանական վայրի ցեղեր), որոնցից աշխարհագրային բանակը կրում էր պարտություն պարտության հետևից: Գնացին նաև այլ զիջման՝ թույլ տալով, որ Մարիուսը (հակառակ հռոմեական սահմանադրության) վեց անգամ անընդմեջ ընտրվի կոնսուլ: Կատարվեց նաև երրորդ զիջումը՝ ընտրեցին մեկին, ով *նոր մարդ* էր (homo novus)՝ ծագումով Իտալիայի տեղական ընտրախավից: Ընտրախավ, որի նկատմամբ Հռոմում առկա էր «բարյացկամ անվստահություն»:²³

Արդեն Ք. ա. 1-ին դարի սկզբներին ընտրախավի և ամբոխացող հասարակների միջև նոր թափ առնող հա-

²³ Badian, 1992, 648:

կասության պայմաններում քաղաքական կյանքի առաջին հարթակ դուրս եկան ժողովրդական տրիբունները: Դրանք սովորաբար ընտրախավի կրտսեր ներկայացուցիչներն էին՝ կրթված ու ճարտասանական աներկբա ունակություններով: Ունեին պահվածքի երկու ներհակ դիմակ. մի կողմից՝ հանդես էին գալիս ի լուծումն հանրության հուզող կարևոր հիմնախնդիրների, մյուս կողմից՝ հետապնդում էին եսակենտրոն նպատակներ՝ ազդեցություն, պաշտոն, հարստություն:²⁴

Առաջինը Լուկիուս Ապպուլեիուս Սատուրնինուսն էր, որի թիրախը անդրծովյան գաղութների հիմնումն էր, ուր տնանկ քաղաքացիները և բանակի վետերանները կստանային հողակտոր, ունեցվածք, ինքնավարություն և ապահով կյանքի հեռանկար: Ապա հանդես եկավ Մարկուս Լիվիուս Դրուսուս Կրտսերը, որն իտալիկներին հռոմեական քաղաքացու իրավունքներով օժտելու պայքարի շահատակն էր: Սպանվեց ծայտյալ հակառակորդների ձեռամբ, և իտալիկները դիմեցին զենքի: Սկիզբ առավ, այսպես կոչված, *Դաշնակցային պատերազմը* (91–87 թթ.): Այնքան զորեղ էին իտալիկները, որ Հանրապետության հայրերը հասկացան՝ պատերազմը ռազմական ելք չունի: Ուստի խոստացան ի կատար ածել իտալիկների պահանջը, եթե նրանք զենքը վայր դնեն: Հայսմ ավարտվեց այս «տարօրինակ պատերազմը», երբ հաղթողները կատարեցին պարտվածների պայմանները: Իտալիկներն ստացան քաղաքացիություն, և Հռոմն սկսեց Միջերկրածովքը կառավարել ողջ Իտալիայի նյութական ու մարդկային պաշարով:²⁵ Ականավոր ժողովրդական տրիբուններից երրորդը Պուր-

²⁴ Հարցերի այս շրջանակի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Hildinger, 2002, 117–123; Garland, Dillon, 2010, 9–28; Flower, 2009, 69–71, 84–85; Potter, 2014, 66–74:

²⁵ Սովորաբար այս հիմնախնդիրը դիտարկվում է իտալիկներին հռոմեական քաղաքացիություն տալու շրջանակներում միայն, փնջելով այն ուներ նաև այլ կարևոր դիտանկյուններ: Ի մասնավորի՝ խոսքն այն մասին է, որ իտալիկներին տրվում էր նաև հողի (jus occupationis) և (սահանգներում) գործարքներ կնքելու և իրագործելու իրավունք (jus commercium): Տե՛ս Badian, 1958, 152–153; Salmon, 1962, 112–114; Brunt, 1965, 101–106:

լիուս Սուլլայիկիուս Ռուփիուսն էր: Պայքարում էր, որպեսզի նոր քաղաքացիները հավասարապես բաշխվեն ըստ բուրի ընտրադասերի (tribes) և հնարավորություն ունենան ներագդելու Աշխարհաժողովի տրամադրությունների վրա: Եվ ոչ բաշխված ըստ մի քանի հավելյալ ընտրադասի և գրկված այդ հնարավորությունից: Հավելենք, որ ամբողջը և նրա առաջնորդները հակամարտության մեջ էին ոչ միայն *գորեղ փորրամասնության*, այլև քաղաքական ասպարեզ իջած հաղթական զորավարների հետ: Սուլլայիկիուս Ռուփիուսն ընկավ զորավար Սուլլայի ձեռքից:²⁶

Հաղթանակած զորավարի կերպարը նոր չէր: Հետագոտողներն առանձնացնում են Սկիպիոն Ափրիկացուն, որը, հաղթանակ տոնելով Հաննիբալի նկատմամբ (201 թ.), առաջիկա տասնհինգ տարիներին (մինչ ի մահ՝ 185 թ.) տոն էր տալիս ներքին կյանքին: Արտաքու պահպանվում էին Հանրապետության սահմանադրության ոգին ու տառը, սակայն բոլոր կարևոր պաշտոններին ընտրվում էին զորավարի մտերիմները և անցկացնում նրա քաղաքական գիծը՝ միտված արդիականացնելու Հռոմը ըստ տերության առջև ծառացած մարտահրավերների՝ կառավարման համակարգ, բանակ, տնտեսություն, գաղափարախոսություն:²⁷ Տասնամյակներ անց նույն հիմնախնդրին մոտեցավ և Մարիուսը, թեպետ նրա ընդգրկումն ավելի համեստ էր և առնչվում

²⁶ Կրկենք մեկ անգամ էլ՝ սա արդեն Պոլիբիոսի «գուշակած ժամանակաշրջանն» էր՝ հռոմեական խառը պետական-քաղաքական համակարգի այն շրջափուլը, երբ սկսում է գերակայել նրա ժողովրդավարական (ամբոխավարական) բաղադրիչը: Հետագոտողներն այն երբեմն սահմանում են իբրև հեղափոխությունների դարաշրջան: Տե՛ս Mommsen, 1866, 89–97; Abbott, 1901, 101–103: Հիշյալ տեղաշարժերի վերաբերյալ Հռոմում շրջանառում էին ներհակ ըմբռնումներ՝ պարսավից ու ժխտումից մինչև համակրանք ու օրինականացում՝ Կիկերոն, Մալլուստիուս, Վարրոն, Տիտուս Լիվիուս: Տե՛ս Wiseman, 2010, 25–41:

²⁷ Սկիպիոն Ափրիկացու գերակայության և նրա դեմ ծերակուտական համախմբման վերաբերյալ ձևավորվել էր քաղաքական կլիշե՝ ներհակ երկու բևեռներով: Առաջինը մարմնավորում էր զորավարը իր հելլենիստական նկրտումներով, երկրորդը՝ Կատոն Ավագը, մաքրակենցաղ-պահպանողական: Տե՛ս McDonald, 1938, 160–164; Syme, 2016, 18–20:

էր միայն բանակին: Սակայն Ափրիկացու նման նա ևս հավատարմություն էր ցուցանում Հանրապետության նկատմամբ և ձգտում ի գործ դնել իր իշխանական նկրտումները՝ խուսանավելով ամբոխի և զորեղների միջև: Հույժ ճկուն էր՝ անգամ անսկզբունքայնության աստիճան, զի նրանում անձնակենտրոնությունը գերակա խթան էր դարձել: Դա էլ պայմանավորեց նրա պարտությունն ու մահը:²⁸

Այլ ուղի ընտրեց Կորնելիուս Սուլլան: Առաջին Միիրդատյան պատերազմում (88–85 թթ.) հաղթանակ տոնելով՝ նա վերադարձավ Իտալիա, սակայն չցրեց բանակը և չներկայացավ Հռոմ՝ Աշխարհաժողովին և Ծերակույտին հաշվետվություն տալու և սպասելու հնարավոր շքանշանի (triumphus): Այլ տարավ բանակը Քաղաքի դեմ, որի դարպասների մոտ ճակատամարտ տեղի ունեցավ նրա և ավանդական հանրապետականների միջև (82 թ.): Երկու կողմից ընկան շուրջ 40 000 զինվոր: Միայն վերջին շնչով Սուլլան պոկեց հաղթանակը: Եվ տեղի ունեցավ այն, ինչ սպասելի էր. հյու զորավարի կամքին՝ բանակը գրավեց իր իսկ մայրաքաղաքը: Եվ զորավարը հաստատեց ռազմական միահեծանություն (dictatura)՝ պայքարի պաքն ուղղելով թե՛ զորեղների, թե՛ ամբոխի առաջնորդների դեմ: Մինչդեռ հանգույն վերջիններիս՝ նա էլ խոսում էր *հին ու քաղի Հանրապետության* անունից:²⁹ Եվ դա նրան հետ չէր պահում ծայրահեղ գործողություններից. «Բայց երբ Լուկիուս Սուլլան գենքի ուժով տիրեց պետությունը, նախնական լավ վիճակից բերեց–հասցրեց վատ արդյունքի: Հաղթողներն սկսեցին փախցնել–քաշել [ամեն բան]. մեկն աչք էր տնկել ուրիշի տան, մյուսը՝ հողի վրա: Ո՛չ չափ ունեին, ո՛չ սահման. համաքաղաքացիների նկատմամբ թշամանքով ու դաժանությամբ [ցված]՝ հանցանքներ էին գործում»: Sall., Cat., XI, 4–6: Այս ընդհանուր թոհուրոհը մեկ անուն ուներ՝ *սկ ցուցակներ* (proscriptiones): Դրանք կազմվել էին նախապես և ընդգրկում էին բոնապետի քաղաքական հակառակորդներին, իսկ ավելի հաճախ՝ պարզապես

²⁸ Գ. Մարիուսի ռազմական քարտեղությունների ընկերային հետևանքների մասին տե՛ս Harris, 1985, 48–50:

²⁹ Տե՛ս Badian, 1992, 1021–1022:

հարուստ մարդկանց: Նրանց ոչնչացնելով՝ սուլլայականները մեծ ունեցվածք կուտակեցին:³⁰

Այս հետևալորքին Սուլլան անցկացրեց «բարենորոգումներ». ա. իր ստրկալուծներին տվեց քաղաքացիություն և մտցրեց Աշխարհաժողով՝ ի հակակշիռ ավանդական ամբոխին, բ. համարյա ի չիք դարձրեց ժողովրդական տրիբունների լիազորությունները՝ արգելելով նրանց օրինագծեր առաջադրել Աշխարհաժողովին՝ առանց Օերակուլտի համաձայնության, գ. Օերակուլտի կազմը կրկնապատկեց՝ 300-ից մինչև 600՝ ի հաշիվ իր սպայակազմի և զինվորների: Չինվորների, որոնց մեծ մասը հազիվ տառաճանաչ էր: Հարկավ, նպատակն էր հեղինակագրել այս պետական հաստատությունը: Բանակի սատարմամբ Սուլլան իրեն ամենակար էր զգում: Այդուհանդերձ, հասկանում էր, որ Հռոմում հանրապետական ավանդույթը տակավին գորել է, և վիճակը կարող է անակնկալ փոխվել: Ուստի որոշեց հրաժարվել իշխանությունից՝ հայտարարելով, թե կատարել է իր գործը: Հեռացավ Կամպանիայի իր դղյակը, որտեղ էլ կնքեց մահկանացուն: Ք. ա. 79 թվականն էր:³¹

Սա ռազմական միահեծանության առաջին քայլն էր, որը խոր կնիք թողեց հռոմեական հանրույթի վրա: Ճիշտ է, հետագայում նախկին սուլլայականներ Գն. Պոմպեյուսը և Մ. Կրասսուսը իրենց համատեղ կոնսուլության ընթացքին (70 թ.) ի չիք դարձրին դրա անմիջական հետևանքները, սակայն հանրային հոգեբանության մեջ արդեն արմատավորվել էր հիմնախնդիրները ուժային միջոցներով լուծելու մտայնությունը: Այն հավելյալ խթան ստացավ Սպարտակի գլխավորությամբ ստրուկների ապստամբության օրերին (73–71 թթ.):³²

³⁰ Տասնամյակներ անց Տիտուս Ամպիուս Բալբուսը (հեզնական տոնով) Սուլլայի շուրթերին էր դնում հետևյալ խոսքերը. «[...] պետությունը ոչինչ է՝ անուն առանց մարմնի ու ձևի: Մարդիկ արդ պետք է ավելի շրջափայտ լինեն՝ դիմելով իրեն և համարեն իր խոսքերն իբրև օրենք»: Suet., Sulla, 77, 1:

³¹ Սուլլայական «բարենորոգումների» կապակցված շարքի մասին տես Abbott, 1901, 103–105; Baker, 1927, 268–280; Schullard, 1982, 67–72; Bringmann, 2002, 63–69.

³² Իրադրությունը հետսուլլայական Հռոմում մնում էր հույժ լար-

Ք. ա. 60-ականների սկզբին ընտրախավին մի պահ թվաց, թե դժվարություններն արդեն հետևում են: Սակայն, ինչպես հաստատեցին հետագա իրադարձությունները, նման լավատեսության համար լուրջ նախապայմաններ չկային: Հիրավի, Հանրապետությունը չէր լուծել իր առջև ծառացած ընկերային և ոչ մի կարևոր խնդիր: Հանրույթը մնում էր տարասեռված ու տարտամ: Կրկին միմյանց դեմ հանդիման կանգնած էին ընտրախավն ու ամբոխը՝ իրենց այլազան ենթադասերով:³³ Սակայն արդ հարաբերությունների սևուսպիտակին գումարվեց մի նոր՝ համաբերման երանգ: Եվ դա, մեր համոզմամբ, կապվում էր առաջին հերթին Լուկիուս Սերգիուս Կատիլինայի դեկավրած շարժման հետ: Այն պատմությանը հայտնի է իբրև Կատիլինայի պատերազմ կամ (ավելի կողմնակալ ձևակերպմամբ) դավադրություն:

գ. Հակադրությունից դեպի համաբերման ճիգ

Կատիլինան մասնակցել էր Սուլլայի բռնիշխանությանը և կուտակել մեծ կարողություն: Մսխել էր: Ք. ա. 66–62 թթ. հետամուտ էր կոնսուլ ընտրվելուն՝ մերթ սահմանադրական–ընտրական, մերթ էլ բռնի–ռազմական ճանապարհով: Այս շրջանի գործունեության վերաբերյալ կարևոր են նրա դեմ ուղղված Կիկերոնի ճառերը և Սալլուստիուսի «Կատիլինայի պատերազմը»: Կիկերոնը Կատիլինայի շարժումը

ված. թե բռնապետի հետևորդները, թե հակառակորդները խոսում էին «հին ու բարի» Հանրապետության անունից: Նկատվում էր ուժերի հավասարակշռություն բախումից առաջ: Ստրուկների ապստամբությունը Սպարտակի առաջնորդությամբ (73–71 թթ.) ի ցույց դրեց, թե որքան փխրուն է այս կայունությունը: Հենց դրանով էլ պետք է բացատրել սուլլայական Պոմպեյուսի և Կրասսուսի հակասուլլայական բարեփոխությունները: Տես Marin, 2002, 55–74:

³³ Ք. ա. 60-ականներին ի դերն ելան բոլոր պատրանքները. արդ ամենատարբեր քաղաքական հավատամքի ներկայացուցիչներն սկսեցին հակվել «Հանրապետության բժշկման գաղափարին»: Գաղափար, որ չէր բացառում գորել անհատի և հարկադրանքի հնարավորությունը: Այս տասնամյակի ներքաղաքական թռուրտի մասին տես մանրամասն Seager, 2002, 63–74; Flower, 2009, 142–149.

համարում է դավադրություն (conjuratio)³⁴ ուղղված օրինական կարգերի տապալմանը: Այլ է Սալլուստիոսի պարագան. նրա գրույթում, ճշմարիտ է, գերակայում է կիկերոնյան կլիշեն, սակայն տեղ-տեղ երևակվում է նաև հակառակ կողմի մոտեցումը: Համաձայն դրա՝ շարժումն սկզբնավորվել էր ընդհանուր քայքայումի և ապօրինության պայմաններում, և Կատիլիսան խնդիր ուներ ձևավորելու մի նոր և արդար Հանրապետություն: Այս նպատակով օգտագործել էր սահմանադրության ոգին ու տառը: Նաև պատմությանը սրբազորված լրում-հեռացումների ավանդույթ:

Հետագոտողներից ոմանք մտածում են, թե սա քարոզչական հնարք է: Սակայն անաչառության պարագային այդպիսին կարելի է ճանաչել նաև Կիկերոնի ձայնը. չպետք է մոռանալ, որ տարիներ անց (58 թ.) ժողովրդական տրիբուն Պ. Կլոդիուսը նրա դեմ սկսեց հետապնդում՝ հռոմեական քաղաքացիներին առանց դատ ու դատաստանի մահապատժի ենթարկելու մեղադրանքով: Եվ փաստարկներն այնքան զորեղ էին, որ նա ինքնակամ հեռացավ արքոր:³⁴ Այլորեն՝ երկուստեք գործ ունենք քարոզչության հետ: Մեկի պարագային դիտարկվող շարժումը միաշափ է. Կատիլիսան և իր կողմնակիցներն աներկբա թշնամի են: Մյուսի պարագային՝ բազմաշափ է, զի այն միավորել է հանրույթի տարբեր շերտեր և ունեցել իր ճշմարտությունը:

Կարծում ենք՝ Սալլուստիոսի գրույթը հենց այս մասին է, երբ հիշատակում է Կատիլիսայի շուրջ համախմբվածների՝ ծերակուտականներից, հեծյալներից, գավառական վերնախավի ներկայացուցիչներից մինչև տնանկ ու հուսալքված ամբոխը: Cat., XVII, 1-7: Նրանց մի մասը դեմ էր Սուլլայի փորձը կրկնելուն, սակայն քիչ չէին և նրանք,

³⁴ Այս իրադարձությունը շատ աղերսներ ու ենթաշերտեր ուներ: Պոմպեյուսը ոչինչ չարեց իր բարեկամին փրկելու համար, իսկ Կեսարը, որ երկու տարի առաջ նրան առաջարկել էր լինել իր եռապետության «չորրորդ անդամը», բավարարվեց միայն ցուցադրական գործողություններով: Հարկավ, չէին ուզում իրենց կապել նրա «անօրինությանը», թեպետ քաջ հայտնի էր, որ նա գործել է ըստ Ծերակույտի համաձայնության: Կար մի հանգամանք ևս. ցանկանում էին Կիկերոնին «դնել իր տեղը»: Հմմտ. **Balsdon**, 1992, 235; **Wiedemann**, 1994, 50-51; **Seager**, 2002, 106-108:

ովքեր ցանկություն ունեին փրկելու Հանրապետությունը: Հարկավ, շարժման խթաններից էր նաև ղեկավարների իշխանատենչությունը: Չտրվենք մանրամասնություններին. Կատիլիսայի շարժումը ճնշվեց, սակայն տեսանելի ապագայում Հանրապետության բոլոր ականավոր գործիչները (այս կամ այն չափով) հիշյալ բազմաշափության հետևորդ էին:

Ասվածը, որքան էլ տարօրինակ հնչի, վերաբերում է նաև Կիկերոնին: Հավանաբար վերլուծել էր Կատիլիսայի շարժման պատմությունը և վերաբժնորել իր դերակատարությունը: Այո, Ծերակույտը և *զորեղ փորքամասնությունը* բարձր էին գնահատել իր գործունեությունը և անգամ շնորհել *հայրենյաց հայր* (pater patriae) պատվանունը: Սակայն Ք. ա. 62 թվականին Ատրիքից Հոմ ժամանող Գն. Պոմպեյուսին հղած նամակում նա առաջարկում էր բժշկել հիվանդ Հանրապետությունը հաղթանակած զորավարի և Ծերակույտի համագործակցությամբ: Իրեն վերապահում էր գաղափարի տեսական հիմնավորողի դերակատարությունը: Cicero, Fam., 5, 7, 2:³⁵ Տարիներ անց այս մոտեցումն իր արտացոլումը պետք է գտներ նրա հանրահայտ «Հանրապետության» էջերում (54-51 թթ.):

Առաջին պլանին արդ Գն. Պոմպեյուսն էր, որը հմուտ ռազմավարությամբ և դիվանագիտությամբ Ք. ա. 67-63 թվականներին անսխառեպ ընդարձակել էր հռոմեական գերակայության ծիրն Արևելքում՝ Կովկասյան լեռներից մինչև Եգիպտոս:³⁶ Հաղթության փառքով և մեծ ավարով նա ժամանեց Իտալիա, և ընտրախավը զարհուրած էր՝ համոզված, որ, հանգույն Սուլլայի, նա բանակը կտանի Քաղաքի դեմ և կհաստատի իր միահեծանությունը: Սակայն Պոմպեյուսն իրեն պահեց իրրև օրինապահ քաղաքացի. կանգնեցրեց բանակը Կամպանիայում և սպա-

³⁵ Նամակի քաղաքական համատեքստի մասին տես **Mitchell**, 1973, 8-10:

³⁶ Այդ ողջ տարածաշրջանում Պոմպեյուսը ոչ միայն հաստատել էր հռոմեական գերակայություն, այլ նաև հռոմեական խաղաղություն (pax Romana)՝ կարգավիճակ և օրենք, իրավունք և պարտավորություն: Տես **Eilers**, 2003, 90-102; **Ստեփանյան**, 2012, 129-139:

յակույտի հետ առանց զենքի (ինչպես պահանջվում էր սահմանադրությամբ) ներկայացավ Ծերակույտին և Աշխարհաժողովին՝ հաշվետվություն ներկայացնելու նպատակով: Եվ աստ նրա բոլոր հակառակորդները՝ ամբոխից մինչև ծերակույտականներ, ոգի առան. փորձում էին նսեմացնել նրա հաղթանակները և ստորացնել անձը:³⁷ Չորավարը, հարկավ, կարող էր զինվորներին կանչել Քաղաք և լուծել իր խնդիրները, սակայն չգնաց այդ քայլին: Չուսպ էր ու նպատակամետ:

Զգում էր, որ միագիծ անճակատումը փակուղի է: Ուստի պատրաստ էր ժամանակավոր զիջումների: Եվ առիթը շուտով ներկայացավ. Ք. ա. 60 թվականին Հուլիոս Կեսարը նրան և Մարկոս Կրասսոսին դիմեց քաղաքական դաշինք ձևավորելու առաջարկով՝ նպատակավոր իրենց վեր դնելու Հանրապետությունից: Եվ դա միանգամայն հնարավոր էր, զի միասին նրանք ներկայացնում էին հռոմեական ամբոխը (Կեսար), բանակը (Պոմպեոս) և գործարար դասը (Կրասսոս): Երեքի այս ոչ պաշտոնական միությունը պատմությանը հայտնի է իբրև *Մռաջին եռապետություն*: Ք. ա. 59 թվականին Կեսարն ընտրվեց կոնսուլ և, լռեցնելով իր ընդդիմադիր պաշտոնակցին, իրականացրեց դաշնակիցների պահանջները: Ի մասնավորի՝ հաստատվեցին Պոմպեոսի՝ Արևելքում ընդունած բոլոր որոշումները, և նա ստացավ շքահանդեսի իրավունք:

Ք. ա. 58-ին Կեսարը նոր համագրված զորքով հեռացավ Գալլիա՝ կուսակալ հինգ տարով, արտակարգ լիազորություններով: Երկիր, որի միայն հարավային ինչ-ինչ շրջաններ էին Հռոմի ներքո: Մռաջիկա տարիներին նա պետք է համառ կռիվներով գրավեր այն և անգամ ափ իջներ Բրիտանիա: Եվ հռոմեական ամբոխի հովանավորից ծավեց հմուտ ու փորձառու զորավար: Ծավեցին նրա երկաթյա լեգիոնները: Իր բացակա-ներկայությամբ նա աշխատում էր ներագրել Քաղաքում ընթացող զարգացումների վրա՝ օգտագործելով գալլական ոսկին և հին կապերը: Պոմպեոսն ու Կրասսոսը Քաղաքում էին և նույն-

³⁷ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Մինասյան, 2013, 198–211:

պես զբաղված էին իրենց նկրտումների իրագործմամբ: Հարկավ, ավելի ներունակ էր Պոմպեոսը. Իսպանիայի կուսակալն էր, բայց այն կառավարում էր հանձնակատարների ձեռամբ: Ք. ա. 57-ից նրա ձեռքին էր Հռոմը եգիպտական հացով մատակարարելու գործը, որը լրացուցիչ խթան էր ազդեցության համար: Այդուհանդերձ, Կեսարի բուռն էր ազդեցության հետևախորքին իրեն ստվերված էր զգում: Իսկ Կրասսոսը համարյա խաղից դուրս էր: Սակայն Կեսարին եռապետությունը տակավին անհրաժեշտ էր, և Ք. ա. 56-ին կազմակերպեց եռապետների նոր հանդիպում: Հարդյունս երկարածովեցին նրա արտակարգ լիազորությունները Գալլիայում, Պոմպեոսը պահպանեց այն, ինչ ուներ, Կրասսոսին խոստացան Արևելքը՝ Պարթևստանի դեմ պատերազմ վարելու, «կրկնելու Ադեքսանդր Մակեդոնացու սխրանքը և հասնելու մինչ Հսկաստան»: Plut., Cras., XVI, 4:³⁸ Իսկ մինչ այդ Պոմպեոսն ու Կրասսոսն ընտրվեցին կոնսուլ (55 թ.) և համարյա ոչինչ չարեցին հանրության հուզող խնդիրները լուծելու ուղղությամբ: Խանգարում էին փոխադարձ անվստահությունն ու մրցակցությունը:

Ի շարս այս ամենի, թվում էր, Պոմպեոսին շրջանցել են: Բայց այդպես չէր. Կեսարը նրան տվել էր այն լավագույնը, ինչ ուներ՝ իր մանկամարդ դստեր՝ Հուլիայի ձեռքը: Միակ զավակն էր՝ բնությունից առատորեն օժտված, որ ստացել էր դասական կրթություն: Կրտսեր էր Պոմպեոսից շուրջ երեսուն տարի, բայց շուտով շատերը հասկացան, որ սա հերթական հաշվենկատ ամուսնությունը չէ: Plut., Pomp., LIII, 3: Հռոմից ոչ հեռու՝ Ալբանական բլրին կառուցված դղյակում, նրանք սկսեցին ընդունել հանրահայտ այրերի՝ իմաստասերներ, ճարտասաններ, բանաստեղծներ, պատմագիրներ: Հրավերքներն ուղեկցում էին նրբաճաշակ հյուրասիրությամբ և խորիմաստ զրույցներով: Աստ կազմակերպվում էին թատերական ներկայա-

³⁸ Եռապետների փոխադարձ անվստահությունն ակներև էր դարձել: Ավաճն առավելաբար վերաբերում էր Պոմպեոսի և Կրասսոսի հարաբերություններին: Ուստի նոր համաձայնությունը կայացավ նախ՝ մասնավոր հանդիպումների և բանակցությունների շնորհիվ՝ Կեսար-Պոմպեոս, Կեսար-Կրասսոս: Goldsworthy, 2006, 260–262:

ցումներ: Ծերակույտն էլ երբեմն-երբեմն հրավիրում էր իր նիստերը: Հընթացս ժամանակի ընտրախավի շրջանում սկսեց մեղմվել Պոմպեյուսի նկատմամբ բացասական վերաբերմունքը:³⁹ Դժվար է գուշակել, թե ուր կտաննեին այս փոփոխությունները, սակայն կատարվեց անսպասելին. Հուլիան մահացավ ծննդաբերության ժամանակ: Մահացավ նաև երեխան: Կեսարն ու Պոմպեյուսն անդառնալիորեն հեռացան միմյանցից:⁴⁰

Այս միջոցին Հյուսիսային Միջագետքի տափաստաններում՝ Խառան քաղաքի մոտակայքում, Կրասսուսի բանակը շրջափակվեց պարթևներից: Մեծ մասը կոտորվեց կամ գերի ընկավ, իսկ գորավարի գլուխը ուղարկվեց Արտաշատ, ուր տոնում էին պարթև արքայազնի և հայոց արքայադստեր հարսանիքը: Ք. ա. 53 թվականն էր:⁴¹ Պատմության հարթակին մնացին Պոմպեյուսը և Կեսարը:

Իսկ իրավիճակը Հռոմում քառուկ էր անգնել էր ընդունում: Ամբոխի մի հատվածը Կլոդիուսի առաջնորդությամբ կաթվածահար էր անում պետական հաստատությունների աշխատանքը: Կասկածներ կային, թե նրա թիկունքին Կեսարն էր: Շուտով նրա դեմ ի հայտ եկավ Միլոնն իր ջոկատով: Նրան էլ կապում էին Պոմպեյուսի հետ:⁴² Եվ Քաղաքը դարձավ բռնարարքների ու սպանությունների թատերաբեմ: Բանը հասավ նրան, որ Ք. ա. 53 թվականի աշնանը հնարավոր չեղավ կազմակերպել հաջորդ տար-

³⁹ Ք. ա. 54-50 թվականների իրադարձություններն իրենց վայրիվերումներով, ժամանակավոր դաշինքներով ու թշնամանքով կարևոր են Հանրապետության վերջին շրջափուլի հարիր մեկնաբանության համար: Հետազոտողները դրանք երբեմն ներկայացնում են իբրև *Պոմպեյուսի գերակայության տարիներ*: Տե՛ս Syme, 1939, 38-46; Leach, 1978, 159-174:

⁴⁰ Leach, 1978, 167-171:

⁴¹ Տե՛ս Debevoise, 1968, 83-95; Stepanyan, 2015, 112-123:

⁴² Արդի հետազոտողները սովորաբար ավելի զգույշ են նման որակումներում: Գտնում են, որ ամբոխավարների գործելակերպը հաճախ զուգահեռվում էր Կեսարի և Պոմպեյուսի շահերին, բայց նրանք հիմնականում անկախ քաղաքական ուժ էին: Ասվածն ի մասնավորի վերաբերում է Կլոդիուսին: Տե՛ս Lintott, 1967, 168-169; Chilver, 1992, 687:

վա պաշտոնեության ընտրությունները: Թափ էր առել մի եսակենտրոն մտայնություն՝ «որքան վատ, այնքան լավ»:

Եվ ծերակուտական վերնախավը քայլ կատարեց. դիմեց Պոմպեյուսին՝ փրկելու հանրապետական կարգը՝ տալով նրան մեծ լիազորություններ:⁴³ Նա ընտրվեց *կոնսուլ առանց պաշտոնակցի* (consul sine collega): Հանրապետության սահմանադրությամբ նման բան նախատեսված չէր և երբեք չէր եղել նրա պատմության ընթացքին:⁴⁴ Հավանաբար Պոմպեյուսին առաջարկել էին ավանդական արտակարգ պաշտոններ՝ *միջադրա* կամ *դիկտատոր*, բայց նա նախընտրել էր նորը, որի պարագային շեշտադրվում էր գործող անհատականության և Ծերակույտի համագործակցությունը:⁴⁵ Եվ իրեն ներհատուկ եռանդով Պոմպեյուսն անցավ գործի. հավատարիմ զինակիցների և հանձնակատարների օգնությամբ ընդամենը մի քանի օրում Քաղաքում հաստատեց խաղաղություն, վերականգնեց մատակարարումը և վերացրեց շուկայական նենգությունները: Պետական բոլոր հաստատությունները վերսկսեցին բնականոն աշխատանքը: Շուտով հանդարտության ու ապահովության ալիքը տարածվեց ողջ Իտալիայում: Հարկավ, այս ամենը կատարվում էր նաև բռնության միջոցով, բայց այլ կերպ հնարավոր չէր:⁴⁶ Կային մարդիկ, որք քայքայումը դիտարկում էին իբրև անձնական շահի հնարավորություն:

⁴³ Ք. ա. 52 թվականի սկզբին Միլոնը ճանապարհային մի ընդհարման ժամանակ սպանեց Կլոդիուսին: Գազազած ամբոխն իր առաջնորդի դին տեղափոխեց Քաղաք և հոր ճարակ դարձրեց Ծերակույտի շենքը (curia Hostilia): Դրանից հետո միայն ծերակուտական վերախավը որոշեց զիջումներ կատարել հոգուտ Պոմպեյուսի: Տե՛ս Gruen, 1995, 233-234:

⁴⁴ Տե՛ս Abbott, 1901, 137:

⁴⁵ Պաշտոնապես Ծերակույտում առաջարկն արեց Կատոն Կրտսերը, որը հայտնի էր իր հակապոմպեյական ծայրահեղ պահվածքով: Համաձայնության բովանդակության և իրավական հենքի մասին տե՛ս Ramsey, 2016, 304-308:

⁴⁶ Պոմպեյուսի հակառակորդներն շտապեցին նրա այս գործողությունների մեջ տեսնել «սուլլայական հետք»: Այս քարոզչությունը տեսանելի է Սալլուստիուսի գրությունում, որտեղ *սուլլայական դեպքերի կիլիշն* տարածվում է Պոմպեյուսի գործողությունների վրա: Sall., Cat., XXXVII, 1-4; Ep., I, IV, 1-2:

Ինչևէ, մի պահ թվաց, թե Պոմպեյուսը (և նրա կողքին՝ Կիկերոնը) երկարամյա զիջումներից հետո հասնում է իր նպատակին. Հանրապետությունը վերականգնվում է նոր հանդերձանքով՝ ըստ զորեղ անհատականության և Ծերակույտի համագործակցության: Չորավարն սպասում էր, որ Ծերակույտը իրավականորեն կամրագրի այս իրավիճակը և փոփոխություններ կմտցնի սահմանադրության մեջ: Սակայն վերջինս չգնաց այդ քայլին: Ավարտելով իր պաշտոնավարությունը և ապահովելով հաջորդ տարվա պաշտոնեության ընտրությունները՝ Պոմպեյուսը վայր դրեց լիազորությունները: Ք. ա. 51 թվականին Հանրապետությունը կրկին ընկղմվեց ծայրահեղ անկայունության մեջ: Ակներն էր՝ ծերակուտական ընտրանու ավանդական կառավարումը մոտենում էր ավարտին:

Հավանաբար Պոմպեյուսը տակավին հույս ուներ, թե ծերակուտականները կվերադառնան ընդհատված երկխոսության մեկնակետին, մանավանդ որ Կեսարը շարունակում էր սատարել ամբոխին՝ պատրաստ միջամտելու Քաղաքի ներքին գործերին նաև այլ միջոցներով: Հանձնակատարների միջոցով նա պահանջում էր Ծերակույտի համաձայնությունը՝ ընտրվելու կոնսուլ *առանց իր ներկայության* (ratio absentis): Գիտեր, որ դա սահմանադրության խախտում է, բայց և հասկանում էր, որ եթե Քաղաք ժամանի իբրև մասնավոր անձ, ապա չի խուսափի դատական հետապնդումներից՝ պաշտոնեական չարաշահումների մեղադրանքով (de repetundis): Ծերակույտն այս հարցում ևս անդրդվելի մնաց:⁴⁷

⁴⁷ Հարկավ, իրադրությունը շատ անգամ ավելի բարդ էր. Կեսարը երկյուղում էր, որ ներկայանալով Հոմ իբրև մասնավոր անձ, կհայտնվի ծերակուտական պահպանողականների և Պոմպեյուսի համատեղ հարվածի ներքո: Ինքը կլինի մասնավոր անձ, իսկ Պոմպեյուսը՝ օժտված բարձրագույն իշխանությամբ (imperium): Ի վերջո, երբ կրթերը ծայր աստիճան շիկացան, Կիկերոնը, հարկավ, Պոմպեյուսի համաձայնությամբ, առաջարկեց միջակա տարբերակ. երկու զորավարներն էլ արձակում են իրենց բանակները և վայր դնում արտակարգ ռազմական իշխանությունը: Բայց Կեսարը չհամաձայնեց: S. M. Morstein-Marx, 2007, 167–178:

Այս հողի վրա ծերակուտական վերնախավի ու Կեսարի հարաբերություններն սկսեցին շիկանալ: Պոմպեյուսը հետևում էր դեպքերին թերևս ոչ առանց բավականության: Բայց ինչ հետագայում կատարվեց, անդին էր նրա երևակայությունից. Ք. ա. 49 թվականի հունվարի 10-ին Կեսարի բանակն անցավ Ռոմիկոն գետը և մտավ Հռոմեական Հանրապետության վարչական տարածք: Տարածք, որ, համաձայն սահմանադրության, ապառազմականացված էր: Սուլլայից հետո սա երկրորդ դեպքն էր:

Սկսվեց քաղաքացիական պատերազմ (49–46 թթ.), որին Պոմպեյուսն ու Ծերակույտը միանգամայն անպատրաստ գտնվեցին. համոզված էին, թե Կեսարը չի գնա այդ քայլին, զի փակուղի է: Պատահական չէր, որ զորավարի հավատարիմ զորքերը գտնվում էին Իսպանիայում: Մինչդեռ Կեսարը շարժվեց Հոմի դեմ և ռազմակալեց այն: Սակայն իր գործողություններում ավելի զուսպ էր: Չկրկնեք պատմության հանրահայտ մանրամասները. Կեսարին հաջողվեց ճնշել հակառակորդների դիմադրությունը և իր գերակայությունը հաստատել ամբողջ Հռոմեական տերության նկատմամբ՝ Ջիբրալթարից մինչև Եփրատ, Բրիտանիայից մինչև Հյուսիսային Աֆրիկա: Համաձայն պատմական ավանդության՝ նա երկու հակառակորդի մահ է սզացել՝ Պոմպեյուսի և Կատոն Կրտսերի:

Վերադառնալով Հոմ՝ Կեսարը Ք. ա. 44 թվականին հռչակվեց *ցլյանս դիկտատոր* (dictator aeternus): Եվ ձեռնարկեց բարենորոգումներ, որոնք (հակառակ Սալլուստիուսի խորհուրդների) համընդգրկուն բնույթ չունեին. ա. կիսով կրճատեց պետությունից «էժան հաց» ստացողների թվաքանակը, մնացածների համար ստեղծեց աշխատատեղեր, բ. սկսեց գաղութներ հիմնել անդրծովյան տիրույթներում, գ. մասամբ թեթևացրեց պարտապանների վճարումները, դ. հռոմեական քաղաքացիություն տվեց Այսրալլայան և Նարբոնական Գալլիաների բնակիչներին, ե. ընդլայնեց ծերակուտականների թիվը՝ հասցնելով 900-ի, ե. մտցրեց նոր (հուլյան) տոմար:⁴⁸

⁴⁸ Կեսարի նորամուծությունների մասին տե՛ս Abbott, 1901, 135–138; Scullard, 2010, 121–125; Gardner, 2009, 57–66:

Այս ընթացքին ամրապնդեց և իրավական հիմնավորում տվեց իր մենիշխանությանը: Միաժամանակ ցանկանում էր ցուցանել, թե հանրապետական կարգի ջատագով է. ուստի 48, 46, 45 թվականներին ընտրվեց կոնսուլ: Որոշեց շեշտադրել կապը ամբոխի հետ և ընդունեց *ցլյանս ժոդոբրդական պրիքունի* իշխանություն (*tribunica potestas*): Գտավ նաև լծակ ներագդելու հանրության բարոյական կերպարի վրա. ստեղծեց նոր պաշտոն՝ *հանրային բարքերի պահապան* (*tribunus morum*), և ինքն էլ դարձավ դրա առաջին կրողը: Անսահման էր ազդեցությունը, և կարծում էր, թե այլևս մրցակիցներ չունի: Ուստի որոշեց իմաստություն և մեծահոգություն (*clementia*) ցուցաբերել հակառակորդների նկատմամբ. արտոնեց, որ վերադառնան Քաղաք, վերադարձրեց ունեցվածքը, ընդգրկեց Ծերակույտի կազմում:

Ի վերջո, նրա մեջ հաղթական գորավարը նորից սկսեց գերակայել քաղաքական գործչի նկատմամբ: Մտածում էր՝ Քաղաքի համար արդեն կատարել է այն, ինչ անհրաժեշտ է: Եվ սկսեց նախապատրաստվել արևելյան մեծ արշավանքի. «Ծրագրել էր և նախապատրաստել ռազմարշավ ընդդեմ պարթևների: Նրանց ենթարկելուց հետո մտածում էր շրջանցել Էվքսիդյան ծովը և Հյուրկանիայի վրայով հասնել Կասպից ծով, ապա ներխուժել Սկյութիա: Ապա գրավել Գերմանիայի հարակից երկրները, ապա բուն Գերմանիան և վերադառնալ Գալլիա: Ավարտել իր տերության շրջանցումը, որը բոլոր կողմերից պետք է երիզվեր Օվկիանոսով»: Plut., LVIII, 6-7: Ենթադրվում էր վերադառնալ Հոմ և այն համայն աշխարհի կենտրոն հռչակել, հարկավ, իր իշխանության ներքո: Հիրավի, մոտավոր աշխարհագրական պատկերացումների և նույնքան էլ երևակայական ռազմավարության արդյունք էր այս ծրագիրը: Սակայն Կեսարը հավատացած էր, թե այն միանգամայն իրագործելի է: Ուստի ընտրեց առաջիկա երկու-երեք տարիների պետական բոլոր կարևոր պաշտոնյաներին, պատրաստության բերեց բանակը և Ք. ա. 43-ին պատրաստ էր սկսելու ռազմարշավը».⁴⁹

⁴⁹ Այս տեղեկությոնը պահպանվել է միայն Պլուտարքոսի գրություն: Հետազոտողներից ոմանք գտնում են՝ այն ծագում է Կեսարի ժամանակակիցների շրջանակից, որք թերահավատ էին նրա ծրա-

Խորքային առումով այս ուտոպիզմը, հարկավ, նույն փակուղային իրավիճակի մասին էր վկայում: Բռնապետը կտրվել էր իրականությունից՝ վստահելով շրջապատի պատեհապաշտների: Թերահավատ էր, թե Հոմում կարող են տակավին կենսունակ լինել հանրապետական գրգիռները: Եվ կատարվեց այն, ինչից կարողացել էր խույս տալ Մուլլան. Ծերակույտում հասունացավ դավադրություն, որի մասնակիցները Ք. ա. 44 թվականի մարտյան իդունետի ժամանակ (մարտի 15) սրախողխող արեցին Կեսարին հենց Ծերակուտարանում: Համաձայն Պլուտարքոսի՝ նրա անշնչացած դին ընկավ Պոմպեոսի կիսանդրու մոտ: Plut., Caesar, LXVI, 9, 12: Ճակատագիրը մի վերջին անգամ հանդիպեցրեց նրանց...

Դրանից հետո Հոմը կրկին ներքաշվեց քառսի մեջ. սկսվեց *Երկրորդ քաղաքացիական պատերազմը* (42-30 թթ.): Նախ՝ կեսարականները միավորվեցին վերջին հանրապետականների դեմ՝ ձևավորելով մի նոր եռապետություն՝ Մարկուս Անտոնիուս, Մարկուս Լեպիդուս, Գայուս Օկտավիանուս: Տարան հաղթանակ, բայց հետո զենքն ուղղեցին միմյանց դեմ: Վերջնական հաղթանակն ուղեկցեց Օկտավիանուսին, որին Կեսարը ճանաչել էր ժառանգորդ: Երիտասարդ էր՝ թույլ առողջությամբ, անփորձ, առանց էական կրթության: Բայց կրում էր մարտիրոսված բռնապետի անունը, որին ամբոխն արդ աստվածացնում էր: Եվ ինքն էլ ներկայանում էր իբրև աստծո որդի (*filius divi*).⁵⁰

Սկսվում էր Գայուս Հուլիուս Կեսար Օկտավիանուս Օգոստոսի դարաշրջանը (Ք. ա. 27 - Ք. հ. 14 թթ.), երբ պատմական ժամանակը հակված էր սահուն ընթացքի, իսկ մտածողությունը՝ փոխաբերության: Փոխվել էին ժամանակները, սակայն անփոփոխ էր մնացել հանրության նկատմամբ արտաքո պարտադրանքը. գորեղ անհատի

գրերի նկատմամբ: Ի մասնավորի, մատնացույց են անում Կատոն Կրտսերին, որի համոզմամբ պատերազմի իրական և բարոյական որևէ հիմք (*causa belli*) չկար: Տես Malitz, 1984, 33:

⁵⁰ Օգոստոսյան դարաշրջանում մշակված և կյանքի կոչված «ազգային ծրագրի» մասին մանրամասն տես Ռ. Սայմի ընդհանրացնող ակնարկը, Syme, 1939, 440-458:

ուժին արդ գումարվել էր նրա հեղինակությունը (auctoritas)⁵¹ իրավական և մշակութային տարասեռ հիմնավորումներով: Սկսվում էր *հանրապետական միապետության* դարաշրջանը (պրինկիպատ): Դրան տարբեր ուղիներով (ներհայեցողությամբ կամ սթափ դատողությամբ) մոտեցել էին թե՛ Գրաքուսները, թե՛ Պոմպեյուսը, թե՛ Կատիլինան, թե՛ Կեսարը: Սակայն կյանքի կոչվեց Օգուստոսի եռանդով, որն իր անձնական հատկանիշներով, որքան էլ տարօրինակ հնչի, զիջում էր նրանց: Այլ խոսքով՝ վերոհիշյալ գործիչների փորձառությունը (զննհատված դրական, թե՛ բացասական) կարևոր էր Հռոմի պատմական ընթացքի դիտանկյունից:

Այս առումով, կարծում ենք, հարիր է անդրադառնալ «Կատիլինայի» ավարտական հատվածին: Վճռական ճակատամարտում ընկել էին թե՛ Կատիլինան, թե՛ իր մերձավորները, թե՛ հասարակ զինվորները. ոչ ոք գերի չէր ընկել կամ նահանջել: Հաղթանակած կառավարական գործից «Շատերը, որ ռազմաճամբարից դուրս էին գալիս հսկողության կամ ռազմավարի աղագավ, շուտ տալով հակառակորդի դիակը՝ գտնում էին մերթ բարեկամի, մերթ հյուրընկալի, մերթ ծանոթի: Երբեմն էլ ճանաչում էին թշնամու»: Sall., Cat., LXI, 8: Մոտավորապես նույն փոխլրացման հարաբերությունները տարածելի են նաև վերոհիշյալ պատմական գործիչների նկատմամբ:

Մնում է մեկ անգամ էլ հիշել հին ճշմարտությունը. պատմությունը բազմաչափ է և խորքային իմաստով չի ապացուցվում սևուսպիտակի պարզ համաչափությամբ:

⁵¹ Մենք չենք մտնում Օգուստոսի իշխանության իրավաբարակական և քաղաքական հիմնավորման մանրամասների մեջ: Դա մեր խնդիրը չէ: Նկատենք միայն, որ իր անձով նա մարմնավորում էր իշխանության մի քանի համալիրներ՝ հիմնված սրբազան (jus sacrum), քաղաքացիական (jus civile) և ռազմական (jus militum) իրավունքների վրա: Եվ միաժամանակ կամ ժամանակ առ ժամանակ զբաղեցնում էր հանրապետական բոլոր բարձր պաշտոնները՝ Ծերակույտի պրինկեպս, ժողովրդական տրիբուն, կոնսուլ, գլխավոր բորոմ: Ցկյանս պրոկոնսուլ էր, որով ճանաչվում էր բանակի գերագույն հրամանատար: Տե՛ս Momigliano, 1992, 149–151; Eck, 2007, 59–75; Goldsworthy, 2014, 148–167:

Օգուստոսն ականջալուր էր այս դասին, զի, ի տարբերության նախորդների, մտածում և գործում էր համակարգի չափությամբ:

2. Գրույթի պոետիկան. Մալլուստիուս. «Կատիլինայի պատերազմը»

Մալլուստիուսը (86–35 թթ.) Հանրապետության պատմության վերջին արարի ականատեսն էր, մասնակիցը և տեսաբանը: Հռոմում *նոր մարդ* էր (homo novus)⁵² Լատիումի Ամիտերնում համայնքից: Հավանաբար տեղական ընտրախավից էր: Ստացել էր հիմնավոր կրթություն՝ քերականություն, ճարտասանություն, իմաստասիրություն: Քիչ բան է հայտնի նրա վաղ հանրային առաջընթացի մասին: Գիտենք, որ Ք. ա. 52 թվականին՝ Պոմպեյուսի միանձնյա կոնսուլության ժամանակ, ժողովրդական տրիբուն էր և կեսարանպաստ պահվածք ուներ: Պահվածք, որ հետագայում համագործակցության վերածվեց և Ք. ա. 50–ին պատճառ դարձավ Ծերակույտից նրա վտարման: Dio, XL, 63, 2–5:

Քաղաքացիական պատերազմի սկզբին կեսարականների շարքերում էր՝ իբրև լեզիոնի հրամանատար: Oros., VI, 15, 8: Ք. ա. 47–ին Կեսարի օժանդակությամբ ընտրվեց պրետոր: Dio, XLII, 52, 1: Այս ընթացքին օգնեց նրան գործ տեղավորելու Աֆրիկա և կազմակերպելու դրա անխափան նյութական մատակարարումը: Ինչպես հայտնի է, աստ Կեսարը ջարդեց վերջին հանրապետականներին, գրավեց Նումիդիան և վերածեց կուսակալության՝ Africa nova: Մալլուստիուսը դարձավ դրա առաջին կառավարիչը: App., BC., II, 100: Մի ամբողջ տարի, եթե հավատանք լուրերին, զբաղված էր պաշտոնեական չարաշահումներով ու կողոպուտով: Երբ վերադարձավ Հռոմ, իր դեմ դատական հետապնդում սկսվեց (de repetundis), որից փրկվեց միայն Կեսարի միջամտությամբ: Dio, XLIII, 9, 2.⁵² Դրանից հետո բռնապետը նրան այլևս մոտ չթողեց:

⁵² Տե՛ս Paul, 1992, 946:

Հավանաբար նրանց շփումները շարունակվում էին, բայց ունեին զուտ հայեցողական բովանդակություն:

Կեսարի սպանությունից հետո Մալլուստիուսը կորցրեց հետաքրքրությունն ընթացիկ անցողաբանի նկատմամբ և անցավ հայեցողական կյանքի (*ad curam rei publicae otium meum dedicavi*): Եվ փակված իր շքեղ դղյակում՝ սկսեց ի մի բերել նախորդ գրույթները և հեղինակել նորերը: Հենց այս ուղիով էլ հասավ ճանաչման և մնաց պատմության մեջ:⁵³ Նյութապաշտ հանրային գործչին փոխարինելու եկավ տաղանդավոր մտածողն ու պատմագիրը, որն իդեալականացնում էր *հռոմեական անկաշտ և պահպանողական անցյալը*:⁵⁴ Նա հույն մեծագույն պատմագիր Թուկիդիդեսի ազդեցության ներքո էր և իր հերթին էլ ներագդել է հռոմեական մեծագույն պատմագիր Տակիտուսի վրա: Երկու դեպքում էլ ճարտասանական հնարքը հույժ կարևոր էր, զի հերոսներն «իրենք էին բացում» իրենց գործողությունների հետնախորքն ու շարժառիթները:

Մալլուստիուսից մեզ հասել է երեք երկասիրություն՝ «Կատիլիսայի պատերազմը» (*Bellum Catilinae*), «Յուգուրթական պատերազմը» (*Bellum Jugurthinum*) և «Պատմությունը» (*Historiae*): Նա պատմագիրների այն դասից էր, որ խնդիր

⁵³ Հռոմեացիներն ազատ քաղաքացու կյանքում առանձնացնում էին երկու հնարավոր կենսակերպ: Առաջինը՝ *negotium*, ներգործուն կյանքը՝ ի մեջ մասնագիտական և հասարակական պարտականությունների (*officia*): Երկրորդը՝ *otium*, որը զերծ էր առտնին հոգսերից՝ տրված *հայեցողական համոյքներին* և ստեղծագործությանը: Տե՛ս *Balsdon*, 1960, 43–50; *Bragova*, 2016, 45–49: Այլով բանիվ՝ Մալլուստիուսը հատկանշում է իր վերածնությունն ի նոր կյանք: Անցման բարդական կողմի մասին նա խոսում է ինքնաձադկման մի քանի նախադասությամբ, իսկ մնացյալը վերագրում է Բալխի քմահաճ խաղերին: *Sall. Cat.*, III, 3–5, IV, 1–3; հմմտ. *Syme*, 1964, 47–48:

⁵⁴ Այդ անցյալը Մալլուստիուսի գրույթում ունի հավաքական դիմակ, որ պատկանում է Ք. ա. 2-րդ դարի նշանավոր պետական գործիչ Մարկուս Պորկիուս Կատոն Ավագին՝ հայտնի իր խառաքարով կենցաղով և հռոմեական անցյալի պաշտամունքով: Դեմ էր նորամուծություններին և գտնում էր, որ ծառացած հարցերի պատասխանը պետք է փնտրել անցյալում: Այս մասին էր նրա «Ծագումներ» (*Origines*)՝ երկասիրությունը, որից մեծապես օգտվել է Մալլուստիուսը: Տե՛ս *McDonald*, 1992, 214–215:

ունեք պատմական կարճ տևողություններում բացահայտելու կարևոր իրողություններ, տեղաշարժեր և պատճառներ: Հուսկ երկերից առաջինը վերաբերում է Ք. ա. 60-ականների Հռոմի ներքաղաքական ճգնաժամին, երկրորդը՝ 112–106 թվականներին Հյուսիսային Աֆրիկայում (*Numidia*) ծագած պատերազմին, երրորդը՝ Հռոմի ընդհանրական պատմությանը 78–67 թվականների միջակայքում:⁵⁵ Առաջին հայացքից դրանք պատմության «կետ–գծային խոցումներ» են, սակայն խորքային առումով անքակտելի միասնություն են կազմում, զի վերաբերում են Հանրապետության համակարգային ճգնաժամին՝ ընտրախավ (*boni*), ձեռներեցներ (*eques*), հասարակներ (*plebs*):⁵⁶ Պատկերավոր արտահայտությամբ՝ խոսքն անկման և քայքայման պոետիկայի մասին է: Իբրև մտահոգևոր ապրումի դրսևորում՝ այն համադրելի է այլ մշակույթներում հայտնի *պապունական ողբերին*:⁵⁷ Մինչդեռ հռոմեական միջակայքում եղավ և մնաց տվյալ ժանրի եզակի օրինակը, որին հետագոտողները սովորաբար չեն անդրադառնում:

Ի լրումն ասվածի՝ նշենք, որ առաջին երկու երկասիրությունները պահպանվել են ամբողջությամբ, իսկ երրորդից մնացել են սոսկ առանձին հատվածներ: Մալլուստիուսին է վերագրվում նաև երկու «Թուղթք ամ ծերն Կեսար ի վերայ

⁵⁵ Դժվար է ճշգրիտ որոշարկել, թե երկասիրություններից յուրաքանչյուրը երբ է գրվել: Հետազոտողներն էլ խուսափում են դրանից: Սոսկ ենթադրելի է, որ «Կատիլիան» պետք է համաբերված լինեք Կեսարի սպանությունից հետո, նախքան նրա պաշտոնական աստվածացումը (*Julius divus*): Առավել հավանական է՝ Ք. ա. 43 թվականին, զի աստ Կատոն Կրտսերը Կեսարին հավասար (եթե ոչ առավել) մեծություն է: Տե՛ս *Syme*, 1964, 121: «Յուգուրթական պատերազմը» գրվել է 41–40-ին, իսկ «Պատմությունը»՝ հետագա չորս–հինգ տարում:

⁵⁶ Մալլուստիուսը գիտի համընդհանուր ճգնաժամի տարասեռ պատճառների մասին՝ տնտեսական, քաղաքական, իրավական: Մակայն դրանք բոլորը համաբերում է նախ և առաջ մշակութային և բարոյական հակադրվածների տիրույթում: Տե՛ս *Earl*, 1961, 41–60:

⁵⁷ Ծիսական գործառույթից բխող այս ժանրը ներհատուկ էր դասական հունական, հինկտակարանային և բյուզանդական (քրիստոնեական) գրական միջակայքերին: Տե՛ս *Alexiou*, 1974, 83–101; *Berlin*, 2002, 15–22: Հայոց պատմական ողբերի մասին տե՛ս *Խաչատրյան*, 1969, 34–36:

պետության (Epistulae ad Caesarem senem de republica)», որք իրենց ոճային հատկագծերով տարբերվում են նրա այլ գործերից: Եվ նախորդ սերնդի հետազոտողները դրանք սովորաբար չէին մտցնում հեղինակի ժառանգության մեջ: Սակայն նորերի ուշադրությունն արդեն ավելի ու ավելի սեռելով է «Թղթերի» իմաստային-կողմին, որի առնչությունները «Կատիլինայի» հետ աներկբայելի են:⁵⁸ Մենք այս միտումի համակիրն ենք, ուստի խնդիր ենք դրել թարգմանելու այս երկու գործերը՝ մեկնություններով և ուսումնասիրությամբ:

Նշենք, որ ձեռնարկն այս կապված է նաև որոշակի «տեխնիկական» դժվարությունների հետ, զի Սալլուստիոսը սովորական պատմագիր չէ: Նրա գրույթում առավել կարևորվում են իրադարձությունների զուգորդային, տիպաբանական և իմաստային լծորդումները, իսկ ժամանակային կապերը զգալիորեն ստվերված են: Նույնը վերաբերում է նաև պատումի աշխարհագրական չափույթին. տեղանքի անունները երբեմն բացակայում են, երբեմն էլ խճողված են: Այս ամենին գումարած ոճական հնաբանությունները (արխայիզմ), որք սոսկ զարդանախշեր չեն, այլ պատումի իմաստային բանալիներ: Այլով բանիվ՝ Սալլուստիոսի գրույթը ենթադրում է մեկնության նորանոր հնարավորություններ: Լոկ պահանջվում է համապատասխան ընթերցող՝ հառաջացած անտիկ պատմության և իրավունքի, լեզվի և մեկնարկետի, ճարտասանության և իմաստասիրության այլևայլ տիրույթներում:

ա. «Կատիլինայի» իմաստային խաղընթացը

Սալլուստիոսը խնդիր ունի ձևակերպելու Ք. ա. 60-ականների Հռոմում ծավալված ընկերային և քաղաքական, բարոյական և հոգեբանական ճգնաժամն իրեն պատումային միջավայր: Միտումն է բացահայտել ժամանակի խորքային կապերն ու առնչությունները և գրույթի միջոցներով, նախ՝ կարգ ներմուծել իրադարձությունների քառ-

⁵⁸ Այս մասին տե՛ս Ramsey, 2015, 415–416: Համաձայն հեղինակի՝ նամակները գրված են Ք. ա. 50 և 48 թվականներին:

տիկ ընթացքի մեջ, ապա ուրվագծել դրա հաղթահարման ուղիները: Այլոքեն՝ հեղինակի նպատակն է քառտիկ առօրեականությունը բանաձևել իրեն խաղընթաց և ուրվագծել դրա ձևական և իմաստային սկիզբը, ընթացք-զարգացումը և հանգուցալուծում-ավարտը:

Իրականության և գրույթի փոխհարաբերությունների այս հիմնախնդիրը հարացուցանված էր տակավին Արիստոտելի «Պոետիկայում» և մեծ ազդեցություն ուներ հելլենիստական, իսկ ապա նաև հռոմեական մտավոր միջավայրերում:⁵⁹ Եվ Սալլուստիոսը բացառություն չէր. թոռուցիկ հայացքն իսկ ի գործ է «Կատիլինայում» հետագծելու նման խաղընթացի առկայությունը՝ հարկավ պարուրված հոետորաբանական և իմաստասիրական տարասեռ նրբերանգներով: Ուստի որոշարկել յուրաքանչյուր շրջափուլի հստակ սահմաններն ըստ երկասիրության ձևական կառուցվածքի (ենթաբաժիններ) համարյա անհնարին է, բայց միանգամայն հնարավոր՝ ըստ իմաստային սահմանի: Պատահական չէ, որ որոշ հետազոտողներ՝ տրված «Կատիլինայի» զուգորդական (ասոցիատիվ) ընկալմանը, պարզապես զանց են առնում այս խնդիրը: Ոմանք էլ տարիմաստ տարբերակներ են առաջարկում՝ մեկնարկելով տեքստի ընկալման իրենց կերպից՝ ինչ դիտանկյուն, ինչ մեթոդաբանություն, ինչ ըմբռնումներ:⁶⁰ Ստորև մենք պատրաստվում ենք նույն բանն անել՝ մեկնարկելով հեղինակի պատումի պոետիկայից՝ կառուցված ստոիկյան և (մասամբ) էպիկուրական դպրոցների արժեհամակարգերի վրա՝ հարկավ համեմված դասական իմաստասիրության և ճարտասանության, թատրոնի և քերթողական արվեստի ձեռքբերումներով:

⁵⁹ Համարվում էր, որ իրականության և գրույթի հարաբերությունների համապարփակ դրսևորումը ողբերգությունն է. «Արդ, ըստ մեր սահմանման, ողբերգությունը մի գործողություն է, որն ամբողջական է և ունի որոշակի ծավալ [...]: Իսկ ամբողջն այն է, որն ունի սկիզբ, միջևամաս և ավարտ»: Arist., Poet., VII, 2–3, 1451a, 8–11:

⁶⁰ Ավաժի դիտանկյունից, կարծում ենք, հատկանշելի է արդի հետևյալ հեղինակների հետազոտական փորձառությունը. Büchner, 1982, 93–105; Ramsey, 2007, 6–21; Batstone, 2010, 3–10; Garrish, 2019, 43–73:

Հրեթացս Սալլուստիոսի տեքստի քննության մենք անդրադառնալու ենք ստոիցիզմի հիմնարար արժեքներին: Սակայն անելու ենք դա Մեկնությունների մեջ՝ ի տեղի, կոնկրետ իրադարձությունների և հերոսների (կամ հակահերոսների) առնչությամբ: Բսկ արդ մեկ-երկու խոսք Գայոցի մասին: Հիմնվել է մոտ Բ. ա. 300 թվականին՝ Չենոն իմաստասերի նախաձեռնությամբ: Անցել է զարգացման երեք շրջանով՝ Կադ Ստոիա՝ մինչ Բ. ա. 2-րդ դարի կեսերը, Միջին Ստոիա՝ մինչ Բ. ա. 1-ին դարի վերջը, Ուշ Ստոիա՝ մինչ Բ. հ. 3-րդ դարի վերջը: Այս ընթացքին ձևակերպվել են Գայոցի հայեցողական երեք կարևոր տիրույթները՝ տրամաբանություն, գոյաբանություն և բարոյագիտություն: Ընդամին, Կադ Ստոիան կենտրոնացած էր տրամաբանության և (հատկապես) գոյաբանության վրա՝ մեկնարկելով Հերակլիտեսից, Էմպեդոկլեսից և Պրատոնից: Միջին Ստոիան նախապատվությունը տալիս էր բարոյագիտության և քաղաքական իմաստասիրության հիմնականիքներին: Աստ կարևորվում էին սոփեստների և Արիստոտելի գաղափարներն ու հղացքները: Շեշտադրվում էին մարդ էակի և նրա համակեցության տիեզերական առնչությունները, որոնց կենտրոնական բաղադրիչը տիեզերական Հուր-Բանականն էր: Դրանից էին արտածվում Օրենքը և Արդարությունը, Համաչափությունը և Բախտը, Գեղեցկությունը և Առաքինությունը: Բանական սերմի շրջանառությամբ վերջիններս ներթափանցում են գոյակարգի բոլոր հարթակներ՝ սկսյալ աստղերից մինչ մարդ էակ և նրա ընկերային միջավայր՝ ապահովելով դրանց բնականոն կենսընթացը: Սակայն Միջին Ստոիան, ի տարբերություն Կադ Ստոիային, ճանաչում էր նաև մարդու բարոյական ընտրության իրավունքը և պատասխանատվությունը հանուր կարգի համար: Ճանաչում էր, որ բարոյական անկումը կարող է խաթարել ինչպես անհատի, այնպես էլ հանրության կենսընթացը: Այդ պարագային Բախտը դառնում էր անկանխատեսելի ու քմահաճ: Մյուս կողմից՝ քայքայումը հնարավոր է մեղմել և (անգամ ժամանակավորապես) ի չիք դարձնել սկանալիտ գործիչների իննովացիոն ծրագրերով: Հանդերձ այդու, անխաթար է մնում գոյակարգի հիմնարար սկզբունքը՝ ամենայն գոյացություն վաղ թե ուշ հանգելու

է իր ախարտին: Ասիածին հավելենք, որ Միջին Ստոիան (շնորհիվ Պանետիոսի, Պոլիբիոսի և Պոսիդոնիոսի) լայն տարածում ստացավ հռոմեական միջավայրում, և նրա գաղափարները լավագույնս ներկայացված էին Կիկերոնի, Կատոն Կրտսերի և Սալլուստիոսի գրություններում:⁶¹ Այդ մասին գիտեք տակավին Սկիպիոն Էմիլիանուսը, որը կանգնած ավերված Կարթագենի փրատակներին, ողբում էր Հռոմի բախտը:

Սկիզբը «Կատիլինայի» խաղընթացի տեսական մուտքն է, որը, մեր մոտեցմամբ, պարառում է նրա I – XIV ենթագլուխները: Մեկնագաղափարը ստոիկների տեսությունից է, որը հստակ զուգահեռներ էր տեսնում մարդ էակի և նրա ընկերային-քաղաքական միջավայրի միջև: Բ. ա. 2-րդ դարի պատմագիր Պոլիբիոսն այն կիրարկում էր նաև համաշխարհային պատմության նկատմամբ: Հավատացած էր՝ ընկերային-քաղաքական ձևերը նման են կենդանի օրգանիզմների, զի անցնում են ծագումի, ծաղկումի և անկումի շրջափուլերով [Polyb., VI, 2, 5;]:

Հուսկ ամենսին էլ պատահական չէ, որ Սալլուստիոսն իր գործն սկսում է մարդ էակի քննությամբ՝ հատկանշելով նրա կառույցի երկու հակադիր բևեռները՝ մարմինը և հոգին (corpus et animus): Եվ հատկապես հոգու վերին հատվածը՝ *բնական/բանական ձիրքը* (ingenium), որի գերակայությամբ նա ունակ է կտրվելու կենդանական զանգվածից և կապվելու աստվածային ոլորտին: Վերջինիս առաջնորդությամբ էլ մարդ էակն ի գործու է լռեցնելու իր մարմնական կրքերը և ապրելու հավասարակշիռ կյանքով՝ *առանց զայրության և մղուխի* (sine ire et studio): Համաձայն ստոիկյան ըմբռնումների՝ դա ինքնաբավ և բնական կյանքի ճանապարհն է: Եվ ոչ միայն մարդ էակի, այլ նաև ընկերային-պետական ձևերի և (ընդհանրապես) պատմության:

⁶¹ Հարցերի այս շրջանակի մասին տե՛ս մանրամասն Zeller, 1931, 209–226; Утченко, 1977, 86–98; Inwood, Donini, 1999, 682–684, 714–723; Schofield, 1999, 756–764; Inwood, 2003, 7–32.

Մարդ էակը սովորաբար ապրում է միջակա-անորոշ արժեքներով՝ առողջություն կամ հիվանդություն, հարստություն կամ տնանկություն, ուրախություն կամ տրամոխություն, անհայտություն կամ փառք: Այս հարթակից նա ի գորտ է բարձրանալու դեպի առաքինություններ (virtutes)՝ չափավորություն, ինքնատիրապետում, արություն, արդարադատություն, իմաստություն: Արժեքներ, որք զուգորդվում են համապատասխան գործողությանին կամքով: Մարդուն առաջնորդում է բանական ձիրքը, և ամեննին էլ պատահական չէ, որ դրա բացակայությամբ նա անկում է արատի հարթակ (vitia)՝ ընչաքաղցություն, զեխություն, որկրամոլություն, խարդախություն, մարդադավություն, իշխանատենչություն: Ասվածը Մալլուստիուսը ներկայացնում է իր և Կատիլինայի օրինակով:

Ինքը պատանեկությունից տրվել է արատին՝ ապրելով ստորակա կյության կարգիներով: Մակայն հընթացս տարիների կարողացել է հասկանալ սխալը և բռնել առաքինության ուղին, զի առողջ էր ծնունդով իրեն տրված բանական ձիրքը: Եվ արդ ձեռնարկել է «Կատիլինայի» գրությունը՝ ըմբռնելու Հռոմը պատուհասած խորագույն ճգնաժամը և ուրվագծելու ելքը դրանից: Ինչ վերաբերում է Կատիլինային, նա նույնպես պատանեկությունից բռնել է արատի ուղին, սակայն ի գորտ չի եղել հեռանալու ստորակա կրքերից, զի թույլ և արատավոր էր իր բանական ձիրքը: Հարդյունս ձեռնարկել է պետության բռնի հեղաշրջման գործը՝ իր շուրջ համախմբելով նմաններին:

Հաջորդ տրամաբանական անցումը հարց է հարուցում՝ ինչպես էին այդ *նմանները* հայտնվել Հռոմում: Պատասխանը հեղինակը որոշել է փնտրել հռոմեական անցյալի հեռանկարում՝ կրկին մեկնարկելով մարդ էակի և նրա ընկերային-պետական կառույցի համակերպության սկզբունքից: Վաղ հռոմեացիները, ըստ նրա, գոյացել են երկու թափառ ցեղերից, որք ազատ էին, բայց անկիրթ ու անասնաճ: Մեկը տրոյացիների ժառանգներ էին, մյուսը՝ տեղաբնիկներ: Համաբնակվելով միևնույն քաղաքի պատերից ներս՝ նրանք դյուրավ միավորվեցին և ձևավորեցին ընդհանուր բարքեր, օրենքներ և կառավարման հաստա-

տություններ: Մարդկային չափությամբ՝ խթանը կրկին գալիս էր բանական ձիրքից, որն ունակ է հանրությամբ առաջնորդելու առ հանուր Բախտը և Արդարությունը: Նման գարգացումն Արիստոտելը որակում էր իբրև անցում դեպի քաղաքակրթություն (πολιτεία) [Aristot., Polit., I, 1253a, 15]:

Այս առնչությամբ ցանկանում ենք հատկանշել, որ անդրադառնալով Հռոմի պատմության ընդհանրական պատկերին՝ Մալլուստիուսը խուսափում է հիշատակել (անգամ ականավոր) պատմական դեմքերին: Չկան առանձին հերոսներ, կա լոկ մի հերոս՝ հռոմեական ազգը (populus Romanus): Անտարակույս, այս մոտեցումը նա ժառանգել էր Կատոն Ավագից, որն իր «Ծագումներ (Origines)» գործը շարակարգել էր հենց այս սկզբունքով: Սկզբունքին հավատարիմ՝ Մալլուստիուսը Վաղ Հռոմի պատմությունը ներկայացնում է իբրև ընդհանրական կերպափոխությունների մի շարք: Պատմական ընթացքը նա դիմավորում է սուս իր (կամ դրան մերձ) ժամանակներում:

Հռոմի արքայական դարաշրջանը Մալլուստիուսը պատկերում է իբրև միապետություն, որին ներհատուկ է ազնվապետության աներկբա երանգ, զի «[...] ընտրյալ այրերը, որոնց մարմինը հընթացս տարիների թափկացել էր, իսկ բանական ձիրքը՝ զորացել իմաստությամբ, հոգ էին տանում պետության մասին»: Sall., Cat., VI, 6: Խոսքը, հարկավ, ծերակուտականների մասին է, որք բավական ներուսակ էին ընտրովի և ոչ բացարձակ իշխանությամբ օժտված արքաների կողքին: Բանական ձիրքի միջնորդությամբ Բախտն առաջնորդում էր հռոմեացիներին:

Ժամանակ անց, սակայն, Բախտը լքեց նրանց, և հանրույթն սկսեց հետադիմել. արքայական իշխանությունը վերածվեց «գոռոգ բռնատիրության»: Եվ պատճառը նախ և առաջ համակարգային էր. Պոլիբիոսի հետևողությամբ Մալլուստիուսը մտածում է, որ պարզ ընկերային-պետական ձևերը, ըստ բնության կարգի, վաղ թե ուշ վերաներվում են իրենց հակաձևերի (ἀναβολή τῶν πολιτεῶν ὁρθῶν): Polyb., VI, 5, 10-15: Համակեցական կարգն ու անդորրը «[...] զորացնելու աղազավ [հռոմեացիներն] ամենամյա իշխանություն հաստատեցին՝ ընտրելով երկու իշխանավորի»: Sall.,

Cat., VI, 6: Խոսքը Բ. ա. 510 թվականի հեղաշրջման մասին է, հարդյունս որի Հռոմում հաստատվեց հանրապետական կարգ (Res publica):

Հավատարիմ իր հետազոտական սկզբունքին՝ Մալլոստիուսը Հանրապետությունը նույնպես ներկայացնում է մարդկային չափոյթով: Հանուր մասնակցումի ընկերային միջավայրը քաղաքացու պահվածքի նոր խթաններ էր պարունակում: Մեկնակետը փառքի ծայրավն էր (gloriae libido), որը նրանց առաջնորդում էր առ *գործք-արություն* և *խնայար-նություն*. «Հանուն փառքի [բոլորը] խիստ մրցակցում էին միմյանց [...]: Համարում էին, որ հենց դա է իրենց ունեցվածքը, հենց դա է իրենց բարի անունն ու գերագույն հոշակը: Պապակ էին գովեստի, ազատ՝ փողի [գայթակղությունից]. ձգտում էին լոկ արժանի փառքի և ազնիվ [վաստակած] ունեցվածքի»: Sall., Cat., VII, 6: Ի հավելումն՝ «Նրանց միջավայրում բարի արդարությունը պահպանվում էր ոչ այնքան օրենքներով, որքան բնական խթանով»: Sall., Cat., IX, 1-2: Հարդյունս հռոմեացիները «[...] հարգում էին աստվածների տաճարները և փառքով զարդարում իրենց տները»: Sall., Cat., XII, 4: Նրանք կրկին գտել էին ճանապարհը դեպի հանուր բնական (և բանական) միջավայր, որը ստոիկները նույնացնում էին աստվածային արդարության և համաչափության հետ:

Եվ նրանք ծավալվեցին նախ՝ Իտալիայում: Մալլոստիուսի իդեալական բանաձևմամբ՝ «Սկսեցին բարեկամություն հաստատել ավելի շատ տալով, քան ընդունելով»: Sall., Cat., VI, 5: Ապա Բախտը նրանց առաջնորդեց դեպի հեռուն: Եվ ինչպես հատկանշեցինք վերը, հընթացս ընդամենը մեկ սերնդի կենսատևողության հասան տիրապետության ամբողջ Միջերկրածովքի նկատմամբ:

Սակայն աստ հռոմեացիներին սպասում էին փորձություններ՝ ինչպես անձնական, այնպես էլ համակարգային: Դարձյալ կենտրոնում մարդ էակն էր: Ահռելի հարստություն սկսեց ներհոսել Հռոմ, և միատարր հանրույթն անպատրաստ գտնվեց նման գայթակղությանը: Այն նախ ճաքեր տվեց, ապա բևեռացավ, զի բարիքներից սկսեց օգտվել միայն ընտրախավը՝ լավերը (boni): Ապա առանձ-

նացավ նրանց մի նեղ շրջանակ՝ *լավագույնները* (optimi) կամ *փոքրամասնությունը* (pauci). «Ազահությունը խաթարեց հավատարմությունը, ազնվությունը և զանազան բարիքներ, իսկ դրանց փոխարեն մտցրեց բարձրահոնությունը, դաժանությունը, աստվածների նկատմամբ արհամարհանքը: Սովորեցրեց ամեն ինչ ծախու համարել»: Հեղինակի պատկերավոր խոսքով՝ տրված մարմնական կրքին ու ազահությանը՝ նրանք սկսեցին «քանդել-հարթել լեռները և ենթարկել ծովերը»: Sall., Cat., X, 4; XIII, 1:

Այս գործընթացի հակառակ երեսն առնչվում էր հասարակներին (plebs), որը իրենց եռանդով և զոհերով ապահովեցին այսօրինակ ծավալումը: Նրանք, ընդհակառակը, կորցրին իրենց ինչքը (հայրենի հողակտորներ) և խճճվեցին պարտքերի մեջ: Քշվեցին տներից, դարձան անարգ թափառական՝ օտարված հանուր բարիքի գիտակցությունից: Եվ սրան հետևեց բարոյական անկումը. նախկին հողագործ-գիվորները դարձան օրինազանց ու խարդախ, չարագործ ու մարդադավ և սկսեցին հակվել հանրակարգի հեղափոխման մտքին: Ամեն ոք, «[...] որ արբեցողությամբ, խաղամոլությամբ, ձեռնածությամբ և որկրամոլությամբ մսխել էր իր հայրական ժառանգությունը և վատվում էր ծանր պարտքերի ներքո, այս կերպ փափագում էր ի չիք դարձնել իր անպատվությունն ու չարագործությունը»: Sall., Cat., XIV, 2:

Ըստ հեղինակի՝ սա արդեն իր դարաշրջանի հիմնագիծն էր, երբ հռոմեական հանրույթը կրկին կանգնեց ընկերային հետադիմության հեռանկարի առջև: Ցամաքում էր նրա բանական ձիրքի պաշարը: Եվ Բախտը կրկին դառնում էր անկանխատեսելի ու թշնամական: Հուսկ պարզ դարձավ, որ «բոլոր վատ բաները ծագում են լավ բաներից»: Այստեղ էլ ավարտվում է «Կատիլինայի» խաղընթացի առաջին շրջափուլը:

Ընթացք-զարգացումը. համաձայն մեր մեկնաբանության՝ պարառում է «Կատիլինայի» XV-XXXIII ենթագլուխները: Խնդիր ունի բացահայտելու հռոմեական հանրույթի ծայրահեղ բևեռացումը և դրան առնչվող հանգամանքները՝ պատմական, իմաստասիրական, հոգեբանական: Հիշեց-

ներք, որ աստ Սալլուստիուսի տարտամ-ընդհանրական պատումը դառնում է առարկայական ու դիմավորված: Նաև աներկբայորեն թատերայնացված է՝ կառուցված հերոսների և հակահերոսների բախման տրամաբանությամբ: Բախում, որը, սակայն, ի գորտ է կերպավորվելու իր բնեղների արժեքանությունն ու զարգացման հեռանկարը: Շատ բան կախված է դիտողի (կամ ուսյալ ընթերցողի) դիտանկյունից՝ ունակ առտնին խոսքերի, ժեստերի, գործողությունների ներքո տեսանելու խորքային իմաստներ ու զարգացումներ:

Բախումի արժեքանությունը. առաջին հայացքն իսկ բավարար է՝ պնդելու, որ խաղընթացի այս համովածը համաբերված է ընդդեմ թե՛ լավերի, թե՛ հասարակների: Այսինքն՝ խոսքը կրկին համակարգային խաթարումի մասին է: Սակայն հեղինակի խոսքն ուղղված է առաջին հերթին վերասերված հասարակների դեմ, որք տարբեր տեղերից եկել-լցվել էին Հռոմ և վերածել այն *կեղտաջրի փոսի*. «զի [ցանկացած] հանրություն կան մարդիկ, որք, ոչինչ չունենալով, նախանձում են լավագույններին և փառաբանում ստորներին, ատում են ամենայն հինը և առաջ մղում նորը, ունեցածի նկատմամբ հակակրանքից ձգտում են փոխել ամեն բան»: Sall., Cat., XXXVII, 3: Սակայն անաչառ աչքն ավելին է տեսնում. լուսանցքայնացած այս զանգվածին (տարբեր նկատառումներով) հարում էին տարբեր հանրախմբերի ներկայացուցիչներ՝ ծերակուտականներ, հեծյալներ, արհեստագործներ: Նաև՝ իտալիկներ, գաղութաբնակներ, նախկին զինվորներ: Նաև՝ բարեկեցիկ ընտանիքների պարմանիներ, որոնց ձգում էր փոփոխությունների տարտամ հրապույրը:

Այս իրողությունն իր հետքը թողել է հեղինակային տեքստի վրա: Արտաքինից տպավորություն կա, թե Սալլուստիուսն անվերապահորեն հետևում է Կիկերոնի հակակատիլիյան ճառերի ոգուն ու տառին: Այդուհանդերձ, առկա է նաև թաքուցյալ, իսկ երբեմն էլ թանձրացյալ և բավական հստակ ուրվագծի պատումային մի շերտ, որ կառուցված է ըստ հակառակ կողմի (կատիլիյան) փաստարկների: Ասվածի բարձրակետը հեղինակի միտքն է առ այն, որ գործի հանգամանքները տակավին կարիք ունեն լուրջ քննության. «Իսկ մենք մտածում ենք՝ իր

կարևորությամբ հանդերձ՝ այս գործը քիչ է բացահայտված»: Sall., Cat., XXII, 3:

Մեկնարկելով այս ըմբռնումից՝ Սալլուստիուսը դիտարկվող իրադարձությունները ներկայացնում է իբրև երկու ընկերային-քաղաքական համալիրների բախում. մի կողմից՝ պաշտոնական Հռոմը, մյուս կողմից՝ նրա հակապատկերը: Երկուսն էլ կազմակերպված են համարյա թե նույն սկզբունքով՝ Աշխարհաժողով, Ծերակույտ, բանակ, պաշտոնեություն: Հարկավ, կատիլիյան կողմի կազմակերպվածությունը կայացման փուլում է տակավին: Սակայն միտումն անժխտելի է, հակահերոսն իր շուրջն է համախմբել լուսանցքայնացած հանրազանգվածը՝ խնդիր դնելով նրանից վերաճել մի նոր Հռոմ: Այս առումով հատկանշելի է նրա հրավիրած հանրահավաքի տեսարանը (contio), ճառը, իսկ ապա առաջարկը՝ ընտրելու իրեն առաջնորդ: Sall., Cat., XVII, 1-7:

Ներկաները, ամենայն հավանականությամբ, ընդունել են հակաիշխանական գործողությունների ծրագիր և Կատիլիյային էլ օժտել արտակարգ լիազորություններով: Պատահական չէ, որ նա հետագայում ուր էլ գնար, իր հետ տանում էր կոնսուլական իշխանության խորհրդանիշները՝ արծիվները և խրճուռքը: Sall., Cat., XXXVI, 1: Հայամ հիմք կա պնդելու, որ մասնակիցներն իրենց հանրահավաքը դիտարկում էին իբրև Աշխարհաժողով: Համաձայն Սալլուստիուսի՝ ավարտելով խոսքն ուղղված բոլորին՝ Կատիլիան առանձնացել է մտերիմների նեղ շրջանակով՝ կազմակերպական խնդիրներ քննարկելու աղազավ: Մնացյալ մասնակիցները գիտեին այս մասին և, հավանաբար, այն զուգահեռում էին Ծերակույտին: Հենց այս նեղ կազմի համախմբում էլ կայացնում էր կարևորագույն ռազմավարական և մարտավարական որոշումները:

Լուսանցքայնացած զանգվածը, հակառակ Սալլուստիուսի քարոզչական հավաստիացումներին, քառտիկ, անսանձ ու աննպատակ չէր: Երբ Հռոմի Ծերակույտը որոշում կայացրեց, որ պատրաստվող դավադրության մասին տեղեկության համար մարդիկ կպարգևատրվեն՝ ստրուկները՝ ազատությամբ և 100 000 սեւտեղոցով, ազատները՝ ան-

հանցապարտությամբ և 200 000 սեստերցով, Կատիլինայի շրջապատից ոչ ոք չգնաց այդ քայլին: Sall., Cat., XXX, 6; XXXVI, 5: Եվ հետո, ի հակադրություն պաշտոնական իշխանությունների՝ նա հրաժարվեց իր շարժման մեջ ընդգրկել ստրուկներին, թեպետ ցանկացողների պակաս չկար. «[...] նա չէր ընդունում ստրուկներին, որոնց հոժ ամբոխն սկզբում իր մոտ էր գալիս-խոնվում. հույսը դրել էր դավադրության ուժերի վրա և մտածում էր, որ անհարկի է իր ծրագրին, եթե ի հայտ գա, որ [ազատ] քաղաքացիների գործին մասնակցում են փախստական ստրուկներ»: Sall., Cat., LVI, 5: Ավելին՝ Կատիլինան և իր կողմնակիցները միտում ունեին ներկայանալու իբրև համազգային շահի մարտիկներ՝ պատրաստ ինքնազոհողության հանգույն վաղ հռոմեական պլեբեյների: Ինչպես նշվեց վերը, իրենց լքում-հեռացումներով նրանք ստիպում էին պատրիկներին գնալու զիջումների և բարեփոխելու համակեցական կյանքի հիմերը. «[...] մենք զենք չենք բարձրացրել ոչ ընդդեմ հայրենիքի, ոչ էլ այլոց վտանգելու համար, բայց մեր թշվառ ու սնանկ անձը հանուր ապօրինությունից փրկելու նպատակով»: Sall., Cat., XXXI, 1:

Ասվածը ստիպում է մտածել, որ լուսանցքայնացած զանգվածը միագիծ ու միատարր չէր: Կատիլինային հարած հատվածն արմատապես տարբերվում էր Հռոմում խոնվածներից՝ տարտամ, անորոշ ու կանացի: Վերջինս ապրում էր առոտին կյանքով՝ անհոգության և զվարթության մեջ, բայց ճգնաժամի պահին կերպափոխվում էր միանգամայն: Կատիլինյան ճգնաժամի ընթացքին նրա անդամներն «Սկսեցին աճապարել ու դողալ՝ հավատ չընծայելով որևէ տեղանքի, որևէ անձի. ոչ պատերազմի մեջ էին, ոչ խաղաղության, վտանգն էլ չափում էին ըստ իրենց վախի»: Sall., Cat., XXXI, 2: Եվ վախի ներքո էլ սկսեցին հավատ չընծայել «ոչ իրենց, ոչ էլ հայրենիքին»:

Արդարև, երկու հակադիր ձայն կա «Կատիլինայում». մեկն առերևույթ է՝ ընդդեմ շարժման, մյուսն անդրական՝ հանուն դրա: Կրկնենք մեկ անգամ էլ. դրանք պատկանում են Հռոմի թատերայնացված պատմության երկու հիմնաքննություններին: Նրանց արժեքանությունը (տարբեր տոնայնությամբ) առկա է «Կատիլինայում», և ուսյալ ընթերցողին

է թողնված կայացնելու իր համար առավել ընդունելի որոշումը: Այլ խոսքով՝ թե՛ պատմական ժամանակն ու իր հերոսները, թե՛ դրանք արտացոլող գրույթը հատկանշվում են անկայունության աներկբա երանգներով:

Բախումի գործողության ընթացքը. Կատիլինայի իշխանական սկրտումներն ընդգրկում էին բավական տևական մի ժամանակաշրջան՝ Բ. ա. 66 – 62 թվականները: Մինչ 63-ը նա աշխատում էր հասնել նպատակին սահմանադրական ճանապարհով՝ փորձելով ընտրվել կոնսուլ: Սակայն հանդիպեց *գորեղ քչերի* (pauci) պատին, որը բոլոր (օրինական, կիսաօրինական և ապօրինի) միջոցներով փակել էր նրա ուղին: Հանրության վախեցում էին նրա սուլլայական անցյալով, թեպետ իրենցից շատերը նույնպես մասնակցել էին դրան: Այս ընթացքին Կատիլինան ձևավորեց մերժվածների և դժգոհների իր հանրախումբը (societas) և, ինչպես նշեցինք, փորձեց դրան տալ հաստատության կառույց: Նպատակն էր Հռոմը կանգնեցնել հակա-Հռոմի դիմաց: Այս կերպ, հիշեցնենք, գործել էին տակավին իտալիկները *Դաշնակցային պարեռազմի* ընթացքին՝ Բ. ա. 91-87 թվականներին, և հասել հաջողության՝ ստանալով հռոմեական քաղաքացիություն և հավասարեցնելով իրենց քաղաքական իրավունքները հռոմեացիների հետ: Արդեն վերջին ընտրություններից հետո, ըստ Մալլուստիուսի, Կատիլինան սկսեց հակվել հարցի լուծման այս ուղուն: Եվ սկսեց ուժեր ձևավորել ինչպես Հռոմում, այնպես էլ Իտալիայի տարբեր հատվածներում:

Բախումն իր բարձրակետին սկսեց մոտենալ Բ. ա. 63-ի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, երբ հերթական անգամ Կատիլինան տանուլ տվեց ընտրությունները: Պաշտոնական Հռոմի գործողությունները համակարգում էին Կիկերոնը և Ծերակոյտը: Մալլուստիուսի ներկայացմամբ՝ կոնսուլը (ականավոր մտածողն ու ճարտասանը) համարյա համր է, միայն գործում է: Ուղիղ դեմքով չի բացահայտում իր գործելակերպի շարժառիթները. ուսյալ ընթերցողը դրանք պետք է փնտրի նրա ճառերի մեջ: Միայն դրանից հետո վերադառնալով «Կատիլինայի» տեքստին՝ կարողանա լսելի

դարձնել կոնսուլի ձայնը և գնահատել նրա ազդեցությունը դեպքերի ու գրույթի վրա:

Իսկ մինչ այդ առաջին պլանին է Ծերակույտը: Հիշտ է, արդեն վաղուց միասնական չէ. *ազդեցիկ քչերը* (pauci) մնացյալներին պահում են իրենց քաղաքական, տնտեսական, քարոզչական ազդեցության ներքո: Սակայն Կատիլինայի դեմ միավորվում է, զի խնդիրն իրենց հանուր տիրապետության մասին է: Եվ Ծերակույտը համախոսմբ ընդունում է ծայրահեղ իրավիճակներին հարիր որոշում. «Թող ջանան կոնսուլները, որ Հանրապետությունը կորուստ չկրի: Համաձայն հռոմեական սովորույթի և Ծերակույտի որոշմամբ՝ այսու [գերագույն] պաշտոնյային տրվում էր արտակարգ իրավունք գործ համագրելու, պատերազմ վարելու, ամեն տեսակի հարկադրանք կիրառելու դաշնակիցների և քաղաքացիների նկատմամբ, ունենալու բարձրագույն ռազմավարչական ու դատական իրավունք տանը և ռազմի դաշտում»: Sall., Cat., XXIX, 2-3: Այս նույն տրամաբանությամբ էլ Կատիլինան ճանաչվում է *հոստիսական ազգի թշնամի* (hostis populi Romani): Հայսմ ավարտվում է կողմերի *խաղաղ բախումի շրջափուլը*:

Ավարտ-հանգուցալուծումի շրջափուլն ընդգրկում է գրույթի XXXIII-LXIII ենթագլուխները: Խոսքային մենամարտերին զուգահեռ գորանում են իրական բախման նախապատրաստությունները: Այս նպատակով Կատիլինան իր ամենավորձառու կողմնակիցներին (Գայուս Մանլիուս, Գայուս Փլամինիուս) հղում էր Իտալիայի տարբեր շրջաններ՝ զինական ուժեր համագրելու: Նույն բանը Քաղաքում անում է պրետոր Պուբլիուս Կորնելիուս Լենտուլուսի առաջնորդությամբ: Սակայն շուտով հեռանում է Հռոմից, և նրա քարոզչությունը քայլ արեց՝ շարժումը հռոմեական «փառավոր անցյալով» օրինականացնելու ուղղությամբ՝ պատկերելով այն իբրև ավանդական լքում-հեռացում:

Չայսու ժամանակավ պաշտոնական Հռոմը նույնպես սկսեց գործնական քայլեր ձեռնարկել: Բացի վերոհիշյալ երկու օրենքներից, Ծերակույտը Կիկերոնի առաջարկով բեկանեց Քաղաքի և Իտալիայի ապառազմականության սահմանադրական սկզբունքը: Իր հերթին Իտալիայի

տարբեր հատվածներ հղեց ռազմական գործի հմուտ զիտակների՝ Գայուս Անտոնիուսին, Կվ. Մարկիուս Ռեկսին, Կվ. Մետելիուս Կելերին և այլոց՝ գործ համագրելու և մարտական գործողություններ ձեռնարկելու լիազորությամբ: Եվ նրանք իրենց կողմը գրավեցին անգամ ստրուկ-զլադիատորներին:

Երկու կողմերն էլ սպասում էին, թե ինչպիսին կլինի պայքարի ելքը Հռոմում: Կատիլինականների հեղաշրջման փորձը տապալվեց, իսկ ղեկավարները ձերբակալվեցին: Քաղաքի անկայուն ամբոխը, «[...] որը, նախկինում հեղաշրջման կրքին տրված, տոփում էր դավադիր պատերազմի [գաղափարով], փոխեց իր միտքը և որոշեց նզովել Կատիլինային, իսկ Կիկերոնին՝ երկինք հանել»: Sall., Cat., XLVIII, 1: Մինչդեռ Կատիլինան մտածում էր, որ հիմնական մեղավորը Լենտուլուսն է, ինքնուրույն խաղ էր սկսել, զի համարում էր, որ «Հռոմում իշխանությունը պետք է պատկանի Կորնելիուսների տոհմին, որ Կիննան և Սուլլան արդեն ունեցել են դա, իսկ ինքը երրորդն է, ում Բախտը նախատեսել է Քաղաքը տիրելու»: Sall., Cat., XLVII, 2:

Ծերակույտում ծայր առան բանավեճեր՝ ի խնդիր դավադրության ղեկավարների հետագա ճակատագրի: Ձևակերպվեց երկու ներհակ մոտեցում. մեկը ներկայացնում էր Կեսարը, մյուսը՝ Կատոն Կրտսերը: Հաջորդիվ հանգամանակից կանդրադառնանք նրանց ըմբռնումներին, իսկ արդ միայն նշենք, որ հաղթեց Կատոնի տեսակետը, և դավադիրները պրետոր Լենտուլուսի գլխավորությամբ մահվան դատապարտվեցին:

Կատոնի ճառի հպանցիկ դիտարկումն իսկ բացահայտում է մի պարադոքսալ փաստ. նրա և Կատիլինայի մոտեցումները ճգնաժամի վերաբերյալ ընդհանուր գծերով համընկնում են: Երկուսն էլ գտնում են, որ այն համակարգային է, և նրա ծիրում ընդգրկված են հռոմեական բոլոր հանրախմբերը՝ առանց բացառության: Երկուսն էլ համարում են, որ անհրաժեշտ է հանրույթի համակարգային բարենորոգում և ընկերային նոր համերաշխության ձևավորում: Այլոքեն՝ բախումի երկու բևեռների հակադրու-

թյունը, ինչքան էլ տարօրինակ հնչի, խորքային իմաստով հարաբերական է:

Հենց այս տարօրինակ դիտարկումն էլ ճանապարհ է հարթում «Կատիլինայի» պատումի վերջին դրվագի համարժեք հասկացումի համար: Հայտնի է՝ հետապնդյալ պաշտոնական իշխանություններին հավատարիմ երկու բանակներից՝ Կատիլինան որոշեց տալ վճռական ճակատամարտ Էտրուրիայում, Պիստոռիայի մոտակայքում՝ սեղմված Ապենինների բազուկների արանքում: Դիմեց իր զինվորներին. «[...] հորդորում եմ ձեզ՝ լինել հոգով գորեղ ու վճռական, և երբ մարտի մտնեք, հիշեցեք, որ ձեր ափի մեջ է ձեր հարստությունը, պատիվը, փառքը, նաև՝ ազատությունն ու հայրենիքը»: Ապա հիշեցրեց նաև. «[...] մեզ և նրանց միևնույն մղումը չի առաջնորդում. մենք կռվում ենք հանուն հայրենիքի, ազատության ու կյանքի, նրանց [մղումն] անիմաստ է՝ կռվել մի խումբ անձանց իշխանության համար»: Sall., Cat., LXVIII, 8; 11: Մինչդեռ պաշտոնական զորքի հրամանատար Մարկուս Պետրեոսը պաթետիկ խոսք չունի. զինվորները նրան լիովին վստահում են, զի փորձառու և անբասիր սպա է և անձամբ զիտի նրանցից շատերին:

Սկսվեց մարտը: Կողմերը կռվում էին խիզախությամբ. ոչ ոք չէր զիջում և խնայում իր անձը: Իսկ Կատիլինան էլ ասես ամենուրեք էր. միաժամանակ թե՛ խիզախ զինվոր էր, թե՛ հմուտ հրամանատար: Շուտով, սակայն, զգացվեց, որ ուժերն անհավասար են: Կատիլինայի զինվորներն աշխատում էին բացը լրացնել քաջությամբ. «Երբ ճակատամարտն ավարտվեց, այդժամ միայն պարզ դարձավ, թե որքան քաջություն և որքան հոգու արություն ուներ Կատիլինայի զորքը: Զի այն տեղը, որը յուրաքանչյուրը զբաղեցնում էր կռվելիս, այժմ՝ հոգու հեռանալուց հետո, զբաղեցնում էր մարմինը»: Sall., Cat., LXI, 1-2: Պարզվեց նաև, «[...] որ մարդկային այս զանգվածից ոչ ոք (զի ազատ քաղաքացի էին) մարտադաշտում կամ նահանջի պահին գերի չի ընկել: Բոլորը հավասար էին գնահատում ինչպես իրենց, այնպես էլ հակառակորդի կյանքը»: Հայտնաբերվեց Կատիլինայի դին. «[...] դեմքին նույն վայրի հանդգնու-

թյունն էր, որն ուներ, երբ կենդանի էր»: Sall., Cat., LXI, 5-6:

Եվ ճակատամարտից հետո, կրկնենք մեկ անգամ էլ, երբ հաղթողները նայում էին ընկածներին. «[...] շուտ տալով հակառակորդի դիակը՝ գտնում էին մերթ քարեկամի, մերթ հյուրընկալի, մերթ ծանոթի: Երբեմն էլ ճանաչում էին թշամու»: Sall., Cat., LXI, 7: Այլորեն՝ մահը խաղաղություն և համերաշխություն հաստատեց մեռածների և կենդանիների միջև: Սա է «Կատիլինայի» խաղընթացի բարձրագույն հանգուցալուծումը (κάταρσις): Հավանական է նաև մեկ այլ (ավելի առարկայական) հանգուցալուծում. Սալյուստիոսն էական տարբերություն է գծում Կատիլինայի և Մուլլայի զորքերի միջև: Այո, Կատիլինան մասնակցել է վերջինիս բռնատիրությանը, սակայն Պիստոռիայի մատույցներում կանգնած նրա զորքը ոչ մարդադավել է, ոչ թալանել մասնավոր ու հասարակական վայրերը, ոչ էլ պղծել սրբատեղիները: Հմմտ. Sall., Cat., XI, 4-7: Ավելին՝ իր կազմակերպվածությամբ, մարտարվեստով և բարոյականությամբ այն ձգտում է նմանվել լեգիոնին: Ասվածին հետևում է հեղինակի ավարտական խոհ-դիտարկումն առ այն, որ պաշտոնական Հռոմի բանակը հաղթանակից հետո լցված էր «[...] տարասեռ զգացումներով՝ ուրախություն ու տրտմություն, սուգ և խինդ»: Sall., Cat., LXI, 7:

Նման կերպափոխությունը ներհատուկ էր ոչ միայն Կատիլինային, այլև Հանրապետության վերջին սերնդի համարյա բոլոր ներկայացուցիչներին: Այլորեն՝ նա արդեն արքեոփա էր ինչպես պատմության ողբերգության, այնպես էլ զավեշտախաղի համար:

բ. Խաղընթացի դիմակները

«Կատիլինայի» գրություն գործող անձինք բազում են՝ ամենատարբեր ընկերային հարթակների ու բարոյական արժեքների անձինք, որք այսպես թե այնպես ներագրում են իրավիճակների վրա: Սակայն նրանցից քչերն են մարմնավորում ճգնաժամի իմաստային հանգույցները և հայտանշում դրա պատճառներն ու հաղթահարման տարբերակները:

Այս դիտանկյունից, կարծում ենք, առաջին հերթին առանձնացնելի են հետևյալ գործող անձինք՝ Կատիլինասն, Կիկերոնը, Կեսարը և Կատոն Կրտսերը: Տարբեր ներու՜նակությամբ (իրենց հեռակա-ներկայությամբ) դեպքերի ընթացքին ազդում են նաև Կատոն Ավագը, Գրաքուսները և հատկապես Սուլլան: Սալլուստիոսի թատերայնացված գրությունը նրանք ներկայացնում են դիմակների յուրահատուկ մի խաղ: Կան նաև հավաքական դիմակներ՝ Կատիլինային հարող զանգվածը, հռոմեական ամբոխը, Ծերակույտը, որոնց մասին առիթ ունեցանք խոսելու:

Կիկերոնի դիմակը (106-43 թթ.) «Կատիլինայի» գրությունը, բացի համբությունից, նաև համարյա անշարժ է: Հռոմում «նոր մարդ» է և չէր հասնի իշխանական բարձունքների, եթե չլիներ ծայրահեղ իրավիճակը: Համոզված է, որ Կատիլինասն պետական դավաճան է, իսկ նրա շարժումը՝ դավադրություն՝ ամբոխի եսակենտրոն նկրտումներին հագուրդ տալու աղագավ: Ուստի արժանի է մահապատժի: Միաժամանակ, սակայն, գիտակցում է, որ ամբոխի մեծամասնությունը հռոմեական քաղաքացիներ են, և նրանց նկատմամբ ծայրահեղ պատիժն առանց Աշխարհաժողովի որոշման «[...] բեռ է լինելու իր, իսկ անպատիժ թողնելը՝ պետության համար»: Sall., Cat., XLVI, 2: Այլոքեն՝ անգամ աներեր կոնսուլի հոգում առկա է անորոշության կայծը: Ասվածին հավելենք, որ Կիկերոնը մտածում էր, թե համակարգային ճգնաժամը կարելի է հաղթահարել հարդյունա Ծերակույտի և զորեղ անհատականության համագործակցությամբ: Թեպետ Սալլուստիոսն այս մասին անմիջակա-նորեն չի վկայում, բայց քաջ հայտնի է, որ խոսքը Գն. Պոմպեյուսի մասին է:

Կեսարի դիմակը (100-44 թթ.) բացահայտվում է Ծերակույտում արտասանած իր ճառում: Sall., Cat., LI, 1-43: Կասկածներ կային, թե կապի մեջ էր կատիլինյան շարժման հետ և հաջողության պարագային դեմ չէր օգտվելու դրա ձեռքբերումներից: Հին պատրիկական ընտանիքի շառավիղ էր, ուներ հատկանիշներ (զեխություն, իշխանատենչություն), որք ստոիկյան բարոյագիտության դիտանկյունից բացասական երանգ ուներին: Ընդունում էր կա-

տիլինյան ղեկավարների մահացու հանցանքը, սակայն համոզված էր, որ նրանց նկատմամբ հարկ է ցուցաբերել մեծահոգություն (clementia): Նրա խոսքով՝ այս հատկանիշը հատուկ էր հռոմեացիներին հնուց անտի և նրանց ուժի դրսևորումն էր: Նման կերպ նրանք նախ և առաջ վերաբերում էին իրենց համաքաղաքացիներին՝ ազատելով մարմնական պատժից և իրավելով (հանցանքի պարագային) ինքնակամ հեռանալ աքսոր: Ուժով էլ հռոմեացիները ստեղծել էին իրենց տերությունը՝ ամենուր պարտվածների նկատմամբ ցուցանելով մեծահոգություն: Չկա անդրշիրիմյան աստվածային դատ. ամեն բան որոշվում է այս կյանքում: Եվ դրանում աներկբա է գորել անհատի դերակատարությունը: Անտարակույս, նկատի ունի նախ և առաջ իրեն:

Կատոն Կրտսերի դիմակը (95-46 թթ.) նույնպես բացահայտվում է Ծերակույտում արտասանած իր ճառում: Sall., Cat., LII, 1-36: Հին պլեբեյական ընտանիքի շառավիղ էր՝ Կատոն Ավագի ծոռը: Սակայն իմաստային կապն ավելի անմիջական էր, զի վերջինիս նման շիտակ, անաչառ և անկաշառ էր: Ձաղկում էր բոլոր խոտորյալներին, առաջնորդվում *բարի ու հին Հանրապետության* տեսլականով: Կասկած իսկ չուներ, որ Կատիլինասն և իր կողմնակիցները հանցագործ են: Սակայն գտնում էր, որ դավադրության պատճառները խորն են ու համակարգային, զի դրա ծիրում ընդգրկված են հռոմեական հանրության բոլոր դասերը՝ ծերակուտականներից մինչև տնասկ հասարակներն ու ստրուկները: Համաձայն նրա՝ իրենց պետությունն ու տերությունը հռոմեացիներն ստեղծել են բարոյական բարձր հատկանիշներով և նոր միայն ուժով: Եվ առկա ճգնաժամն էլ նախ և առաջ բարոյական անկումի հետևանք է, զի ընդհատվել է հռոմեացիների անդրա-կան կապը Հանուրի հետ: Հավատում էր անդրշիրիմյան կյանքին և աստվածային դատին: Հավատում էր նաև, որ (մաքրագործված) Ծերակույտի խնդիրը պետք է լինի վերականգնել ընդհատված կապը Բախտի և Արդարության հետ՝ արմատախիլ անելով չարիքն ի դեմս Կատիլինայի և իր կողմնակիցների:

Կատիլիանայի դիմակը (108-62 թթ.). համաձայն Սալլուստիուսի՝ ճկուն է և շարժուն: Հեղինակը չի էլ փորձում լռեցնել նրա բնավորության տարասեռությունները, զի հավատացած է, որ պատճառը բանական ձիրքի տկարությունն է: Ձիրք, որ ունակ է միավորելու մարդ էակի (ու հանրության) այլազան բաղադրիչները և առաջնորդելու առ Բարիքը: Ուստի Կատիլիանայի կերպարը համվածական է. մի կողմից՝ կապված է Սոլլայի-բռնատիրության հետ (անցյալականություն), մյուս կողմից՝ ակառժայտը է հանրային պահանջին՝ Հռոմը դուրս բերելու համակարգային ճգնաժամից (ներկայականություն), երրորդ կողմից՝ ցանկանում է ձևավորել հանրային համերաշխության նոր հարացույց (ապագայականություն): Համոզված է, երբ ճառով դիմում է կողմնակիցներին՝ ներկայացնելով ահագնացող ճգնաժամը, երբ փորձում է իր շարժումը պատկերել իբրև ավանդական լքում-հեռացում (secessio), երբ մարտի դաշտում զինվորներին առաջնորդում է ի մահ: Մինչդեռ հակառակորդը (Կիկերոն) միավորում է նրա այս և այլ կետագծերը եսականորեն մոլորների շուրջ և ստանում անկայուն ու հակասական մի կերպար՝ պատրաստ հրո ճարակ դարձնելու Հռոմը հանուն իր և շրջապատի օգուտի: Հավելենք՝ Սալլուստիուսը մինչև վերջ չի վստահում կիկերոնյան վարկածին: Հավատացած է՝ խնդիրն ավելի բարդ է և կարիք ունի վերիմաստավորման:

Հեղինակի դիմակը (86-35 թթ.) նույնպես միանշանակ ու միագիծ չէ: Առաջին հայացքից նա հակասում է ինքն իրեն. «Կատիլիանայի» սկզբում ծայրաստիճան հակակատիլիանական է և համամիտ Կիկերոնի գնահատականներին: Սակայն հընթացս պատումի վերաբերմունքը զգալիորեն փոխվում է՝ ցուցանելով այլ (ըմբռնումի) երանգներ: Եվ դա հասնում է գազաթնակետին վերջին դրվագում, երբ հավասարեցվում են բախումի ծիրում ներքաշված բոլոր մասնակիցները: Հետագոտողներն այս կերպափոխությունը սովորաբար անտեսում են: Մինչդեռ այն ունի խորքային բացատրություն, և այս առնչությամբ, կարծում ենք, հարկ է վերադառնալ Սալլուստիուսի մեկնագաղափարին՝ մարդակենտրոնությանը, որը,

ինչպես հատկանշել ենք, միավորում է գոյակարգի բոլոր հարթակները: Արդ, հեղինակն այն տարածում է նաև իր գրույթի նկատմամբ՝ հիմք ընդունելով սեփական փորձառությունը: Հիշենք՝ ունեցել էր առողջ բանական ձիրք, սակայն պատանեկությունից տրվել էր մարմնական գայթակղություններին և իշխանատենչությանը: Եվ միայն հասուն տարիքում էր ուժ գտել հրաժարվելու դրանցից և վերադառնալու Բանականին: Գտնում է, որ իր գրույթը հենց այս վերադարձի արգասիքն է, զի կրկնում է իր կյանքի ընթացքը՝ դեպքերի առունին-քարոզչական նկարագրությունից դեպի խորքային ըմբռնում: Այս ճանապարհին նա կարևորում է իրադարձությունների վերաբերյալ տարակարծությունների ներկայացման անհրաժեշտությունը:

Ինչ վերաբերում է իրեն, ապա հաճախ բավարարվում է *չեզոք դիպտորի* կարգավիճակով՝ անուղղակի առաջնորդելով *ուսյալ ընթերցողին* դեպի եզրակացություններ, որք հագիվ նշմարելի են տեքստում. առ այն, որ համակարգային ճգնաժամը պահանջում է համակարգային լուծումներ, այն էլ՝ գորեղ անհատականության առաջնորդությամբ: Եվ այս դերում Սալլուստիուսը տեսնում է իդեալական հերոսի՝ ունակ համադրելու Կատոն Կրտսերի և Հուլիոս Կեսարի լավագույն հատկագծերը: Sall., Cat., LIV, 1-6:

3. Այլակերպումի տեսականը. «Թուղթք առ ծերն Կեսար»

Ընդունենք մի պահ՝ չկա որևէ կասկած, թե «Թղթերը» պատկանում են Սալլուստիուսի գրչին, և փորձենք վերհանել դրանց իմաստային առնչությունները «Կատիլիանայի» գրույթի հետ: Առաջին բանը, որն այս կապակցությամբ նկատելի է, վերաբերում է հեղինակի մեկնագաղափարին առ այն, որ մարդակենտրոնությունը նրա թե՛ գոյաբանության, թե՛ բարոյագիտության, թե՛ տեքստաբանության հիմքն է: Հիրավի, «Թղթերից» հենց առաջինն սկսվում է նույն ստոիկյան հղացքով, և Բ. ա. 50-ականների վերջի իրավիճակը լուսաբանվում է ականավոր անհատականու-

թյունների լույսի ներքո: Սա տեսական մուտքն է, որտեղ ուրվագծված է չորս գործող անձ՝ Կեսարը, Պոմպեոսը, Սուլլան և ինքը՝ հեղինակը: Առանց բացառության բոլորը ներկայացված են գույներով, որոնք միշտ չէ, որ համընկնում են «Կատիլիսայի» գույներին:

Ասխաբար է Հանրապետությունում տիրող իրավիճակի գնահատականը. «[...] Բախտը շատ բան անում է ըստ կրքալից մղումի»: Sall., Ep., I, 1, 2: Այլոքեն՝ հանրությանը կրկին տարանջատ է հանուր Բանականից՝ տրված նյութական կրքերին ու մղումներին. «[...] բոլոր երկրները, պետությունները և ազգերը ունենում են հաջողակ կառավարում, քանի դեռ նրանց միջավայրում գերակայում է ուղիղ ու ճշմարիտ միտքը»: Sall., Ep., I, X, 3:

Համաձայն Սալլուստիուսի՝ Պոմպեոսի անձը միանգամայն հարիր է այս իրավիճակին. նա ամեն բան անում է ի հետևանս «հոգու այլասերումի»: Իսկ դա նշանակում է՝ նրա կառույցում *բանական ձիրքը* տկար է, և նա ունակ է սոսկ եսակենտրոն ու նյութապաշտ գործերի: Ի մասնավոր. «[...] նա մեծ իշխանություն է տվել ծերակուտականների մի փոքր խմբի՝ կարգաբերելու [պետական] տուրքերը, ծախսերը և դատարանները, իսկ ստորին խավին, որը մինչ այդ մեծ գորություն ուներ, անհամաչափ օրենքներով թողել է ստրկական վիճակում»: Sall., Ep., I, 3, 2: Հարկավ, խոսքը Պոմպեոսի և Կիկերոնի ծրագրի դեմ է, որք մտածում էին հաղթահարել ճգնաժամը՝ շնորհիվ գորել անհատականության և Ծերակույտի համագործակցության: Կատոն Կրտսերի երազած Ծերակույտի՝ առանց ընչաքաղց փոքրամասնության: Հայտնի է, որ վերջինս հետագայում հայտնվեց Պոմպեոսի ճամբարում, բայց, չհանդիպելով սպասված ընդունելության, հեռացավ և հարեց Կեսարին՝ այլասերելով նրա վարչակարգը: Sall., Ep., II, II, 3-5: Սակայն Սալլուստիուսը կարծես չի էլ նկատում այս ակներև հակասությունը՝ շարունակելով սևացնել Պոմպեոսին: Կամ էլ դա անում է որոշակի դիտավորությամբ, որպեսզի դրդի *ուսյալ ընթերցողին* մտածելու այլ չափույթով:

Համաձայն Սալլուստիուսի՝ միանգամայն այլ է Կեսարի պարագան: Նա Բախտի ընտրյալն է, զի առողջ է *բա-*

նական ձիրքը, և կապն էլ հանուր Բանականի հետ ուղիղ է ու անմիջական: Դա էլ նկատի ունի հեղինակը, երբ շեշտադրում է. «[...] չի կարող չբացահայտվել խորքային որևէ բան, որ քո մտքին տեսանելի չլինի»: Sall., Ep., I, II, 1: Այստեղից էլ՝ տրամաբանական անցում. հենց Կեսարին է վերապահված «[...] կայունացնելու և բոլորի համար ընդունելի դարձնելու պետությունը»: Sall., Ep., I, IV, 4: Այդուհանդերձ, հեղինակի հետագա խոսքից պարզվում է, որ հերոսը հաճախ առաջնորդվում է միջակա-անորոշ արժեքներով և այն աստիճան, որ մարդիկ արդ հոգնել են՝ հիանալով ու գովերգելով իր բարեգործությունը: Sall., Ep., I, 1, 6: Պատճառը նրա բազմազբաղ և հոգսալի կյանքն է, որը հայեցողության սակավ առիթներ է տալիս: Սալլուստիուսն իր առաքելությունը տեսնում է այս բացը լրացնելու մեջ: Սակայն համոզված է, որ ինքը միայն միջնորդ է. իրական խորհրդատուն Հոմմն է՝ իր փառալից պատմությամբ:

Հենց նրան էլ Կեսարը պետք է ունկն դնի, զի արդիականության շատ խնդիրների պատասխաններն անցյալում են, երբ «[...] գերագույն հեղինակությունը պատկանում էր ընտրախավին, մինչդեռ մեծագույն ուժը՝ ժողովրդին: Ի հետևանս՝ պետությունում հաճախ լրում-հեռացումներ էին տեղի ունենում. հաճախ էլ ընտրախավի ազդեցությունը սահմանափակվում էր, իսկ ժողովրդի իրավունքը, [ընդհակառակը], ընդլայնվում»: Sall., Ep., I, V, 1-2: Սակայն հետագայում իրավիճակը հիմնովին փոխվել է, զի կայունության երկու բևեռներն էլ հավասարապես վերասերվել են: Առաջին հարթակ է ելել *գորեղ անհատականությունը*, որը խնդիր է դրել վերականգնելու ընկերային համերաշխությունը՝ հենվելով հասարակների վրա: Ընդամեն, նա քաջ գիտակցում է, որ հարկ է բժշկել զանգվածին՝ նրան հաղորդելով նոր արյուն. «Թերևս նոր քաղաքացիների համագրման պարագային ստացվի այնպես, որ նրանք, հուսամ, կձգտեն ազատության, և նրանց հետ էլ հները կվերականգնեն կորցրածը: Այդժամ էլ կճնավորվի ստրկությունից ձերբազատվելու մղում»: Sall., Ep., I, V, 7:

«Թղթերում» էական կերպափոխման է ենթարկվել Սուլլայի կերպարը: Ասվածն առավել նկատելի է դրան-

ցից առաջինում. «[...] հակառակորդների ծնկաչոք խոնարհումից հետո, մտահոգ իր խմբակցության գորացման խնդրով, քչերին մահապատժի ենթարկելուց հետո ձգտում էր ուրիշներին իր կողմը հակել բարեգործությամբ, քան վախի ազդեցությամբ»: Sall., Ep., I, IV, 1: Ըստ հեղինակի՝ ծայր առած բռնությունն ու սպանությունները, թալանն ու սրբապղծությունը Սուլլայի շրջապատի ինչ-ինչ անձանց սև գործն էր: Ի մասնավորի՝ հատկանշվում են Լ. Դոմետիուսը և Մ. Կատոնը, որք հետագայում ստացան արժանի պատիժ: Բռնապետի կերպարի այս մաքրագործումն ունի բացատրություն. հիշենք՝ դիտարկվող *Թուղթը* գրվել է Ք. ա. 50 թվականի վերջերին, և ընդամենը մի քանի ամիս անց Կեսարը, կրկնելով Սուլլայի փորձը, պետք է բանակը տաներ ընդդեմ Հռոմի և հաստատեր իր բռնիչ-խանությունը: Սալլուստիուր դեպքերի այս ընթացքի ջերմ պաշտպանն էր, ուստի «Կատիլինայի» գրույթի Սուլլայի բացասական կլիշեն նա տարածում է Պոմպեյուսի վրա: Արդ նա էր Կեսարի գլխավոր ախոյանը:

Ինչ վերաբերում է իրեն՝ հեղինակին, ապա իր կերպարը նույնպես տարբեր է՝ ի հաշիվ երիտասարդ տարիների կրքալից մղումների, ընչաքաղցության և իշխանատենչության ստվերման. «[...] վաղ պատանեկությունից անհագ տենչ ունեի զբաղվելու հանրային գործերով և դրանք հասկանալու աղագավ մեծ ջանք ներդրեցի: [Եվ անում էի] ոչ թե պաշտոնի հասնելու համար, ինչպես շատերն էին անում [այն էլ] զարտուղի ձևով, այլ իմանալու, թե [մեր] պետությունը տանը և մարտի դաշտում որքան պաշար ունի զենքի, մարդկանց և կարողության»: Sall., Ep., I, I, 3: Դա հեղինակին հնարավորություն է ընձեռել զուգահեռելու իր անձը Կեսարի հետ: Եթե վերջինս ներկայացվում է առավելաբար գործնական կյանքի լույսով, ապա ինքը՝ հայեցողական: Հուսկ՝ ձևավորվում է փոխլրացման և համագործակցության անհրաժեշտություն. «Զի եթե կրծքիդ ներքո (սրտումդ) լոկ այն մտքերն են, թե ինչպես պաշտպանվես հակառակորդի հարձակումից [...], ապա կհասկանաս, որ դրանք աննշան-անարժան են առաքինության դիտանկյունից»: Sall., Ep., I, II, 3: Այլոքեն՝

հանուն մեծ ծրագրերի՝ հերոսը պետք է առաջնորդվի մեծ գաղափարներով ու զգացումներով: Եվ աստ, կրկնենք, նրա ուսուցիչը հին ու բարի Հռոմի պատմությունն է, իսկ միջնորդը՝ Սալլուստիուսը:

Արդ, տեսնենք՝ ինչ միջոցներով է հեղինակը մտածում բժշկել հիվանդ հանրույթը: Ինչպես ցույց է տալիս «Թղթերի» քննությունը, դրանք կազմում են մեկ ամբողջություն: Այսինքն՝ (կրկնենք նորից) համակարգային ճգնաժամին առաջարկվում են համակարգային լուծումներ, որք առնչվում են հռոմեական հանրույթի՝ հեղինակի դիտանկյունից հրատապ հիմնախնդիրներին: Այլոքեն՝ վերաբերում են թե՛ անսահման հարստացած ընտրախավին, թե՛ անսահման տնանկացած հասարակներին:

Այս դիտանկյունից ներկայացնելով իր մոտեցումը՝ Սալլուստիուսն առաջին հերթին առանձնացնում է հանրույթին համակած հանուր նյութապաշտությունը: Ընտրախավի շրջանում դա ծնունդ է տվել զելության և ագահության (avaritia): Բայց դա սկիզբն է միայն, զի «Ո՛չ չարագործությունը, ո՛չ ամոթը, ո՛չ էլ խայտառակությունը նրանց հետ չեն պահում պաշտոնի տենչից: Քաշում-կողոպտում են, ինչ հարմար է, իսկ Քաղաքն իրենց ձեռքը գցելուց ի վեր իրենց քմահաճույթն ու ցանկությունը կիրառում են օրենքի փոխարեն»: Sall., Ep., I, III, 4: Մինչդեռ հասարակների շրջանում դա տեղիք է տվել անկայունության և ստրկամտության (servitus). «[...] երբ անգործությունն ու կարիքը նրանց քչեցին իրենց հողակտորներից և ստիպեցին ապրել անտուն կյանքով, նրանք սկսեցին աչք տնկել այլոց ինչքին և իրենց ազատությունն ու պետությունը դիտարկել իբրև առուժախի առարկա: Աստ ազգը, որ ինքնիշխան էր և իշխում էր հարակից ցեղերին՝ անկեց, և յուրաքանչյուրն իր համար սկսեց ստրկություն փնտրել»: Sall., Ep., I, V, 4-5:

Հուսկ՝ եզրակացություն. հանրույթի բուժման աղագավ հարկ է սահմանափակել կամ իսպառ վերացնել ինչքի ազդեցությունը հանրային կարգի վրա. «Նախ և առաջ վերացրո՛ւ դրամի կարևորությունը. թող ոչ ոք հարստությամբ կամ դրանից բխող պատվով մեծ կամ փոքր դատական գործ չվարի, նմանապես ո՛չ պրետոր, ո՛չ կոնսուլ չընտրվի

ըստ կարողության, այլ միշտ ըստ արժանիքի»: Sall., Ep., I, VII, 10: Հակառակ իր խոսքի պաթետիկ երանգի՝ Սալլուստիոսն ըստ էության չի ցուցանում, թե գործնական ինչ քայլերով է հնարավոր հասնել նման արդյունքի. «[...] ինձ թվում է՝ հարկ է նախ մշակել ծրագրի ընդհանրական պատկերը, որպեսզի ինքդ այն դատես-գնահատես»: Sall., Ep., I, XII, 2: Հարկավ, նախնյաց իդեալական կերպարները կարևոր են, սակայն նրանց սոսկ բարոյական խթանն ամենևին էլ բավարար չէ: Անհրաժեշտ են հստակ կամային գործողություններ, որք անդին են Հանրապետությունում տիրող անհոգ-անտերևչության պարագծից: Միտքն այն է, որ Հանրապետությունը կարող է փրկվել միայն գործել անհատի երաշխավորությամբ:

«Կատիլինայում», ինչպես հատկանշել ենք, Սալլուստիոսը փորձում է այս երաշխավորությունը ներկայացնել իբրև հռոմեական կյանքի ավանդական խթաններից մեկը: «Թղթերում» նույնպես նա հավատարիմ է այս գաղափարին, սակայն խուսափում է ուղիղ աղերսներ տեսնել Կեսարի, Գրաքոսների, Սուլլայի կամ Պոմպեյոսի միջև: Իր հերոսին բացահայտ զուգահեռում է հանրապետական իդեալի նվիրյալներից միայն մեկին՝ Մարկուս Լիվիուս Դրուսուս Կրտսերին, որը բարեփոխությունների իր համալիր ծրագրով Բ. ա. 90-ականների վերջերին մեծ հեղինակություն էր Հռոմում: Ի շարս դրանց կարևոր էր նրա՝ իտալիկներին հռոմեական քաղաքացիություն շնորհելու հանձնառությունը: Սակայն գործել փոքրամասնությունը կազմակերպեց նրա սպանությունը: Եվ արդ Սալլուստիոսը վախ ունի, թե նույնը կարող է պատահել նաև Կեսարին: Sall., Ep., I, VI, 6: Ուրիշ խոսքով՝ նորօրյա հերոսը նույնպես հանրապետական կարգի ջատագով է, սակայն չպետք է կրկնի նախորդի բացթողումը և կարողանա բռնությանը պատասխանել բռնությամբ՝ «հանուն հանուր բարօրության»: Բռնությամբ զրկելով գործել փոքրամասնությանը իշխանական լծակներից՝ Կեսարը կարող է նրան զրկել նաև զարտուղի հարստացման աղբյուրից: Հատկանշելի է հեղինակի հիմնավորումը. «Հաճախ եմ լսել, թե ինչպես արքաներ, պետություններ և ազգեր զեխության պատճա-

ռով կորցրել են իրենց տերությունը, որ ձեռք էին բերել մեծ քաջությամբ, երբ տակավին աղքատ էին»: Sall., Ep., I, VII, 5: Հավելենք, որ ընչաքաղցության հաղթահարումը Սալլուստիոսն ընդունում է իբրև ելակետ Հռոմի խորքային (հաստատության) կերպափոխությունների համար: Ասվածը վերաբերում է առաջին հերթին Աշխարհաժողովին, Ծերակույտին և դատարաններին:

Աշխարհաժողովի առնչությամբ նա մեկնարկում է Գալուս Գրաքոսին վերագրվող օրինագծից: Այն նախատեսում էր ի չիք դարձնել այս հաստատության աստիճանակարգային կառույցը, որի պարագային առաջին ունեցվածքային խումբն ուներ բացարձակ գերակայություն որոշումներ կայացնելու գործառնություն. «[...] համաձայն դրա՝ հինգ հանրային դասերից միայնումբ, ըստ վիճակահանության, պետք է կազմավորվեին [նոր] ընտրական հարյուրյակներ: Նման կերպ, ըստ կարևորության, պետք է համահարթեցվեին պատիվն ու դրամը, և մարդիկ շտապեին գերազանցել միմյանց սոսկ առաքինությամբ»: Sall., Ep., I, VIII, 1-2: Հիշենք՝ զուգընթաց նախատեսվում էր հասարակների հանրախմբի թարմացում և ընդլայնում՝ ի հաշիվ նոր քաղաքացիների: Հարկ էր «[...] հների հետ նորերին հաստատել [միևնույն] գաղութներում. այսու թե՛ ռազմի գործը կբարելավվի, թե՛ հասարակները, զբաղյալ բարի գործերով, կդադարեն չարիք նյութել հանրության դեմ»: Sall., Ep., I, V, 8:

Ծերակույտի խնդիրը քննարկելիս Սալլուստիոսը մեկնարկում է «հին ու բարի ըմբռնումից» առ այն, որ «[...] երբ հասարակ ժողովուրդը ենթարկվում է Ծերակույտին, ինչպես մարմինը հոգուն, և հետևում նրա որոշումներին, ապա հայրերն էլ պետք է հաստատուն մնան իրենց իմաստության մեջ՝ [լավ հիշելով], որ հասարակների կենսափորձն անբավարար է»: Sall., Ep., I, X, 6: Սակայն իրավիճակն էականորեն փոխվել է. ծերակույտականներն արդ անկարող են կայացնելու հարիր որոշումներ: Նրանք *զորեղ փոքրամասնության* ազդեցության ներքո են, զի կախյալ են նրանից իշխանական, նյութական, իրավական ու բարոյական այլևայլ կապերով: Եվ Հանրապետությունն ապրում է առանց իմաստությունից բխող խթանի,

գի «[...] հայրերը, որոնց իմաստնությամբ պետությունը նախկինում վտանգավոր վիճակից կայունության էր հասել, արդ, ճշված օտար քմահաճույքի ներքո և գրգռված, տարուբերվում են մի կողմից մյուսը»: Sall., Ep., I, XI, 2: Հուսկ՝ հեղինակը վերադառնում է իր հին (ստոիկյան) գաղափարին. Հռոմը կորցրել է առնչությունը հանուր Բանականության և Բախտի հետ:

Վիճակը, համաձայն հեղինակի, հնարավոր է շտկել երկու ճանապարհով՝ ծերակոտականների «[...] թվաքանակի ընդլայնմամբ և քվեատույի ներմուծմամբ»: Sall., Ep., I, XI, 5: Առաջինի պարագային նախատեսվում է Ծերակույտի կազմը համալրել նոր, ազնիվ ու փորձառու անդամներով, որք կարող էին հակակշիռ լինել բոլոր տեսակի խտոր տրամադրություններին և վերադարձնել այս կարևոր հաստատության ավանդական իմաստնությունը (sapientia): Մինչդեռ արդ նրանցից շատերը «[...] հանրային խնդիրների քննարկումներին չեն էլ մասնակցում: Եվ նրանց ավելի շատ բաժանում են [այլոց] գոռոզ հրահանգները, քան [իրական] գործերը»: Sall., Ep., I, XI, 6: Երկրորդ նորամուծությունը խոստանում է քվեատության գաղտնիություն, երբ «[...] ամեն ոք իր կարևորությունն ավելի թանկ կգնահատի, քան ուրիշներինը»: Sall., Ep., I, XI, 3: Այսինքն՝ կգործի խղճի մտքը: Հարդյունս. «Եթե բոլոր [ծերակոտականները] հավասար ազատություն ունենան, կամ եթե ձայնատվությունն ավելի գաղտնի լինի, ապա պետությունն ավելի զորեղ կլինի, իսկ ընտրախավը՝ պակաս ազդեցիկ»: Sall., Ep., I, XI, 2: Աստ կրկին ստիպված ենք խոսելու Սալլուստիուսի մտքի անորոշության մասին. ի մասնավորի՝ ինչպես, ինչ կոնկրետ միջոցներով կարելի էր հասնել նպատակին: Մտում է մի բան. չմոռանալ, որ այս պարագային նույնպես հեղինակը մեկնարկում է գորեղ անհատի ուժային երաշխավորության գաղափարից:

Միևնույն գաղափարը կազմում է նաև հաջորդ բարեփոխման ենթադրյալ հետևախորքը: Այն վերաբերում է դատական գործին. «[...] մտածում եմ, որ դատական գործերը հարկ է հանձնարարել միայն հանրային առաջին դասի ներկայացուցիչների հոգածությանը»: Sall., Ep.,

I, XII, 2: Առաջին դասի, որի կազմը, ինչպես հատկանշեցինք, պետք է թարմացվեր ի հաշիվ այլ հանրախմբերի ներկայացուցիչների: Հայսմ բացառվելու էր դասային դատարանների գոյությունը, և արդարությունը (justitia) դառնալու էր ողջ հանրության հոգածության առարկան: Այս առումով լավագույնները համարվում էին հողոդոսիները, որք «[...] իրենց դատավորներից որևէ մեկին չեն պատժել, զի [դատարաններում] ընդգրկված էին ինչպես հարուստներ, այնպես էլ աղքատներ, և այսու ամեն ոք առիթ ուներ իր մասը բերելու մեծ կամ փոքր գործերի քննությանը»: Sall., Ep., I, VII, 12:

Սալլուստիուսի առաջադրած բարեփոխությունների համալիրը, կրկենք մի անգամ էլ, միտված էր *փրկելու Հռոմը*, այլապես մեծագույն և անհաղթ տերությունը «կխարխվի ու կվերանա հարդյունս գառամության և մեծագույն անգործության»: Sall., Ep., I, XII, 5: Ասվածի նախանշանները հեղինակը տեսնում է Կեսարի իշխանական պայքարի թոհուրոնի մեջ. «[Հարդյունս] պետությունը ոչ թե վերականգնվեց, այլ կալվեց քո ձեռամբ»: Sall., Ep., II, IV, 3: Եվ եթե այս ողբերգական խաղընթացը դառնա անդառնալի, ապա կվերածվի նաև Կեսարի անձնական ողբերգության. «[...] գիշեր ու գոր չի դադարի հոգուդ խոռվքը, տանջահար կլինես անքնությունից, կլինես վայրի, անմիտ ու խելահեղ»: Sall., Ep., I, XII, 6:

Եվ հակառակ հերոսի էպիկուրական նյութապաշտության՝ հեղինակը նրան հիշեցնում է անդրշիրիմյան դատի մասին. «[...] ինձ համար անկասկած է, որ բոլոր մահկանացուների կյանքը քննվում է աստվածային կամոք. բարի կամ չար՝ ոչ մի բան զանց չի առնվում, և համաձայն բնության [կարգի]՝ հատուցում է հետևում թե՛ լավերին, թե՛ վատերին»: Sall., Ep., I, XII, 7: Սալլուստիուսի խորագույն համոզմամբ՝ Կեսարը Հռոմի պատմության հերթական գորեղ անհատը չէ, այլ Բախտի ընտրյալը: Ուստի պետք է գիտակցի այս և հոգ տանի թե՛ Հռոմի, թե՛ իր անձնական ապագայի մասին:

Սթափեցման նպատակով ավելի կտրական է երկրորդ «Թուղթը». «[...] շարժյալ պետությունը գրավելու

հույսով և վտանգավոր անձանց զագրախոսությամբ քո ճամբար եկան-խոնավեցին մարդիկ, որոնց մեջ ամենայն ինչ աղճատվել էր անպատվությամբ ու շվայտությամբ: Նրանք սկսեցին խաղաղ քաղաքացիներին բացահայտորեն սպառնալ մահվամբ, կողոպուտով և (ի վերջո) այն ամենով, ինչ հաճո է աղճատված հոգուն»: Sall., Ep., II, II, 5: Սակայն ասվածն առնչվում էր հարցի միայն մի կողմին. արդեն քանիցս ընդգծել ենք. աղճատվել և ամբոխի էին վերածվել նաև հասարակները, և դա ավելի մեծ վտանգ էր Կեսարի համար: Բայց նա չպետք է երկյուղի ամբոխից, որպեսզի նրանից [եկող] ահն էլ չպատի իրեն և կյանքը վերածի «[...] անվերջ ու վտանգավոր-անկայուն պատերազմի, զի ապահով չես ո՛չ դիմացից, ո՛չ թիկունքից, ո՛չ էլ թևերից»: Sall., Ep., II, III, 2:

Հանդերձ այսու, կրկնենք մեկ անգամ էլ. Կեսարի կյանքն ի վերուստ կանխագծված է առ բարիքն ու բարեգործությունը, և եթե հակառակվի Բախտին, ապա նրան խիստ պատիժ է սպասում: Ep., II, III, 3: Ուստի հանուն հերոսի՝ Սալլուստիոսն իրեն երաշխավոր է զգում Բախտի առջև: Բայց այդպիսիք են նախ և առաջ վերջինիս հեռու և մոտ բոլոր նախնիները, որք եթե ձայն ունենային, կարող էին նրան դիմել մոտավորապես հետևյալ խոսքերով. «[...] քեզանից պահանջում ենք ոչ թե ամոթալի ու չար արարքներ, այլ այն, որ վերականգնես խարխլված ազատությունը»: Sall., Ep., I, XIII, 3: Նրանց մտքի ծիրում, հարկավ, իրենց տոհմի փառավոր անցյալն էր՝ սկսյալ Ասկանիոս Հուլիոսից՝ Էնեոսի շառավղից, Ալբա Լոնգայի կառավարչից: Իդեալական մի դարաշրջան, երբ համաչափ կշռությամբ միմյանց փոխլրացնում էին արքայական իշխանությունը, Ծերակույտը և հանրությունը:

Եթե շարունակենք հեղինակի միտքը, ապա կստացվի. իդեալական անցյալն ուներ ներում՝ դառնալու Կեսարի դարաշրջանի ապագան: Զի միանգամայն հնարավոր էր «Ասկանիոս – Կեսար» շրջափոխությունը: Այլոքեն՝ պատմությունը կարող էր ունենալ պարածն ընթացք՝ հարկավ, նոր երանգներով ու մանրամասներով: Սալլուս-

տիուսը չի զարգացրել այս հղացքը՝ հավանաբար զգուշանալով վերջինիս անդրական բնույթից: Տասնամյակներ անց այդ բանն արել է Հռոմի մեծագույն բանաստեղծ Վերգիլիոսն իր «Էնեականում»:

**«ԿԱՏԻԼԻՆԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ» ԵՎ
«ԹՈՒՂԹՔ ԱՌ ԾԵՐՆ ԿԵՍԱՐ»**

«Աստիճանների օգնությունն ապահովվում է հշ եր-
դումներով, հշ կանանց պաղարաններով. հաջողու-
թյունը ձեռք է բերվում զգոնության, գործողության և
բարի մտքի շնորհիվ: [Հակառակ պարագային] ավե-
լորդ է դիմել աստիճաններին, զի նրանք զայրալից են
ու թշնամական [անարժանների նկատմամբ]»:

Սալլուստիոս, «Կատիլինայի պատերազմը», LII, 29.

SPQR

Կատիլինայի պատերազմը

I. Բոլոր մարդիկ, որք մղում ունեն գերակայելու մնացյալ կենդանի էակներին, պետք է ջանք թափեն, որ չանցկացնեն կյանքն ի մեջ լուրջության՝ նման անասնոց, որոնց բնությունն արարել է հեզ ու ենթակա որկորին:¹ 2. Սակայն մեր ողջ կենսեռանդը հոգու և մարմնի մեջ է, [ընդամին] հոգին օգտագործում ենք առավելաբար տիրելու, իսկ մարմինը՝ ենթարկվելու աղազավ: Մեկն ընդհանուր է մեր և աստուծոց, իսկ մյուսը՝ մեր և անասնոց համար:² 3. Հուսկ ինձ պատշաճ է թվում փառք որոնել բանական ձիրքի, քան ուժի գործածությամբ,³ 4. զի ընդունված է ասել, որ ունեցվածքի և [արտաքո] գեղեցկությունների փառքն անկայուն է ու փխրուն. սոսկ ազնիվ առաքինությունն է հավերժական:⁴ 5. Մարդկանց շրջանում առկա է վեճ՝ արդյոք ռազմի մեծ գործերը ծագում են մարմնից, թե՞ հոգու արությունից. 6. նախքան [ինչ-որ բան] սկսելը պետք է խորհես. երբ խորհել

ես, պետք է անմիջապես գործես:⁵ 7. Եվ [քանի որ] այս մոտեցումներից երկուսն էլ անկատար են, ուստի միմյանց կարիքն ունեն:

II. Եվ այսպես՝ հենց սկզբից արքաներն էին – զի տարբեր երկրներում նախապես այս անունն ուներ իշխանությունը – նրանց մի մասը վարժեցնում էր իր բանական ձիրքը, մյուսը՝ մարմինը:⁶ Այնժամ մարդկանց կյանքն ընթանում էր առանց կրքի [ու ծարավի]:⁷ 2. Բայց երբ Ասիայում Կյուրոսը, իսկ Հունաստանում լակեդեմոնացիներն ու արենացիներն սկսեցին քաղաքներ ու ազգեր ենթարկել, մարդիկ սկսեցին իշխանության ծարավը պատերազմի պատճառ համարել՝ մտածելով, թե մեծ փառքը մեծ իշխանության մեջ է:⁸ Ի հետևանս վտանգների և [զանազան] գործարքների հենց այդ ժամանակ էլ պարզ դարձավ, որ հանճարն առավելաբար ճանաչելի է հընթացս պատերազմի:

3. [Պարզ դարձավ], որ եթե արքաների կամ գերագույն իշխանությամբ օժտված անձանց հոգու առաքինությունները զորեղ լինեն, ապա մարդկային հարաբերություններն էլ կլինեն հավասար ու կայուն: Եվ չէին տեսնի՝ ինչպես մի բան մի ուղղությամբ է ընթանում, մյուսը՝ ուրիշ, ինչպես ամենայն ինչ խառնակ է ու շփոթ:⁹ 4. Արդարև, իշխանությունը դյուրին է պահել այն միջոցներով, որոնցով նա կյանքի է կոչվել: 5. Եվ որտեղ փոխարեն տքնանքի անգործություն է, փոխարեն կայունության ու հավասարակշռության կիրքն է ու բարձրահոնությունը, բախտն աղճատվում է բարքերի հետ միասին: 6. Եվ այդժամ [տակավին առողջ հանրություններում] իշխանությունը միշտ անցնում է պակաս լավից լավագույնին:¹⁰

7. Մարդիկ, որք վար ու ցանք են անում, նալ են վարում, շինություններ կառուցում, ամենայն բան անում են ըստ առաքինության [և բնական մղումի]: 8. Սակայն շատ մահկանացուներ, տրված որկորին ու քնին, անկիրթ ու անմշակ կյանք են վարում՝ նման թափառաշրջիկ-քոչվորների:¹¹ Հարկավ, նրանց համար, հակառակ Բնության, մարմինը հաճույք է, իսկ հոգին՝ բեռ:¹² 9. Մտածում եմ՝ նրանց կյանքն ու մահը մոտ են միմյանց, զի երկուսի մասին էլ մարդիկ լուր են: Մտածում եմ՝ հիրավի ու կրկին հիրավի, միայն նա է ապրում և պտղավորում իր հոգին, ով ինչ-որ բանի ձգտելով (արության գործերով կամ այլ ազնիվ միջոցներով) հետամուտ է պատվի:¹³ Սակայն շատ դեպքերում բնությունը մեկին մի, մյուսին այլ ուղի է ցուցանում:

III. Գեղեցիկ է բարի գործ անել հանրային համար, վատ չէ նաև բարի խոսքը:¹⁴ Մարդ կարող է հանրահայտ դառնալ ինչպես պատերազմի, այնպես էլ խաղաղության օրերին: Եվ մեծ գովքի են արժանանում թե՛ նրանք, որք գործում են, թե՛ նրանք, որք այլոց գործերն են գրի առնում: 2. Եվ թեպետ [սովորաբար] հավասար պատիվ չի հետևում շարագրողներին և գործողներին, սակայն, իմ կարծիքով, շարագրումը վերին աստիճանի դժվարին գործ է: Նախ [այն պատճառով], որ գործքը պետք է համապատասխանեն գրվածքին,¹⁵ և երկրորդ՝ քանի որ շատ բան [արդեն] ընտրված-հավաքված է այլոց կողմից, և երբ մերժում ես [ինչ-որ բան], մարդիկ համարում են, թե անում ես չարկամությունից ու նախանձից: Իսկ երբ հիշատակում ես լավագույնների առաքինությունն ու փառքը, համարում են թեթև մի բան և ընկալում անտարբերությամբ: Իսկ դրանից ավելի

[ամեն բան] ընդունում են իբրև մտացածին և [անգամ] կեղծիք:

3. Սակայն պատանեկությունից, ինչպես և շատերը, ես տրվել եմ հանրային կյանքին, և աստ ինձ շատ զազրելի բաներ էին սպասում. ամոթի, զսպվածության և առաքինության փոխարեն տիրում էին հանդուգն անպատկառությունը, շվայտությունը և ազա-հությունը:¹⁶ 4. Թեպետ հոգիս մերժում էր դրանք՝ անսովոր չարիքի հնարքներին, բայց ի մեջ այսչափ արատի փխրուն տարիքս սկսեց կալվել անբարո փառասիրությամբ:¹⁷ 5. Եվ ինձ, ով հավան չէի այլոց չար բարքերին, փառքի (ինչպես և տարբեր արատների) մղումը թշուր էր [սին] հոչակի և նախանձի հետևից:¹⁸

IV. Սակայն երբ հոգիս խաղաղվեց բազում թշվառություններից ու վտանգներից, որոշեցի մնացյալ կյանքս անցկացնել հեռու հանրային գործերից, բայց և նպատակ չունեի ապրել՝ տրված երկրագործության կամ որսի ծառային պատշաճող զբաղանքին:¹⁹ 2. Որոշեցի վերադառնալ այն նախնական մղումին, որից ինձ շեղել էր չար փառամոլությունը, և հատվածական ձևով շարագրել հոռմեական ազգի գործերը: Գործեր, որոնք արժեքավոր էին թվում հիշողությանս. առավել ևս, որ հոգիս ազատ էր թե՛ հույսից, թե՛ վախից, թե՛ հանրային պարտականություններից:²⁰ 3. Արդ կշարադրեմ Կատիլինայի դավադրության մասին հնարավորինս արժանահավատ, բայց հակիրճ: 4. Զի գտնում եմ, որ այդ արարքն արժանի է առանձնահատուկ հիշատակության՝ շնորհիվ իր [հարուցած] չարիքի և վտանգավոր նորամուծության պատճառով:²¹ 5. Սակայն նախքան պատումին անցնելը, հարկ է փոքր-ինչ բացատրել այս մարդու էությունը:

V. Լուկիոս Կատիլինասն ազնվագարն տոհմից էր, մեծ ուժի, հոգու և մարմնի տեր, սակայն չար ու աղճատված բնությամբ:²² 2. Դեռ պատանեկությունից հակված էր ներքին կռիվների, սպանությունների, կոռուպուսների և հանրային անհամաձայնությունների: Սրանց մեջ էլ մարզեց իր վաղ տարիքը:²³ 3. մարմինը դիմացկուն էր սովին ու ցրտին, իսկ անքուն-զգոնությունն ավելին էր, քան կարելի է երևակայել: 4. Հոգին հանդուգն էր, խորամանկ, անկայուն, ամեն ինչ կապկող ու կեղծող, ուրիշի ունեցածին տենչացող, սեփականը մսխող, կրքերի մեջ՝ անհագ:²⁴ [Թեպետ] ճարտարախոսությունը բավարար էր, բայց խելքը՝ սահմանափակ: 5. Դատարկ հոգին ըղձում էր անպարփակ, անհավատալի և հույժ արտառոց բաների:

6. Լուկիոս Սուլլայի գերիշխանությունից հետո²⁵ [Կատիլինասն] մեծապես ձգտում էր իր ձեռքը գցել պետությունը և ամենևին չէր մտածում՝ ինչ միջոցներով, [ավելին], ուշք չդարձնելով որևէ բանի՝ իր համար արքայական իշխանություն էր նախապատրաստում:²⁶ 7. Վայրի հոգին²⁷ օրնիրուն գրգռված էր առօրյա աղքատությունից և չարագործության մտքից: Եվ սկսեց դրանք ուռճացնել այն բոլոր միջոցներով, որոնց մասին հիշատակեցի վերը: Բացի այդ, նրան դրդում էր հանրային բարքերի անկումը՝ կյանքի կոչված երկու վատթարագույն և հակոտնյա չարիքով՝ զխությունը և ազահությամբ:²⁸

9. Թվում է՝ գործը հենց ինքն է առաջնորդում, զի հանրային բարքերի մասին ժամանակաշրջանը հենց ինքն է հիշեցնում-վկայում: Ուստի [որոշել եմ] հետ դառնալ և հակիրճ ներկայացնել մեր նախնյաց հաս-

տատությունները թե՛ տանը, թե՛ ռազմի դաշտում: Նաև՝ ինչպես էին պահում-պահպանում պետությունը և ինչ վիճակում այն թողեցին մեզ, նաև՝ ինչպես գեղեցկագույն և լավագույն վիճակից այն աստիճանաբար հանգեց վատթարագույն և անպատիվ վիճակի:²⁹

VI. Հոռոմ քաղաքը, ինչպես պարզել եմ, հիմնվել և նախապես պատկանել է տրոյացիներին՝ փախստականներ, որք Էսեուսի առաջնորդությամբ թափառում էին առանց կայուն բնակավայրի: Նրանց հետ էին նաև տեղացիները՝ գյուղաբնակ [անկիրթ] մի ցեղ՝ առանց օրենքների, առանց իշխանության, ազատ ու անսասն:³⁰ 2. Սրանք՝ [երկու] տարասեռ ցեղ, տարբեր լեզուներ, երբ միևնույն [քաղաքային] պատերի ներքո հավաքվեցին՝ ապրելով միմյանց բարքերով, աներևակայելի դյուրությամբ միավորվեցին: Հուսկ կարճ ժամանակում ցրյալ ու թափառիկ բազմությունը հանրույթ ձևավորեց:³¹ 3. Իսկ հետագայում, երբ վերջինս աճեց-ուռճացավ՝ շնորհիվ իր անդամների, նրանց բարքերի և հողաբաժինների, երբ սկսեց ընկալվել իբրև բավարար բարեկեցիկ և բավարար գորեղ, ինչպես ներհատուկ է մահկանացուներին, առատությունը ծնեց նախասն: 4. Եվ հարևան արքաներն ու ժողովուրդները գայթակղվեցին պատերազմով, իսկ դաշնակիցներից քչերը [շտապեցին] օգնության: Ոմանք էլ վախից ընկրկեցին վտանգի առաջ:³² 5. Մինչդեռ հռոմեացիները շտապեցին թե՛ տանը, թե՛ մարտի դաշտում լարել ուժերը, պատրաստվել, մեկը մյուսին հորդորել և ելնել ռոսիի դեմ՝ պաշտպանելու հայրենին և ծնողաց: Եվ այնժամ, երբ քաջությամբ վտանգը վանեցին, սկսեցին օգնություն ցուցաբերել դաշնակիցներին և բարեկամներին:³³ Սկսեցին բա-

րեկամություն հաստատել՝ ավելի շատ բարիք տալով, քան ընդունելով: 6. [Այնժամ] մարդիկ օրինական իշխանությունն անվանում էին արքայի իշխանություն: Ըստ այդմ՝ ընտրյալ այրերը, որոնց մարմինը հընթացս տարիների թափացել էր, իսկ բանական ձիրքը՝ գորացել իմաստությամբ, հոգ էին տանում պետության մասին: Եվ հաշվի առնելով տարիքը կամ էլ հոգածությունը՝ նրանց հայրեր էին կոչում:³⁴ 7. Այն բանից հետո, երբ արքայական իշխանությունը, որ նախապես կոչված էր պահպանելու ազատությունը և զարգացնելու պետությունը, վերածվեց գոռոզ բռնապետության,³⁵ [կառավարման] կարգը գորացնելու աղազավ [հռոմեացիներն] ամենամյա իշխանություն հաստատեցին՝ ընտրելով երկու իշխանավորի:³⁶ Մտածում էին՝ այս կերպ մարդկային հոգին կարող է նվազագույնս աղճատվել ու գոռոզանալ:³⁷

VII. Սակայն հենց այս ժամանակ էլ ամեն ոք սկսեց բարձրացնել ինքն իրեն և մեծապես ցուցանել իր ձիրքը: 2. Մինչդեռ արքաների համար [առավել] կասկածելի էին լավերը, քան թե վատերը, և ահավոր գործերը նրանց հաճախ առաքիություն էին ներկայանում:³⁸ 3. Սակայն [նրանցից հետո] պետությունը, անհավանական կարճ ժամանակում ազատության հասնելով, նույնքան էլ արագ սկսեց ծաղկել-ծավալվել: Օ՛, որքան շատ էր փառքի մղումը: 4. Վաղ հասակից պատանին, հենց ի հայտ էր գալիս ռազմի ոգին, ճամբարում տքնանքով մարտական գործն էր սովորում:³⁹ Տարված էր գեղեցիկ զենքերով ու ձիերով, քան թե անատակ կյանքով ու քեփերով: 5. Եվ նման մարդկանց համար ոչ մի գործ անսովոր չէր, ոչ մի տեղանք դժվարանցանելի ու անհարթ չէր,

և ոտխի ոչ մի զենք էլ ահարկու չէր. ի վերա ամեն բանի գերակայում էին քաջությունը [և առաքիությունը]: 6. Հանուն փառքի [բոլորը] խիստ մրցակցում էին միմյանց. ամեն ոք շտապում էր խոցել ոտխին և բարձրանալ նրա պարիսպների վրա՝ լինելով նկատված այդ անելիս: Համարում էին, որ հենց դա է իրենց ունեցվածքը, հենց դա է իրենց բարի անունն ու գերագույն հոչակը: Պապակ էին գովեստի, ազատ՝ փողի [գայթակղությունից]. ձգտում էին լոկ արժանի փառքի և ազնիվ [վաստակած] ունեցվածքի:⁴⁰ 7. [Հարկավ], կարող էի հիշատակել, թե ինչ վայրերում է հռոմեական ազգը փոքր ուժերով ջարդել հակառակորդի մեծաքանակ զորքը, թե (բնությամբ պաշտպանված) ինչ քաղաքներ է կռվով գրավել, [բայց կանգ առնենք], որպեսզի այս պատումը մեզ հեռու չտանի նախնական ծրագրից:

VIII. Անտարակույս, Բախտը գերակայում է ամեն բանում, և նա է, որ փառաբանում է ամեն ինչ կամ թողնում ստվերում՝ ավելի շուտ ըստ իր քմահաճույքի, քան ճշմարտության:⁴¹ 2. [Օրինակ]՝ մտածում եմ՝ աթենացիների գործերը (բավական շատ ու փառավոր) իրականում ավելի համեստ են եղել, քան լուրերն են հաստատում: 3. Բայց քանի որ անդ երևացել էին մեծահանճար գրողներ, ապա աթենացիների արարքներն արդ հանրահայտ են աշխարհով մեկ: 4. Ուստի [կարող ենք ասել], որ նրանց, ովքեր արության գործերն են կատարել, այնքան քաջությունառաքիություն է վերագրվում, որքան նրանց, ովքեր կարողացել են դրանք արտացոլել լուսավոր ձիրքով և բառերով:⁴² 5. Մինչդեռ հռոմեական ազգի շրջանում նման հանճարներն առատ չէին, զի իմաստնա-

գույն այրերն առավելաբար գործով էին զբաղված:⁴³ Ոչ ոք չէր մարգում իր բանական ձիրքն առանց մարմնի:⁴⁴ Ցանկացած լավագույն անձ նախընտրում էր մի բան անել, քան խոսել, [նախընտրում] էր, որ իր բարեգործությունն ուրիշները գովեն, քան ինքը՝ նրանցը:

IX. Հարդյունս՝ թե՛ տանը, թե՛ մարտի դաշտում սերմանվում էին լավ բարքեր: Եվ առկա էին մեծագույն միամտություն ու փոքրագույն ընչաբաղցություն: Նրանց միջավայրում բարի արդարությունը պահպանվում էր ոչ այնքան օրենքներով, որքան բնական խթանով:⁴⁵ 2. Գժտությունը, անհամաձայնությունը և անարգանքը կիրառում էին սոսկ թշնամյաց նկատմամբ, իսկ քաղաքացին իր սմանների հետ մրցակցում էր առաքինությամբ: Առատ էին աստվածներին ուղղված աղոթքներով, տանը՝ տնտեսող ու գուսպ,⁴⁶ բարեկամների նկատմամբ՝ հավատարիմ: 3. Երկու ուղի ունեին պետության մասին հոգ տանելու. [մի կողմից]՝ խիզախությամբ՝ պատերազմի ժամին, [մյուս կողմից]՝ արդարադատությամբ՝ խաղաղության: 4. Այս կապակցությամբ ունեւ հետևյալ ուսուցանելի օրինակները. մարտի դաշտում ավելի հաճախ պատժվում էին այն զինվորները, որոնք առանց հրամանի մարտի էին բռնվում ուռլսի հետ և որոնք, [ընդհակառակը], լինելով հետ կանչված՝ ուշացումով էին թողնում ճակատը:⁴⁷ [Այո՛, ավելի հաճախ էին պատժվում], քան նրանք, ովքեր լքում էին դրոշը կամ էլ համարձակվում թողնել զբաղեցրած դիրքը: 5. [Նշեմ նաև]՝ խաղաղության ժամին հռոմեացիները պաշտոնն օգտագործում էին ի շահ բարեգործության, քան վախ ներշնչելու: Իրենց նկատմամբ անարդարության պարագային առավել հակված էին ներելու, քան հետապնդելու:

X. Սակայն երբ, շնորհիվ տքնանքի ու արդարության, պետությունն սկսեց հառաջադիմել, երբ մեծ արքաները մարտի դաշտում հաղթվեցին, երբ ուժով ենթարկվեցին ինչպես վայրի ժողովուրդները, այնպես էլ հայտնի ազգերը, և Հռոմեական տերության [հիմնական] մրցակից Կարթագենը հիմնիվեր կործանվեց⁴⁸, երբ ծովերն ու ցամաքները բացվեցին [հռոմեացիների] դիմաց, Բախտն սկսեց սրդողել ու խառնակել ամենայն ինչ: 2. Նրանց համար, որք սովոր էին դյուրությամբ տանել դժվարությունները, վտանգները, անկայուն ու բարդ վիճակները, անգործությունն ու հարստությունը (ըղձալի այլ դեպքերում) ծանր բեռ ու դժբախտություն դարձան: 3. Հուսկ նախ՝ ինչքի, ապա իշխանության տենչը ծաղկեց, և դա կարծես ամենայն չարիքի պատճառ դարձավ: 4. Զի ազահությունը խաթարեց հավատարմությունը, ազնվությունը և զանազան բարիքները, իսկ դրանց փոխարեն մտցրեց բարձրահոնությունը, դաժանությունը, աստվածների նկատմամբ արհամարհանքը: Սովորեցրեց ամեն ինչ ծախսու համարել: 5. Մսափառությունն իրեն ենթարկեց շատ մահկանացուների և [ստիպեց] լինել կեղծ. մի բան ունենալ կրծքի տակ, մեկ այլ բան՝ լեզվի վրա: Նաև՝ բարեկամությունը զատել թշնամությունից ոչ թե գործով, այլ հարմարավետությամբ՝ բարիք համարելով արտաքինը, քան թե [ներքին] բնությունը:⁴⁹ 6. Նախապես այս [արատները] զարգանում էին դանդաղ՝ լինելով հրնթացս պատժված, բայց հետագայում, երբ վարակը տարածվեց իբրև հանրախտ, և պետությունն էլ խարխվեց, արդարագույն ու լավագույն իշխանությունը դարձավ դաժան ու անհանդուրժող:

XI. Մինչդեռ նախապես մարդկային հոգիներն ավելի շատ առաջնորդվում էին փառասիրությամբ, քան ընչասիրությամբ, որը, հարկավ, թերություն է, բայց ոչ շատ հեռու առաքինությունից: 2. Զի ինչպես լավ, այնպես էլ աննշան մարդիկ ձգտում են փառքի ու պատվի, բայց մեկը դրանց հետամուտ է շիտակ ճանապարհով, մյուսը (գուրկ ազնիվ ունակություններից)՝ խորամանկության ու ստի:⁵⁰ 3. Ազահությունը փողամոլություն է պարունակում, և ոչ մի իմաստուն այր դրան չի ձգտում: Ասես ներծծված չարության թույներով՝ այն առնացի մարմինն ու հոգին դարձնում է կանացի:⁵¹ Անվերջ է ու հար անկայուն. ո՛չ առատությունից, ո՛չ էլ սակավությունից չի նվազում: 4. Բայց երբ Լուկիոս Սուլլան գենքի ուժով տիրեց պետությունը, նախնական լավ վիճակից բերեց-հասցրեց վատ արդյունքի:⁵² Հաղթողներն սկսեցին փախցնել-քաշել [ամեն բան]. մեկն աչք էր տնկել ուրիշի տան, մյուսը՝ հողի վրա: Ո՛չ չափ ունեին, ո՛չ սահման. համաքաղաքացիների նկատմամբ թշնամանքով ու դաժանությամբ [լցված]՝ հանցանքներ էին գործում:⁵³ 5. Եվ սա տեղի ունեցավ, քանզի Սուլլան բանակը (որն առաջնորդում էր դեպի Ասիա) իրեն հավատարիմ դարձնելու համար, հակառակ նախնյաց կարգի, սկսեց պահել զեխության ու ամենաթողության մեջ: Անգործության պայմաններում աղու և հաճելի տեղանքը փափկացրեց զինվորների խստաբարո հոգիները: 6. Աստ առաջին անգամ հռոմեական բանակը սովորեց սիրել և տրվել արքեպոքոլության, [սովորեց] հիանալ արձաններով, նկարներով, նրբագեղ անոթներով: [Սովորեց] նաև կողոպտել մասնավոր ու հասարակա-

կան վայրերը, թալանել սրբավայրերը, պղծել ամեն բան՝ սրբազան և առտնին:⁵⁴ 7. Եվ այս զինվորները հաղթանակից հետո պարտվածներին ոչինչ չէին թողնում: Իրավ է [ասված]՝ գործերի բարեհաջող ընթացքը թալկացնում է անգամ իմաստուն այրերի հոգիները. էլ ո՛նց կարող էին այս աղճատված բարքերի մարդիկ զուսպ ու չափավոր լինել հաղթանակի հանդեպ:⁵⁵

XII. Այն բանից հետո, երբ հարստությունն սկսեց համարվել պատիվ, և դրան էլ հաջորդեցին փառքը, իշխանությունը և գորությունը, առաքինությունը, [ընդհակառակը], թոշնեց-թալկացավ, տնանկությունն ընկալվեց իբրև անպատվություն, իսկ անչարությունը՝ նախանձ:⁵⁶ 2. Հուսկ հարստությունից [ծլարձակած] զեխությունն ու ազահությունը գոռոզության հետ հարձակում սկսեցին պարմանիների վրա:⁵⁷ Նրանք հափշտակեցին ու մսխեցին, իրենցը քիչ համարելով՝ աչք տնկեցին ուրիշի ունեցածի վրա. ազնվությունն ու ամոթի զգացումը, աստվածայինն ու մարդկայինը միմյանց խառնեցին: Ոչինչ չէին համարում արժեքավոր ու չափավոր:

3. Արժե տեսնել քաղաքների շենքերն ու առանձնատները՝ կառուցված ըստ չափի ու կարգի, [արժե] այցելել աստվածների տաճարները, որ կառուցել են մեր նախնիքը՝ մահկանացուներից ամենակրոնասեր մարդիկ: 4. Հիրավի, նրանք հարգում էին աստվածների տաճարները և փառքով զարդարում իրենց տները. հաղթվածներից նրանք խլում էին սոսկ կամայականություն անելու ազատությունը: 5. Դրան հակառակ՝ [մեր նորօրյա] այս ստորագույն մարդիկ մեծագույն դաժանությամբ դաշնակիցներից խլում էին

այն, ինչ նրանք ժառանգել էին իրենց հզոր ու հաղթական նախնիներից:⁵⁸ [Այդպես էին վարվում], ասես անարդարություն անելը նույնն է, ինչ կառավարելը:

XIII. Արդ, ինչ պետք է հիշատակենք. այն, ինչին, բացի ականատեսներից, ոչ ոք հավատ չի ընծայում. իբրև թե բազում մասնավոր անձինք քանդել-հարթել են լեռները և ենթարկել ծովերը:⁵⁹ 2. Մտածում եմ՝ նրանց համար ինչքը խաղ-կրքի նման մի բան էր, զի այն, ինչ հարկ էր պահել ըստ պատվի, նրանք շտապում էին մսխել անբարո բաների վրա: 3. Անառակության, քեփերի և նման այլ բաների պաշտամունքը պակաս չափով չէ, որ պատել էր նրանց: Եվ տղամարդիկ ծարավի էին կանացի մղումների, իսկ կանայք իրենց ամոթն էին դնում ի բաց: Ուտելիքի և հաճույքների աղագավ ծովերն ու ցամաքներն էին քրքրում, քնում էին առանց պահանջի, ո՛չ քաղց ու ծարավ, ո՛չ էլ ցուրտ ու թափկություն էին զգում. ամեն բան կանխորոշված էր ըստ շվայտության մղումի:⁶⁰ 4. Եվ երբ ընտանեկան կարողությունն այլևս չէր բավարարում, այս ամենը պատանեկությանը մղում էր չարագործության: Նրանց հոգին, ներծծված արատներով, անկարող էր հաղթահարել կրքերը, ուստի բոլոր միջոցներով միտված էր շորթելուն ու մսխելուն:

XIV. Այս անարգ հանրություն Կատիլինսն իր շուրջ, ասես թիկնազոր, համախմբեց բոլոր տեսակի սրիկաների և չարագործների թափորը: Եվ դա անելը չափազանց դյուրին էր, 2. զի յուրաքանչյուր անառակ, որ արբեցողությամբ, խաղամոլությամբ, ձեռնածությամբ և որկրամոլությամբ մսխել էր իր հայրական ժառանգությունը և վառվում էր

ծանր պարտքերի ներքո, այս կերպ փափագում էր ի չիք դարձնել իր անպատվությունն ու չարագործությունը: 3. Բացի դրանից, բոլոր կողմերից [գալիս-հավաքվում էին] մարդիկ, որք դատապարտվել էին մարդադավության ու սրբապղծության համար կամ էլ երկյուղում էին դատական հետապնդումից: Նաև՝ նրանք, որք իրենց ձեռքն ու լեզուն սնուցել էին կեղծ վկայություններով և համաքաղաքացիների արյամբ: Ի վերջո՝ բոլոր նրանք, որոնց [պարգապես] գրգռում էր տնանկության և չարագործության սովոր հոգին: Բոլորը դարձան Կատիլինայի մտերիմ-բարեկամները: 4. Եվ եթե անմեղ մեկը դառնում էր նրա բարեկամը, ապա ամենօրյա շփման ու գայթակղությունների ազդեցությամբ դյուրավ նմանվում էր մյուսներին:⁶¹ Սակայն [Կատիլինսն] առավելաբար ձգտում էր պարմանիների բարեկամությանը, 5. զի նրանց հոգիները, որ թույլ էին ու անկայուն խաբեության հանդեպ, գրավում էր առանց դժվարության: 6. Եվ քանի որ նրանցից յուրաքանչյուրի մեջ կիրքն (ըստ տարիքի) դեռ բոցավառ էր, ապա ոմանց պչրուհիներ էր տալիս, ոմանց համար գնում շներ կամ ձիեր: Կար մեկը, որն անգամ կարծում էր, թե Կատիլինայի տուն հաճախող պարմանիները սակավ ամոթխածության տեր էին: Այլ յուրերից այս մեկն ավելի ազդեցիկ էր, զի ասում էին, որ ինչ-որ մեկը դա բացահայտել է:

XV. Արդեն վաղ պատանեկությունից Կատիլինսն բազում եղկելի բռնություններ կատարեց, [օրինակ]՝ ազնվագարմ մի կույսի և վեստալական քրմուհու նկատմամբ:⁶² Նաև՝ նման այլ բաներ՝ ընդդեմ օրենքների և սրբազան բարքերի: 2. Հետագայում,

երբ սիրահարվեց Օրեստիլլային (որի մեջ օրինավոր մարդը գեղեցկությունից զատ այլ գովելի բան չէր տեսնում),⁶³ երբ վերջինս սկսեց տատանվել ամուսնության մտքից, մարդիկ հավաստում են, որ Կատիլինան, երկյուղելով խորթ որդու արքունիքի տարիքից, նրան սպանեց՝ ուղի հարթելով իր չարամիտ ամուսնության համար: 3. Կարծում եմ՝ սրա հիմնական պատճառն էր արագացնել չարագործ դավադրության ընթացքը: 4. Զի աստվածների և մարդկանց նկատմամբ թշնամական այս գարշ հոգին ի գործու չէր հանգիստ գտնել ո՛չ գործունեության, ո՛չ էլ անգործ վիճակում: Եվ [հիվանդ] գիտակցությունն⁶⁴ սկսեց ամայացնել գրգռված միտքը: 5. Եվ մաշկը գունաթափ էր, աչքերը՝ ահարկու, քայլքը՝ մերթ արագ, մերթ դանդաղ, դեմքին և հայացքի մեջ մտազարությունն էր ցոլանում:

XVI. Ինչպես նշեցի վերը, բազում ձևերով գայթակղում էր պարմանիներին և սովորեցնում չարագործությունների: 2. Սրանց վկայություններով ծառայություն էր մատուցում կտակ կեղծողներին: Հավատարմությունը, ունեցվածքը, փորձառությունը ներկայացնում էր իբրև չնչին-անարժեք բաներ: Երբ ի չիք էր դարձնում նրանց բարի անունն ու ամոթի զգացումը, հրամայում էր, որ ավելի մեծ [հանցանքներ] իրագործեն: 3. Եվ եթե տվյալ պահին չարագործելու բավարար առիթ չկար, բռնում էր անմեղ մարդկանց իբրև մեղավորների և խեղդամահ անում: Եվ որպեսզի [կողմնակիցների] ձեռքն ու հոգին անգործությունից չանզգայանան, նախընտրում էր առանց պատճառի լինել չար ու դաժան:⁶⁵ 4. Վստահելով իր այս դաշնակիցներին՝ Կատիլինան ծրագրեց Հանրապետության

տապալումը, մանավանդ որ ամբողջ երկրով մեկ ահեղի պարտքեր ունեւ, և որ Սուլլայի շատ զինվորներ, մսխելով կողոպուտի իրենց [բաժինը] և հին հաղթանակի հիշողությունը, արդ քաղաքացիական պատերազմ էին որոճում: Իտալիայում գորք չկար. Գնեռու Պոմպեոսը հեռավոր երկրներում էր՝ կոնսուլական իշխանության մեծ հույսերով⁶⁶, իսկ Ծերակույտը ողջամիտ որևէ բան չէր ձեռնարկում:⁶⁷ Ամեն բան անվրդով ու հանգիստ էր, և սա միանգամայն նպաստավոր էր Կատիլինայի համար:

XVII. Հունիայան կաղանդին ընդառաջ,⁶⁸ երբ կոնսուլ էին Լուկիուս Կեսարը և Գայուս Փրիգուուսը, նա սկսեց դիմել իր առանձին կողմնակիցներին, իսկ ապա խրախուսեց ու գայթակղեց [նաև] այլոց՝ ցուցանելով իր գործությունը, պետության թուլությունը և [սպասվող] դավադրության մեծ պարզկները:⁶⁹ 2. Եվ երբ ներկայացրեց այն ամենը, ինչ ուզում էր, մի տեղում հավաքեց բոլոր նրանց, որք մեծ կարիքի մեջ էին և հույժ հանդուգն:⁷⁰ 3. Աստ եկան ծերակուտական դասից՝ Պուրիուս Լենտուլուս Սուրան, Պուրիուս Անտոնիուսը, Լուկիուս Կասսիուս Լոնգինուսը, Գայուս Կեթեզուսը, Պուրիուս և Սերվիուս Սուլլա եղբայրները (Սերվիուսի որդիները), Լուկիուս Վարգունտեիուսը, Կվինտուս Անիուսը, Մարկուս Պորկիուս Լեկան, Լուկիուս Բեստիան, Կվինտուս Կուրիուսը, 4. հեծյալների դասից՝ Մարկուս Փուլվիուս Նոբիլիորը, Լուկիուս Ստատիլուսը, Պուրիուս Գաբինիուս Կասիտոնը, Գայուս Կորնելիուսը:⁷¹ 5. Նաև՝ շատ մարդիկ գաղութներից և ինքնավար քաղաքներից, որք տեղական ընտրախավին էին պատկանում: Նաև՝ հռոմեական ընտրախավի այլ (քիչ ավելի ծպտյալ) ներկայացուցիչ-

ներ՝ ավելի մեծ իշխանության և ազդեցության ակնկալիքով, քան տնանկությանը կամ այլ կարիքից դրդյալ: 6. Ազնվագարմ երիտասարդաց մեծ մասը Կատիլիսայի գործի համակիրն էր, [թեպետ] պակաս չունեիր պարսպ, շքեղ ու փափկասուն կյանքի: Բայց նախընտրում էր անորոշությունը ստուգությանը, պատերազմը՝ խաղաղությանը:⁷² 7. Այս միջոցին կային նաև մարդիկ, որք կարծում էին, թե Մարկոս Լիկինիոս Կրասսուսը նույնպես տեղյակ էր [նախապատրաստվող] դավադրությունից. բանն այն է, որ նրա հակառակորդ Գնեուս Պոմպեուսը մեծ բանակ էր ղեկավարում, և նա ցանկանում էր զորացնել ինչ-որ մեկին ընդդեմ վերջինիս: Միաժամանակ [ասում էին]՝ հուսում էր հաջողության պարագային դավադիրների շրջանում առաջնորդ դառնալ:

XVIII. Սակայն մինչ այս էլ սակավաթիվ անձինք [հասցրել էին] դավ նյութել պետության դեմ և ի շարս նրանց նորից ներկա էր Կատիլիսան: 2. Այս մասին, որքան ի զորու եմ, կպատմեմ ստուգապես. Լուկիոս Տուլլիոսի և Մարկոս Լեպիդոսի կոնսուլության ժամանակ նորընտիր կոնսուլներ Պուբլիոս Ավտոնիոսը և Պուբլիոս Սուլլան [մեղավոր ճանաչվեցին] ըստ ընտրակաշառքի մասին օրենքի և տուգանք վճարեցին:⁷³ 3. Կարճ ժամանակ էլ անց Կատիլիսան մեղադրվեց [իշխանական դիրքի] չարաշահման մեջ, ուստի մերժվեց կոնսուլության նրա հավակնությունը, զի օրենքով սահմանված օրերի ընթացքին անկարող եղավ հայտագրել իր թեկնածությունը:⁷⁴ 4. Կար այդժամ ազնվագարմ մի պատանի՝ Գնեուս Պիսոն, հույժ հանդուգն, աղքատ և խարդավանքի ծարավ, որին ընչազրկությունը և վատ բարքերը մղում

էին պետության խաբխլմանը: 5. [Նույն գաղափարով առաջնորդվելով]՝ Կատիլիսան և Ավտոնիոսը դեկտեմբերյան նոնաներից առաջ սկսեցին նախապատրաստվել, որպեսզի հունվարյան կադանդին Կապիտոլիոնում սպանեն կոնսուլներ Լուկիոս Կոտտային և Լուկիոս Տորկվատուսին և բռնազավթեն գերագույն իշխանությունը:⁷⁵ Իսկ Պիսոնին [որոշեցին] ուղարկել զույգ Իսպանիաներ՝ ռազմակալելու նպատակով:⁷⁶ 6. Սակայն ծրագիրը բացահայտվեց, և որոշեցին դավադրությունը հետաձգել մինչև փետրվարյան նոնաներ: 7. Այդ օրը նախատեսվում էր սպանել ոչ միայն կոնսուլներին, այլև բազում ծերակուտականների:⁷⁷ Եվ եթե Ծերակույտի շենքի դիմաց Կատիլիսան ժամանակից շուտ ազդանշան չտար դավակիցներին, ապա այդ օրը տեղի կունենար Հռոմի հիմնումից ի վեր մեծագույն ոճիրը:

XIX. Դրանից հետո Պիսոնը Կրասսուսի օժանդակությամբ (թեպետ միայն կվեստոր էր) պրետորական իշխանությամբ ուղարկվեց Մերձավոր Իսպանիա, զի հանձին նրա վերջինս տեսնում էր Գնեուս Պոմպեուսի վտանգավոր հակառակորդի:⁷⁸ 2. Ծերակույտն էլ հաճությամբ նրան տվեց այդ նահանգը, զի ցանկանում էր, որ այդ գազրելի մարդը հեռու լինի Հանրապետությունից: Նաև այն պատճառով, որ լավագույնների շատ ներկայացուցիչներ նրա մեջ տեսնում էին [իրենց] պաշտպանին, զի Պոմպեուսի գործությունն այնժամ արդեն հույժ տգավորիչ էր: 3. Սակայն Պիսոնը նահանգում ճամփորդելիս սպանվեց իր իսկ հրամանի ներքո գտվող իսպանացի հեծյալներից: 4. Ոմանք ասում են, թե նրանք չէին ուզում տանել վերջինիս ապօրինի, ամբարտապան և դաժան կառա-

վարումը, 5. ոմանք էլ թե՛ լինելով Պոմպեյուսի հին և հավատարիմ խոնարհները՝ հենց նրա կամոք էլ հարձակվել էին Պիստոսի վրա:⁷⁹ [Հավելեմ], որ իսպանացիները երբեք այդօրինակ անգթություն չէին գործել, թեպետ նախկինում շատ դաժան կառավարիչներ էին տեսել: Աստ պատումն ընդհատենք, զի առաջին դավադրության մասին բավականին խոսվեց:

XX. Կատիլինան երբ տեսավ, որ վերը հիշատակված բոլոր մարդիկ հավաքվել են, և քանի որ շատերի հետ արդեն բազմիցս մեկուսի հանդիպել էր, որոշեց արդ դիմել բոլորին և ոգեշնչել համախումբ՝ հավատացած, որ դա կնպաստի գործին: Ուստի հեռացավ շինության մի հեռավոր հատված և, հեռացնելով բոլոր վկաներին, այս խոսքն ասաց.⁸⁰

2. «Եթե տեսած չլինեի ձեր քաջությունն ու նվիրվածությունը, ապա [կմտածեի], թե զուր է այս շահեկան գործը, թե հույսն ու զորությունը զուր են [կենսորոնացած] իմ ձեռքերում, 3. թե երկշոտ ու աննշան մարդոց սատարմամբ ի զորու չեմ [հանուր] անկայունությունից հասնելու կայունության: Բայց քանի որ բազում և մեծ փորձությունների ճանապարհով եմ ձեզ ճանաչել և համոզվել, որ հույժ հավատարիմ եք ինձ, ուստի հոգիս ուռճացել-լցվել է՝ մեծ ու գեղեցիկ գործ նախաձեռնելու համար: 4. Հասկացել եմ, որ ինչպես ձեզ, այնպես էլ ինձ համար լավ կամ վատ են միևնույն բաները: Իսկ ամուր բարեկամությունն [այլ բան չէ, քան] միևնույն բան բաղձալը և միևնույն բան մերժելը:⁸¹ 5. Այն ամենը, ինչ ես մտանցել-նախապատրաստել եմ, դուք վաղուց առանձին-առանձին լսել եք [ինձանից]: 6. Հընթացս շատ օրերի վառվում էի, երբ խորհում էի՝ ի՞նչ կլինի մեր կյանքը, եթե ինքներս չպաշտպանենք

մեր ազատությունը: 7. Երբ պետությունն ընկավ ազդեցիկ քչերի ինքնակամության և թելադրանքի ներքո, [այլ երկրների] արքաներն ու քառիշխանները դարձան հենց իրենց հպատակները, ազգերն ու ժողովուրդները [հենց իրենց] սկսեցին հարկ վճարել:⁸² Իսկ մնացյալը՝ մենք-բոլորս, ձեռներեց կամ լավագույն, տոհմիկ կամ հասարակ, կազմեցինք իրենց ենթակա զանգվածը՝ առանց կշռի ու հեղինակության:⁸³ Ենթականեր, որք պետության կենսունակության պարագային իրենց ահն ու սարսափը կարող էին լինել: 8. Սակայն արդ ուժն ու ազդեցությունը իրենց ձեռքին է կամ անդ, ուր իրենք են ցանկանում: Իսկ ձեզ թողնված են միայն վտանգները, անհաջողությունները, դատական քաշքշուկները, հետապնդումներն ու աղքատությունը: 9. Մինչ ե՞րբ պետք է հանդուրժեք այս ամենը, ով զորագույն այլեր:⁸⁴ Լավ չէ՞ մեռնել քաջարի, քան ապրել թշվառ ու անպատիվ կյանք՝ տրված այլոց գոռոզ քմահաճույքին, և պատվագուրկ լքել [այս աշխարհը]: 10. Հիրավի, աստվածային և մարդկային հավատարմությամբ [եմ երդվում]՝ հաղթանակը մեր ձեռքում է: [Մեր] տարիքը լի է կյանքով, հոգին՝ առողջ, իսկ նրանց տարիքի և հարստության հանդեպ ամեն բան թոշում է: Հարկ է միայն սկսել, մնացյալը գործն ինքը կհոգա: 11. Արդյոք որևէ մեկը, որ առնացի ոգի ունի, կարո՞ղ է հանդուրժել, որ նրանց հարստություններն ավելանան, և իրենք էլ դրանք օգտագործեն ծովերը լցնելու և լեռները հարթեցնելու նպատակով,⁸⁵ իսկ մենք զրկված լինենք առտոնին անհրաժեշտություններից: 12. Նրանք ունեն բազում տներ, իսկ մենք տեղ իսկ չունենք մեր ընտանեկան աստվածների համար:⁸⁶ Գնում-հավաքում են նկարներ, արձաններ, նրբագեղ

անոթներ. քանդում են նոր շինությունները, կառուցում նորերը, հետո բոլոր միջոցներով փող են քանում և մսխում՝ անկարող զսպելու հարստության սեփական անհագ ծախսով: 13. Մինչդեռ մեր տներում կարիքն է, իսկ դրսում՝ ծանր պարտքերը, անհաջող գործարքները և (բազում) դաժան սպասելիքները: Ի վերջո, ի՞նչ ունենք, բացի թշվառ կյանքից: 14. Արդ, ինչո՞ւ չեք արթնանում. ահա բաղձալի ազատությունը, նաև հարստությունը, գեղեցկությունը, նաև փառքը [ծեր] աչքի առաջ են:⁸⁷ Այս ամենը՝ իբրև ընծա, Բախտը տալիս է միայն հաղթողներին: 15. [Գիտեմ]՝ գործը, ժամանակը, կարիքը և ռազմավարը ձեզ շատ անգամ ավելի են գրգռում, քան իմ խոսքը:⁸⁸ 16. Օգտագործե՛ք ինձ իբրև առաջնորդի կամ էլ հասարակ զինվորի. ո՛չ հոգիս, ո՛չ էլ մարմինս ձեզանից չեն գատվի: Ահա այս ամենը, հուսամ, կիրագործեմ ձեզ համար իբրև կոնսուլ: Եվ եթե չեմ սխալվում, դուք էլ պատրաստ եք ավելի ենթարկվելու, քան հրամայելու»:⁸⁹

XXI. Այս ամենին ականջալուր եղան մարդիկ, որոնց կյանքը (բոլոր տեսակի) չարիքով լի էր, և չկար իրական ոչ մի բան և ոչ մի հույս: Մակայն նրանք դեռ շարունակում էին մտածել, թե խաղաղությունը պարզ և է, ուստի սկսեցին պահանջել, որ նա բացատրի՝ ինչպիսին կլինի առաջիկա պատերազմը, ինչ ռազմավար կարող են ականկալել, ինչ կարողություն և սպասելիքներ կարող են ունենալ: 2. Այդժամ Կատիլինան սկսեց խոստանալ պարտքերի վերացում, հարուստների սև ցուցակներ, իշխանություն, քրմական պաշտոններ և այն ամենը, ինչ պատերազմն ու հաղթության անսանձ կիրքը կարող են տալ:⁹⁰ 3. Բացի այդ՝ [հավելեց], որ Պիսոնը գործով

Մերձավոր Իսպանիայում է, իսկ Պուրլիուս Սիտտուս Շիկերիուսը՝ Մավրիտանիայում. երկուսն էլ՝ իր գործի մասնակիցներ: [Հավելեց նաև], որ Գայուս Անտոնիուսը (այդ՝ խճճված կարիքի մեջ) ձգտում է կոնսուլության, և ինքը հավատում է, որ նա իր պաշտոնակիցը կլինի, որ նրա հետ համախոսման՝ ի գործ կդնի իր ծրագիրը:⁹¹ 4. Եվ ապա սկսեց ամեն տեսակ լուտանք թափել լավագույնների վրա՝ գովաբանելով յուրայիններին անուն առ անուն: Սկսեց մեկին հիշեցնել իր տնանկությունը, մյուսին՝ [սին] սպասելիքները, ոմանց՝ անպատվությունը, շատերին էլ՝ Սուլլայի հաղթանակները, շնորհիվ որոնց իրենք ավար են ձեռք գցել: 5. Եվ երբ տեսավ, որ բոլորի հոգին կայտառ է, ցրեց հավաքը՝ հորդորելով պաշտպան կանգնել իր թեկնածությանը:

XXII. Կային այնժամ մարդիկ, որք պնդում էին, թե ճառից հետո Կատիլինան ստիպել է դավադրության մասնակիցներին երդում տալ և [այդ նպատակով], մարդկային արյունը խառնած գինուն և լցրած զոհանոթների մեջ, [հրամայել է] պտտել ամենուր, և 2. երբ աստվածակոչից հետո, ինչպես ընդունված է սրբազան ծեսերին, բոլորը համատեսել են, նրանց բացել է ոճրի իր ծրագիրը: Եվ ասում են՝ դա անելիս նա մտածում էր, որ ճանաչելով միմյանց իբրև միևնույն գործի մասնակիցներ՝ նրանք միմյանց նկատմամբ կլցվեն մեծ վստահությամբ:⁹² 3. Ոմանք էլ կարծում էին, թե այս և նման բաները հնարել են նրանք, ովքեր գտնում էին, թե Կիկերոնի նկատմամբ (հետագայում ծագած) ատելությունը մեղմելու համար հարկ էր [շեշտադրել] այն անձանց դաժան ոճիրը, որոնց դեմ նա պատիժներ էր սահմանել: Իսկ մենք

մտածում ենք՝ իր կարևորությամբ հանդերձ՝ այս գործը քիչ է բացահայտված:

XXIII. Այս դավադրության մեջ էր նաև Կվինտուս Կուրիուսը՝ այր ոչ անհայտ ծագումի, որը, սակայն, ներքաշված էր ստոր արարքների և չարագործությունների մեջ, որին կենսորենը վտարել էին Ծերակույտից:⁹³ 2. Եվ այս մարդուն ներհատուկ էր որչափ սնափառություն, նույնչափ էլ անախտկառություն: Ո՛չ ունակ էր թաքցնելու լսածը, ո՛չ էլ [անգամ] սեփական հանցանքները: Հիրավի, անկարող էր խոսել կամ գործել արժեքավոր որևէ բան: 3. Հին ու անառակ կապի մեջ էր Փուլվիայի՝ ազնվագարմ մի կնոջ հետ: Երբ վերջինիս անհաճո դարձավ, զի սնանկության պատճառով անկարող էր այլևս առատաձեռնել, սկսեց նրան ծովեր ու լեռներ խոստանալ, երբեմն էլ զենքով սպառնալ, եթե իրեն չենթարկվի: Եվ սկսեց սովորականից ավելի շատ գրգռվել և հետապնդել [նրան]: 4. Իսկ Փուլվիան, իմանալով Կուրիուսի հոխորտանքի պատճառը, Հանրապետությանն սպառնացող վտանգը չթաքցրեց: Թաքցրեց միայն հեղինակին և Կատիլինայի դավադրության մասին ինչ որ լսել էր նաև տարբեր աղբյուրներից, պատմեց շատերին:⁹⁴

5. Սա նախ և առաջ հարուցեց մարդկանց մղում-ցանկությունը՝ կոնսուլական իշխանություն տրամադրելու Մարկուս Տուլլիուս Կիկերոնին: Նախկինում [սման դեպքերում] ընտրախափի մեծ մասը վառվում էր զայրույթից՝ համարելով, որ կոնսուլական իշխանությունը կարող է պղծվել, եթե այն ձեռք բերի (անգամ ականավոր) ինչ-որ նորեկ:⁹⁵ Սակայն, երբ վտանգը մոտենում էր, ատելությունն ու սնափառությունը մնացին անցյալում:

XXIV. Կայսցան Ալխարհաժողով⁹⁶ [և ընտրություններ], և Մարկուս Տուլլիուսն ու Գայուս Անտոնիուսը հռչակվեցին կոնսուլ:⁹⁷ Սա ցնցեց դավադրության մասնակիցներին: 2. Սակայն Կատիլինային երկյուղ չհամակեց. օրնիբուն գործի էր, Իտալիայով մեկ, տարբեր վայրերում գնք էր կուտակում: Պարտքեր էր անում իր և բարեկամների գույքի գրավով և ուղարկում Փեստուլա՝ ոմն Մակիուսին, որը հետագայում առաջինն սկսեց ռազմական գործողությունները: 3. Ասում են, որ հենց այդժամ էլ իր կողմը գրավեց տարբեր մարդկանց: Անգամ՝ որոշ կանանց, որք վաղ հասակում իրենց ծախսերը փակում էին անառակությամբ, իսկ հետագայում, երբ տարիքը սահմանափակել էր իրենց եկամուտը, բայց ո՛չ զեխությունը, ահռելի պարտքեր էին արել: 4. Եվ Կատիլինան հավատացած էր, որ ի գործու է փողով իր կողմը գրավելու ստրուկներին և հրի մատնելու Քաղաքը:⁹⁸ Նաև՝ նշանավոր այրերին՝ կա՛մ կապելով իրեն, կա՛մ սպանելով:

XXV. [Կատիլինայի շրջապատում] կար ոմն Սեմպրոնիա, որը բազում (և հաճախ տղամարդուն հարիր) գործեր էր արել: 2. Այս կինը բախտավոր էր իր ծագման, տեսքի, ամուսնու և զավակների առումով: Ուսանել էր հույն և լատին գրականությունը, գիտեր երգել ու պարել ավելի նրբագեղ, քան պատշաճում է պարկեշտ կնոջը: Ուներ նաև բազում այլ հատկանիշներ, որոնք սովորաբար պերճանքի [ու սնափառության] գործիք են: 3. Նրա համար ամեն բան թանկ էր, քան ամոթն ու պատկառանքը: Դժվար էր հասկանալ՝ փողն էր խնայում, թե՛ իր բարի համբավը: Այնքան կրքառատ էր, որ հաճախ ինքն էր տենչում տղամարդկանց, քան նրանք իրեն: 4. Անցյալում հաճախ դրժել

էր խոսքը, մերժել պարտքերը, եղել [անգամ մարդադավության] մասնակից: [Միով բանիվ], զեխությունն ու սնանկությունը նրան գահավեժ տանում էին: Այդուհանդերձ, վատ ընդունակություններ չունեւ. ի գորու էր քերթված հորինելու, սրամտելու, վարելու գրույցներ՝ մերթ չափավոր, մերթ մեղմ, մերթ էլ հանդուգն: Ընդհանուր առմամբ ուներ մտքի աշխույժ և [որոշակի] նրբագեղություն:⁹⁹

XXVI. Նախապատրաստելով ամեն բան՝ Կատիլինան ձգտում էր կոնսուլության ոչ ուշ, քան հաջորդ տարի՝ հուսալով, որ ընտրվելու պարագային իր ծրագրերը դյուրությամբ կիրագործի [նաև] Անտոնիուսի օժանդակությամբ:¹⁰⁰ Բայց այս միջոցին հանգիստ չունեւ, զի որոգայթներ էր լարում Կիկերոնի դէմ: 2. Իսկ վերջինս միջոցների պակաս չունեւ՝ վանելու խարդավանքն ու խարդախությունը: 3. Իր կոնսուլության հենց սկզբին Փուլվիայի միջոցով և մեծ խոստումներով [պահանջեց], որ Կվինտուս Կուրիուսը, որի մասին հիշատակեցի վերը, իրեն ներկայացնի Կատիլինայի [դավադիր] նախագիծը: 4. Միաժամանակ պաշտոնակցին (ապագա նահանգի մասին համաձայնությամբ) հորդորեց հանդես չգալ Հանրապետության դէմ:¹⁰¹ Կիկերոնն իրեն շրջապատել էր բարեկամների և խոնարհների գաղտնի թիկնազորով:

5. Երբ եկավ Աշխարհաժողովի [և ընտրությունների] օրը, և Մարսյան դաշտում կոնսուլների դէմ [ձեռնարկված] որոգայթն ու դավը տապալվեցին,¹⁰² Կատիլինան որոշեց զենքի դիմել՝ փորձելով բոլոր ծայրահեղ միջոցները, զի տեսնում էր, որ իր գաղտնի ծրագրերը հանգեցրել են անցանկալի և ծանր հետևանքների:

XXVII. Արդ, Գայուս Մանլիուսին¹⁰³ Փեստուլա և Էտրուրիայի հարակից շրջան ուղարկեց, ոմն կամերտինացի Մեպտիմուսին՝ Պիկենում, Գայուս Հուլիուսին՝ Ապուլիա: Բացի դրանից՝ նաև տարբեր անձանց տարբեր վայրեր ուղարկեց, որտեղ, ինչպես կարծում էր, նրանք օգտակար կլինեն: 2. Այս միջոցին ինքը Հռոմում բազում գործեր էր ձեռնարկում. դավեր նյութում կոնսուլների դէմ, նախապատրաստում հրդեհներ, պատեհ տեղերում տեղավորում զինված մարդկանց:¹⁰⁴ Ինքն էլ միշտ զինված էր, նույնը պահանջում էր նաև այլոցից, հորդորում էր, որ կայտառ լինեն ու պատրաստ: Շտապում էր զօրուգիշեր, զգոն էր. չէր հոգնում ո՛չ անքնությունից, ո՛չ էլ տքնանքից: 3. Բայց երբ տեսավ, որ իր ձեռնարկումներն ապարդյուն են, Մարկուս Պորկիուս Լեկայի միջոցով ուշ գիշերին հավաքեց դավադրության առաջնորդներին և մեծապես պարսավեց անգործության համար: 4. Տեղեկացրեց, որ Մանլիուսին ուղարկել է այն զանգվածի մոտ, որը տեղակայելով տարբեր վայրերում՝ նախատեսել է հանել ի զեն և պատերազմ սկսել: Ինչ վերաբերում է իրեն, ապա փափագում է գնալ գործի մոտ, եթե կարողանա մինչ այդ վերացնել Կիկերոնին, որը մեծապես խանգարում է իր ծրագրերին:

XXVIII. Երբ շատերը խիստ վախեցած էին ու շփոթված, հեծյալ Գայուս Կորնելիուսն առաջարկեց իր ծառայությունը, և ծերակուտական Լուկիուս Վարգոնտեիուսն էլ միացավ նրան:¹⁰⁵ Միասին նրանք պահանջեցին՝ քիչ անց, նույն գիշերը, զինված խմբով ներխուժել տուն և սպանել անպատրաստ ու հանկարծակիի եկած Կիկերոնին: 2. Այդժամ գիտակցելով, թե կոնսուլին ինչ վտանգ է սպառնում, Կուրիու-

սը Փուլվիայի միջոցով վերջինիս տեղեկացրեց դավի մասին:¹⁰⁶ Հայսմ [դավադիրները] դարպասների առջև կանգնեցվեցին, և դավն էլ ձախողվեց:

4. Չայսու ժամանակավ Մանլիուսն Էտրուրիայում խոռվեց ժողովրդին, որը թշվառության և ապօրինության հետևանքով հակված էր հեղափոխության,¹⁰⁷ զի հասցրել էր մսխել Սուլլայի օրոք [ձեռք գցած] հողն ու ունեցվածքը: Եւ այդ զանգվածին հավելեց տարբեր տեսակի ավազակների, որոնք վխտում էին այդ տարածքում: Նաև՝ Սուլլայի [հիմնած] գաղութներից ժամանած շատ մարդկանց, որք կրքի ու ցոփության աղազավ կորցրել էին նախկին ավարի մեծ մասը:

XXIX. Երբ այս ամենի մասին Կիկերոնին հայտնեցին, նա բորբոքվեց երկակի չարիքից. այն, որ սեփական [սահմանափակ] հնարավորություններով ի գործու չէ դավերից պահել-պաշտպանելու Քաղաքը,¹⁰⁸ և այն, որ տեղեկություն չունեի Մանլիուսի գորքի քանակության և նրա ծրագրերի մասին: 2. Մինչ այս ամբոխն արդեն ալեկոծված էր [զանազան] լուրերի ազդեցությամբ: Եվ ինչպես ընդունված է արտակարգ դեպքերում, Ծերակույտը որոշում ընդունեց. «Թող ջանան կոնսուլները, որ Հանրապետությունը կորուստ չկրի»:¹⁰⁹ 3. Համաձայն հռոմեական սովորույթի և Ծերակույտի որոշմամբ՝ այսու [գերագույն] պաշտոնյային տրվում էր արտակարգ իրավունք գորք համագրելու, պատերազմ վարելու, ամեն տեսակի հարկադրանք կիրառելու դաշնակիցների և քաղաքացիների նկատմամբ, ունենալու բարձրագույն ռազմավարչական ու դատական իրավունք տանը և ռազմի դաշտում: Հակառակ պարագային առանց ժողովրդի

որոշման՝ կոնսուլն իրավունք չունի իրագործելու նշված գործառնություններից և ոչ մեկը:

XXX. Մի քանի օր անց ծերակուտական Լուկիուս Մենիուսը Ծերակույտում կարդաց մի նամակ, որը, ինչպես ինքն էր հավաստում, Փետուլա քաղաքից էր հղված իրեն: Դրանում գրված էր, որ Գայուս Մանլիուսը զենքի է դիմել մեծ բազմությամբ նոյեմբերյան կաղանդին ընդառաջ վեցերորդ օրը:¹¹⁰ 2. Միաժամանակ ոմանք, ինչպես հաստուկ է նման դեպքերին, սկսեցին խոսել հրաշքներից և վատ գուշակություններից:¹¹¹ Ոմանք էլ՝ [գաղտնի] հավաքներից, զենքի տեղափոխության և Կապուայում ու Ապուլիայում ստրկական ապստամբությունների հրահրման մասին:¹¹²

3. Եվ Ծերակույտի որոշմամբ Կվինտուս Մարկիուս Ռեկսն ուղարկվեց Փելուզա, իսկ Կվինտուս Մետելլուս Կելերը՝ Ապուլիա և հարակից տեղանք: Երկուսն էլ զորահրամանատարներ էին՝ կանգնած Քաղաքի մատույցներում, բայց մերժված շքահանդեսից մի խումբ անձանց խարդավանքների հետևանքով:¹¹³ Անձինք, որ սովոր էին ծախել ամենայն արդարն ու անարդարը: 5. Պրետոր Պոմպեուս Ռուփուսն ուղարկվեց Կապուա, իսկ Կվինտուս Մետելլուս Կելերը՝ Պիկենումի դաշտ. նրանց արտոնված էր գորք համագրել՝ ի տեղի և վտանգի: 6. Ի հավելումն [Ծերակույտը որոշեց]՝ եթե ինչ-որ մեկը ծանուցել է պետության դեմ նյութվող դավադրության մասին, նրան թող լինի պարզև՝ ստրուկի համար ազատություն և հարյուր հազար սեստերց, 7. ազատ անձի համար՝ անհանցապարտություն և երկու հարյուր հազար սեստերց: Որոշվեց նաև զլադիատորական խմբեր տեղակայել Կապուայում և այլ ինքնավար քաղաքներում՝ ըստ յու-

բաքանչյուրի հնարավորությունների:¹¹⁴ Իսկ Հոռմ քաղաքում՝ պահակագործեր նշանակել երկրորդական պետական գործակալների ներքո:¹¹⁵

XXXI. Տեսնելով այս ամենը՝ հռոմեական հանրույթը մեծ ցնցում ապրեց, Քաղաքի տեսքն [անգամ] փոխվեց. մեծ զվարթության և անհոգության փոխարեն (որք արդյունք էին երկարատև խաղաղության) բոլորին հանկարծ համակեց տրտմությունը:¹¹⁶ 2. Սկսեցին անապարել ու դողալ՝ հավատ չընծայելով՝ որևէ տեղանքի, որևէ անձի. ոչ պատերազմի մեջ էին, ոչ խաղաղության, վտանգն էլ չափում էին ըստ իրենց վախի: 3. Եվ կանայք, որք [ապրում էին] պետության գործությամբ ու փառքով, արդ տեղի տվեցին պատերազմի սարսափին, տրվեցին տրտմության, աղոթքներով ձեռքերը հառեցին առ երկինք, ողորմեցին իրենց փոքրիկներին, խնդրեցին ամեն բան ու դողացին, մի կողմ դրեցին բարձրահռչակությունն ու ցոփությունը՝ հավատ չընծայելով ոչ իրենց, ոչ էլ հայրենիքին:¹¹⁷

4. Մինչդեռ Կատիլինայի դժնդակ հոգին շարունակում էր [գրգռել] այս ամենը, թեպետ իր դեմ արդեն ուժեր էին պատրաստվում, թեպետ ինքը, ըստ Պլավտուսի օրենքի, հարցաքննվել էր Լուկիուս Պավլուսի կողմից:¹¹⁸ 5. Ի վերջո իր ծրագրերը թաքցնելու կամ էլ իրեն արդարացնելու աղագավ, ասես թե ինքն էր տուժել վեճ-պայքարից, ներկայացավ Ծերակույտ: 6. Այդժամ Մարկուս Տուլլիուսը, երկյուղելով նրա ներկայությունից կամ էլ զայրույթ ապրելով, մի փայլուն և պետության համար հույժ օգտակար ճառ արտասանեց, որը հետագայում գրի առնելով՝ հրապարակեց:¹¹⁹ 7. Երբ նա իր տեղը զբաղեցրեց, Կատիլինան, պատրաստ ամեն բան ժխտե-

լու, գլխահակ ու աղերսալից ձայնով սկսեց պահանջել հայրերից, որ փութանակի չվատահեն իր մասին տարածվող լուրերին, չվատահեն, թե ինքը (ով սերում է ազնվագարն տոհմից և վաղ պատանեկությունից կյանքն ուղղորդել է այնպես, որ ամեն բան ընդունի ըստ հավատի, որ նախնյաց օրինակով բազում բարեգործություններ է արել հռոմեական ազգին) միտք ունի կործանել Հանրապետությունը, այնժամ, երբ վերջինս «փրկում է» Մարկուս Տուլլիուսը՝ Հոռմում [հաստատված] մի եկվոր-օտարական:¹²⁰ 8. [Հարկավ], կհավելեր նաև այլ զազրախոսություններ, եթե բոլորը չսկսեին ընդհատել նրան՝ անվանելով թշնամի և մարդադավ: Այդժամ կատաղած Կատիլինան գոռաց. «Քանի որ շրջապատված եմ, և թշնամիք ինձ անդունդ են քաշում, ապա կրակն իմ կհանգցնեմ ի վերայ [ձեր] ավերակաց»:¹²¹

XXXII. Դրանից հետո Ծերակուտարանից շտապեց տուն. անդ շատ բան կշռադատելով՝ խոր գիշերին սակավաթիվ կողմնակիցներով հեռացավ Մանլիուսի ռազմաճամբար: Հասկանում էր, որ ընդդեմ կոնսուլի իր դավը տապալված է, որ Քաղաքը պահապանների ջանքերով պաշտպանված է,¹²² ուստի լավագույնը համարեց մեծացնել իր գորքը և նախապատրաստել պատերազմին անհրաժեշտ ամեն բան՝ նախքան [կառավարության կողմից] լեզիոնների համագրումը:¹²³ 2. Իսկ Գեթեգուսին, Լենտուլիուսին և այլոց, որոնց հանդգնությունը քաջ հայտնի էր, հանձնարարեց բոլոր հնարավոր միջոցներով զորացնել դավադրությունը, լարել հակակոնսուլական որոգայթը, նախապատրաստել սպանություններ, հրդեհներ և դավադիր պատերազմին [անհրաժեշտ] այլ բաներ:

Ասաց, որ պատեհ օրն ինքը մեծ գորքով կմոտենա Հոռմին: 3. Մինչ այս ամենը տեղի էր ունենում Հոռմում, Գայուս Մակիդուսը իր բազմությունից ընտրեց պատվիրակներ և ուղարկեց Մարկիուս Ռեկսի մոտ հետևյալ պատվիրաններով.

XXXIII. «Կոչում եմ աստվածներին ու մարդկանց, ո՛վ գորավար, մենք զենք չենք բարձրացրել ո՛չ ընդդեմ հայրենիքի, ո՛չ էլ այլոց վտանգելու համար, բայց մեր թշվառ ու սնանկ անձը հանուր ապօրինությունից փրկելու նպատակով, զի շատերս վաշխառուների բռնությամբ և դաժանությամբ քշվել ենք մեր տներից՝ կորցրած անուն ու բախտ:¹²⁴ Հայրենի ժառանգությունից հետո մեզանից ոչ ոք հնարավորություն չունեցավ պաշտպանելու սեփական ազատությունը՝ դիմելով օրենքի պաշտպանության ըստ մերոց նախնյաց կարգի:¹²⁵ 2. Ձեր [ազնվական] նախնիքը, խղճի խայթ զգալով հասարակ ժողովրդի հանդեպ, մեղմել են նրա սնանկությունը. ըստ նորագյուտ [փաստերի] և հիշողության՝ նկատի առնելով պարտքերի ահռելի չափերը, համախումբ որոշմամբ թույլ են տվել, որ արծաթի պարտքը վճարվի պղնձով:¹²⁶ 3. Նախկինում ստորին խավը սովորաբար զենքի է դիմել իշխանության համար կամ պաշտոնետության գոռոզամտության պատճառով: Եվ գատվել-անջատվել է հայրերից:¹²⁷ 4. Մինչդեռ մենք ազատության ենք ձգտում, որը ոչ մի ճշմարիտ մարդ չի զիջում՝ բացառյալ իր հոգու հետ միասին: 5. Քեզ և Ծերակույտին ենք ապավինում, որ հոգ տանեք ժողովրդի մասին և վերականգնեք օրենքի պաշտպանությունը, որից մեզ զրկել է պրետորների օրինախախտությունը: Եվ մի՛ ստիպեք մեզ մտածելու,

որ [կարող ենք] մինչ ի վերջ մեր վրեժը լուծել միայն արյան [ու կյանքի] գնով»:

XXXIV. Ի պատասխան՝ Կվինտուս Մարկիուսը հակադարձեց, որ եթե ցանկանում են ինչ-որ բան պահանջել Ծերակույտից, ապա պետք է զենքը վայր դնեն և գան Հոռմ իբրև խնդրարկու: [Հիշեցրեց], որ հռոմեական ազգի Ծերակույտին ներհատուկ են ողորմածությունն ու կարեկցանքը [և այնքան], որ եթե մեկը դիմել է նրան, անօգնական չի մնացել:¹²⁸

2. Մինչդեռ Կատիլինան ճանապարհին սկսեց նամակներ հղել նախկին շատ կոնսուլների¹²⁹ և ընտրախավի ներկայացուցիչների՝ նշելով, թե ինքը խճողված է կեղծ մեղադրանքներով և, հնարավորություն չունենալով դիմագրավելու թշնամյաց դավերին, զիջում է Բախտին և գնում արքայի Մասսիլիա. ո՛չ այն պատճառով, որ ընդունում է իրեն [վերագրվող] այսչափ ծանր չարագործությունները, 3. այլ որպեսզի պետությունը խաղաղ մնա, և իր նկրտումների աղագավ կոիվ չծագի:¹³⁰

XXXV. Սրանից միանգամայն այլ [բովանդակության] մի նամակ էլ Կվինտուս Կատուլլուսը կարդաց Ծերակույտում՝ հավաստելով, որ դա իրեն են հղել Կատիլինայի անունից:¹³¹ Դրա պատճենը բերվում է ստորև.

«Լուկիուս Կատիլինան Կվինտուս Կատուլլուսին [ողջույն]. քո բնավորության հիմնագիծը՝ հավատարմությունը, գործով է հայտնի և հաճելի ինձ [հատկապես] դժվարություններիս այս ժամին: Այն [հավելյալ] վստահություն է տալիս իմ առաջարկներին: 2. Ուստի որոշեցի չձեռնարկել իմ նոր նախաձեռնության պաշտպանություն կամ արդարացում՝ ըստ մեղ-

քի գիտակցության և ընդունման:¹³² Երդվում եմ՝ դրա ստուգությունը ինքդ կտեսնես-կընկալես: 3. Ապօրինության և ստորագման պատճառով ի գործու չեղահասնել հանրային պատշաճ դիրքի՝ օգտագործելով իմ տքնանքի ու փութաջանության պտուղները: Համաձայն իմ սովորության՝ սատարեցի թշվառների հանրային գործին և ամենևին ոչ այն պատճառով, որ անկարող էի իմ կարողությամբ փակել իմ անունից արված պարտքերը (մինչ այդ Օրենսդիրային և նրա դուստրերի առատ ձեռքը փակեց իրենց վերագրվող ուրիշների պարտքերը), այլ որովհետև տեսնում էի, որ չնչին մարդիկ էին արժանանում մեծ պատիվների, և հասկանում էի, որ օտարված եմ կեղծ կասկածանքներով: 4. Այս կապակցությամբ սկսեցի հետամուտ լինել, որ, ի դեմս ծանր կացության, իմ ազնիվ մղումը բավարար լինի՝ պահպանելու պատվիս [գեթ] մնացորդները: 5. Թեպետ շատ բան եմ ցանկանում գրել, բայց լուր կա, որ իմ դեմ ուժ են նախապատրաստում: 6. Արդ, ներկայացնում եմ Օրենսդիրային և թողնում քո վստահության ու պաշտպանության ներքո:¹³³ Խնդրում եմ, պաշտպանիր նրան ապօրինությունից՝ հանուն զավակաց քոց: Մնաս բարեալ»:

XXXVI. Կատիլինան հաշված օրեր մնաց Գայուս Փլամինիուսի մոտ՝ Արրենտիայի դաշտում, և այդ միջոցին զենք բաժանեց շրջակա բնակիչներին, որք մինչ այդ արդեն ապստամբել էին: Այնուհետև վերցնելով խրճուռքը և իշխանության այլ նշաններ՝ շտապեց Մանլիուսի ռազմաճամբար:¹³⁴ 2. Եվ երբ այս ամենի մասին հայտնի դարձավ Հռոմում, Ծերակույտը Կատիլինային և Մանլիուսին շտապեց հայտարարել [հռոմեական ազգի] թշնամի:¹³⁵ Եվ սահմանեց

այն օրը, երբ մնացյալ բազմությունն առանց որևէ վնասի կարող էր զենքը վայր դնել: Սակայն սա չէր վերաբերում գործի գլխավոր մեղադրյալներին: 3. Որոշվեց նաև, որ կոնսուլները [միայնաց միջև] պետք է ընտրություն կատարեն. դրա արդյունքում Անտոնիուսը զորքով պետք է ուղևորվեր Կատիլինային հետապնդելու, իսկ Կիկերոնը պետք է մնար Քաղաքը պաշտպանելու:¹³⁶

4. Այս ընթացքին, ըստ իս, Հռոմեական տերությունը գտնվում էր թշվառագույն վիճակում: Տերություն, որն արևամուտից մինչ արևագալ [թուր տարածքները] ենթարկել էր զենքով, մինչդեռ Քաղաքը լեցուն էր անբանությամբ ու շվայտությամբ, որք, ըստ [հասարակ] մահկանացուների, կյանքի մեծագույն արժեքներն են [համարվում]: Կային նաև քաղաքացիներ, որք իրենց կամակոր-քմահաճ հոգիներով պատրաստ էին կործանելու թե՛ իրենց, թե՛ պետությունը: 5. Ուստի, թեպետ Ծերակույտի ընդունած երկու որոշումներին, այդ հոժ գանգվածից և ոչ մեկը, ըստ [խոստացած] պարգևների, չմատնեց դավադրությունը և չլքեց Կատիլինայի ճամբարը: Այսչափ զորեղ էր այն ախտը, որը, նման համաճարակի, կալել-կապել էր մեր քաղաքացիներից շատերի հոգիները:¹³⁷

XXXVII. Եվ մտազարվել էին ոչ միայն նրանք, ովքեր մասնակից էին դավադրությանը, այլև ամբոխը, որը, ձգտելով պետական հեղաշրջման, սատարում էր Կատիլինայի ծրագրերին: 2. Եվ թվում էր, թե նա այդ անում էր լույ սովորույթի ուժով, 3. զի [ցանկացած] հանրությամբ կան մարդիկ, որոնք, ոչինչ չունենալով, նախանձում են լավագույններին և փառաբանում ստորներին, ատում են ամենայն հինը և առաջ

մղում նորը, ունեցածի նկատմամբ հակակրանքից ձգտում են փոխելու ամեն բան: Անկարգության և խռովությունների ժամին կերակրվում են առանց ճիգի, զի աղքատությունը դյուրին է տանել, երբ կորցնելու բան չկա: 4. Սակայն հատկապես Հռոմի քաղաքային զանգվածը հասել էր ծայրահեղ վիճակի բազում պատճառներով: 5. Մախ և առաջ այն, որ ամենուրեք գերակայում էին հանցավոր ու լկտի անձինք: 6. Հետո՝ նրանք, որոնք մութ գործարքների հետևանքով զրկվել էին հայրենի ժառանգությունից, ի վերջո՝ նրանք, որոնց անպատվությունն ու չարագործությունը բռնել էին տնից-տեղից: Սրանք եկել-լցվել էին Հռոմ՝ ասես կեղտաջրի փոսի մեջ: [Իրենց դերն ունեին] նաև Սուլլայի հաղթանակի [և սև ցուցակների] մասին հիշողությունները՝ [ներկայացնելով], թե ինչպես որոշ հասարակ զինվորներ ծերակուտական դարձան,¹³⁸ իսկ ոմանք էլ այնքան ինչք ձեռք գցեցին, որ ապրում էին արքայական կյանքով ու վայելչությամբ: Հայսմ՝ յուրաքանչյուրը մտածում էր, որ զենքի դիմելով կարող է հաղթանակից նման բաներ ակնկալել: 7. Բացի այդ, կար նաև պատանեկությունը, որը, հողի վրա ձեռքի [ծանր] աշխատանք թափելով, կարիքի մեջ էր և, պետական ու մասնավոր նվիրատվություններով հրապուրված, քաղաքային պարսպ կյանքը նախընտրում էր ծանր ու տհաճ տրքանքին:¹³⁹ Սրանք, ինչպես և այլք, հանրային չարիք էին նյութում: 8. Եվ զարմանալի չէ, որ հանուն մեծ սպասելիքների՝ այս ընչազուրկ և բարոյազուրկ մարդիկ պատրաստ էին պետության մասին այնքան հոգ տանելու, որքան [վերջինս] էր հոգ տանում իրենց նկատմամբ: 9. Բացի այդ՝ նաև նրանք,

որոնց ծնողներին Սուլլան մահվան էր դատապարտել, խլել կարողությունը, խախտել ազատության իրավունքը:¹⁴⁰ Եվ հիվանդ հոգով նրանք սպասում էին դավադիր պատերազմի ելքին: 10. Ման բոլոր նրանք, որք պատկանում էին այլ շրջանակների, քան Ծերակույտը, ձգտում էին, որ պետությունն ավելի շուտ խարխվի, քան թե իրենք զրկվեն ուժից ու ազդեցությունից: 11. Ահա այն չարիքը, որին պետությունը վերադարձավ տարիներ անց:¹⁴¹

XXXVIII. Երբ Գնեուս Պոմպեուսի ու Մարկուս Կրասսուսի կոնսուլությամբ տրիբունի պաշտոնը վերականգնվեց,¹⁴² որոշ երիտասարդներ սկսեցին ձեռք գցել այս բարձր իշխանությունը, որից նրանց կենսակերպն ու միտքը հավակնոտ ու անպատկառ դարձան: Ծերակույտը սկսեցնելու նպատակով սկսեցին գրգռել ստորին խավին և բոցավառել մեծ շռայլությամբ ու խռատումներով: Այս կերպ [ձգտում էին] նշանավոր ու ազդեցիկ երևալու:¹⁴³ 2. Նրանց դեմ մեծ եռանդով սկսեց «փայլել» ավագանու գերակշիռ մարը՝ [իրականում, սակայն,] սեփական փառքի ու մեծության համար: 3. Կարճ խոսքով՝ սկսյալ այս ժամանակից՝ ոմանք գրգռում էին հանրության «ազնիվ առիթներով», ոմանք իբրև թե ժողովրդի իրավունքն էին պաշտպանում, մյուս մասն էլ [ախդում էր], թե նպատակ ունի Ծերակույտի ազդեցությունը հասցնելու բարձրագույն մակարդակի: 4. Եվ այս պայքար-մրցակցությունը չունեւ ո՛չ չափ, ո՛չ էլ չափավորություն: Երկու կողմն էլ հաղթանակի պտուղներն օգտագործում էին մեծ դաժանությամբ:¹⁴⁴

XXXIX. Երբ Գնեուս Պոմպեուսն ուղարկվեց ծովային և Միհրդատյան պատերազմների, ստորին խավի ազդեցությունը պակասեց, իսկ վերնախավի

փոքրամասնության իշխանությունն աճեց:¹⁴⁵ 2. Վերջինս պաշտոններ, նահանգներ և շատ այլ բաներ ուներ. ապահով էր և ծաղկուն, ապրում էր առանց վախի, [ընդհակառակը], դատական հետապնդումներով ինքն էր վախ ներշնչում հակառակորդներին՝ [հավաստելով], որ իր իշխանության պարագային ստորին խավին վերաբերելու է ավելի մեղմորեն: 3. Սակայն կասկածների [և խոտորումների] պայմաններում, երբ պետական հեղաշրջման հեռանկարը կրկին երևաց, պայքարի ոգին սկսեց խանդավառել նրա անդամների հոգիները նույնպես:

4. Եթե առաջին ճակատամարտին Կատիլինան հաղթեր կամ չպարտված նահանջեր, ապա, անկասկած, մեծ կոտորածն ու դժբախտությունը կճգմեին պետությունը: Սակայն հաղթողներն էլ երկար չէին վայելի հաղթանակի պտուղները, զի ավելի զորեղ հակառակորդը նրանց (թուլացած ու թալկացած) կգրկեր իշխանությունից և ազատությունից:¹⁴⁶ 5. Դավադրության ծիրից դուրս կային բազում անձինք, որք նախապես ժամանել էին Կատիլինայի մոտ: Սրանց շարքում էր և Փուլվիուսը՝ ծերակուտականի որդին, որին ճանապարհից հետ դարձնելով՝ ծնողը դատապարտեց մահվան:¹⁴⁷ 6. Զայսու ժամանակավ Հռոմում ապրում էր ոմն Լենտուլուս, որը, համաձայն Կատիլինայի հրահանգի, անձամբ կամ այլոց միջոցով աշխատում էր սադրել մարդկանց, որոնց պիտանի էր համարում հեղաշրջման համար:¹⁴⁸ Եվ ոչ միայն քաղաքացիների, այլև ցանկացած անձի, որ կարող էր օգտակար լինել դավադիր պատերազմին:

XL. Նա առաջադրանք տվեց Պուրլիուս Ումբրենուսին՝¹⁴⁹ գտնել պլոբրոգների պատվիրակներին և

ըստ հնարավորինս հակի նրանց ռազմական դաշինքի: Մտածում էր, որ նրանք դյուրությամբ կմիանան այս դավադիր ծրագրին, զի ճնշված էին պետական և մասնավոր պարտքերի ներքո:¹⁵⁰ Բացի այդ, գիտեր, որ գալլական ցեղը բնությամբ ռազմատենչ է: 2. Այս Ումբրենուսը նախկինում գործարքներ էր ունեցել Գալլիայում, ծանոթ էր տեղական առաջնորդներին, և նրանք էլ՝ իրեն: 3. Արդ, երբ Փորոնում նկատեց պատվիրակներին, առանց հապաղման [մոտեցավ], կարճ հարցուփորձ արեց համայնքների դրության մասին, և իբրև ցավ ապրելով նրանց վիճակի կապակցությամբ, սկսեց քննել, թե ինչ էլք են տեսնում այսչափ չարիքից: Երբ տեսավ, որ նրանք բողոքում են պաշտոնյաների ընչասիրությունից, որ մեղադրում են Ծերակուտին այս գործում իրենց չսատարելու մեջ և մտածում են, որ իրենց թշվառության միակ դեղը [իրենց] մահն է, ասաց. «Եթե ինչ-որ ձևով ցանկանում եք տղամարդ մնալ, ապա կցուցանեմ ձեզ այն միջոցը, որով կարող եք խույս տալ այս չարիքից»:

4. Երբ սա ասաց, պլոբրոգները ծայրահեղ հուզված խնդրեցին Ումբրենուսին կարեկցել իրենց. [հայտարարեցին], որ իրենց համար ոչինչ ավելի դաժան ու դժվար լինել չի կարող, քան եթե (մեծագույն ջանքով) գլուխ չբերեն գործը, որն իրենց հանրույթը կարող է ազատել պարտքերից: 5. Եվ նա պատվիրակներին առաջնորդեց Դեկիմուս Բրուտուսի տուն, որը Փորոնի մոտակայքում էր և հարմար խորհրդակցության համար՝ շտրիիվ նաև Սեմպրոնիայի ներկայության:¹⁵¹ 6. Հրավիրել էր նաև Գաբինիուսին,¹⁵² որպեսզի ավելի մեծ կշիռ հաղորդի հավաքին: Եվ նրա ներկայությամբ էլ ներկայացրեց [դավադրության]

ծրագիրը: Հիշատակեց բազում դաշնակիցների, նաև՝ գործին չառնչվող զանազան մարդկանց՝ պատվիրակների ոգին բարձրացնելու աղագավ: Ապա խոստանալով նրանց իր օգնությունը՝ տուն ուղարկեց:

XLII. Այլոքրոգները, սակայն, երկար անորոշության մեջ էին՝ ի՞նչ որոշում ընդունել. 2. մի կողմից՝ իրենց պարտքերը, ռազմատենչ ոգին, հաղթանակի դեպքում վարձատրության հույսը, մյուս կողմից՝ մեծ միջոցները, կշռադատ որոշումները և անորոշ հույսի փոխարեն իրական պարգևների հեռանկարը:¹⁵³ 3. Նման մտածումների մեջ էին. [ի վերջո], հաղթանակեց Հանրապետության շահը: 4. Եվ Կվինտուս Փաբիուս Սանգային, որի հովանավորությունից մեծապես օգտվում էր իրենց հանրությը,¹⁵⁴ տեղեկացրին այն ամենը, ինչ գիտեին: Կիկերոնն էլ, Սանգայից իմանալով այս մասին, հրահանգեց պատվիրակներին ձևացնել, թե մեծ մղում ունեն առ դավադրությունը, մերձենալ դրա մյուս մասնակիցներին, առատ խոստումներ տալ և ջանք չխնայել, որպեսզի նրանք բացահայտվեն հնարավորինս շուտ:

XLIII. Հենց այս ժամանակ էլ Մերձավոր և Հեռավոր Գալլիա նահանգներում,¹⁵⁵ ինչպես նաև Պիկենումի դաշտում, Բրուտտիումում, Ապուլիայում հուզումներ էին ընթանում: 2. Զի նրանք, որոնց Կատիլինան նախապես ուղարկել էր աստ, ամեն բան անում էին շուտափույթ ու անմիտ, ասես խելագար մղումով: Իրենց գիշերային հավաքներով, զենքի ու զրահի տեղափոխումներով, եռուզեռով, ընդհանուր հուզում-անկարգություններով նրանք ավելի շատ վախ, քան [իրական] վտանգ էին հարուցում: 3. Նրանցից շատերի դեմ [հետագայում] պրետոր Կվինտուս Մետելլուս Կելերը¹⁵⁶,

համաձայն Ծերակույտի որոշման, գործ հարուցելով բանտ նետեց:¹⁵⁷ Այդ նույն ժամանակ նույն բանը Մերձավոր Գալլիայում ձեռնարկեց Գայուս Մուրենան, որն այդ նահանգի կառավարչի հանձնակատարն էր:

XLIII. Իսկ Հռոմում Լենատուսը դավադրության այլ առաջնորդների հետ, ինչպես իրեն էր թվում, մեծ ուժեր հավաքելով որոշում կայացրեց՝ երբ Կատիլինան գորքով կժամանի Էփուլանում, ժողովրդական տրիբուն Լուկիուս Բեստիան կիրավիրի աշխարհաժողով և կբողոքարկի Կիկերոնի գործը և ծանր պատերազմի առիթով ատելություն կիրահրի լավագույն կոնսուլի դեմ:¹⁵⁸ Եվ այս նշանով առաջիկա գիշերը դավադրության մասնակիցներն ի կատար կածեն իրենց գործերը:¹⁵⁹ 2. Ինչպես պատմում էին, նրանք կազմակերպված էին հետևյալ կերպ. Ստատիլիուսը և Գաբինիուսը մեծ ուժերով Քաղաքի տասներկու հատվածները միաժամանակ հրո ճարակ կդարձնեն և խառնակության պայմաններում դյուրությամբ կմտնեն կոնսուլին և մյուսներին, որոնց դեմ որոգայթ էին նյութել: Կեթեգուսը հսկում էր Կիկերոնի դարպասները՝ նրա վրա զենքով հարձակվելու համար, իսկ ուրիշների դեմ [նախապատրաստել էին] ուրիշներին:¹⁶⁰ Մինչդեռ այն ընտանիքների որդիները, որք կազմում էին ընտրախավի մեծագույն հատվածը, պատրաստվում էին սպանելու ծնողներին:¹⁶¹ [Դավադիրներն սպասում էին], որ երբ ամենքը կշփոթվեն սպանություններից ու կրակից, իրենք կճեղքեն-կմիանան Կատիլինային: 3. Այս պատրաստությունների և որոշումների միջոցին Կեթեգուսը հաճախ բողոքում էր դավակիցների անհոգությունից և [շեշտում], որ նրանց հապաղումի և կասկածների հետևանքով մեծ հնարա-

վորություններ են կորսվում: Նաև՝ այս մեծ վտանգի պարագային կարիք կա գործի և ոչ թե պլանների, և եթե մարդկանց մի փոքր խումբ իրեն օժանդակի, [թե-կուզև] մյուսների անգործության պարագային, ապա հարձակում կձեռնարկի Ծերակույտի շենքի վրա: [Այս մարդը] բնությամբ հախտուն էր ու բիրտ, իսկ գործողությունների մեջ՝ սրբնթաց: Մտածում էր, թե մեծագույն բարիքը շտապողականության մեջ է:¹⁶²

XLIV. Իսկ ալլոբրոգները, համաձայն Կիկերոնի հրահանգի, Գաբինիուսի միջնորդությամբ հանդիպեցին որոշ դավադիրների: Եվ Լենտուլուսից, Կեթեգուսից, Ստատիլիուսից ու Կասսիուսից [գրավոր] երդում պահանջեցին [հաստատված] կնիքով, որ ուղարկեն իրենց ազգակիցներին՝ պատճառաբանելով, որ այլապես նրանք նման գործարքի դյուրությամբ չեն գնա:¹⁶³ 2. Դավադիրներն առանց կասկածի տվեցին [երդումը], միայն Կասսիուսը խոստացավ, որ շուտով անձամբ կայցելի Գալլիա և պատվիրակներից առաջ լքեց Քաղաքը:¹⁶⁴ 3. Իսկ Լենտուլուսը ալլոբրոգների հետ ուղարկեց ոմն Տիտուս Վոլտուրիկուսին՝ Կրոտոնա քաղաքից, որպեսզի նախքան տուն հասնելը Կատիլինայի հետ հաստատեն իրենց դաշինքն ըստ տրված և ընդունված հավատարմության խոսքի:¹⁶⁵ 4. Այսու Վոլտուրիկուսին տվեց նամակ՝ ուղղված Կատիլինային, որի պատճենը բերվում է ստորև. 5. «Ո՛վ եմ ես՝ կիմանաս նամակաբերից. հասկացիր՝ ի՞նչ վիճակում ես, գիտակցիր՝ ի՞նչ են պահանջում քո ծրագրերը: Ձգտի՛ր օգնության բոլորից, անգամ ամենաչնչին մարդկանցից»:¹⁶⁶ 6. Ապա հավելեց խոսքերով՝ Ծերակույտից [հռոմեական ազգի] թշնամի ճանաչվածն էլ ի՞նչ պատճառ ունի ստրուկներին իրենից

վանելու: 7. Նաև հավելեց, որ այն, ինչ ինքը հրահանգել է, արդ պատրաստ է Քաղաքում, չպետք է հապաղի մոտենալ [դարպասներին]:

XLV. Երբ գործերն այս կերպ դասավորվեցին, և նշանակվեց մեկնումի գիշերը,¹⁶⁷ Կիկերոնը, լեզատների միջոցով իմանալով այդ մասին, հրամայեց պրետորներ Լուկիուս Վալերիուս Փլակուսին և Գայուս Պոմպոնիուսին Մուլվիուս կամրջին որոգայթ լարել ու ձերբակալել ալլոբրոգների խումբը և դրա ուղեկիցներին:¹⁶⁸ Բացատրեց նրանց գործի էությունը, նաև՝ թե ինչի համար են ուղարկվում, և հորդորեց, որ մնացածն անեն ըստ գործի անհրաժեշտության: 2. Սրանք էլ՝ զորական մարդիկ, համաձայն հրահանգի պահակներ նշանակեցին և շրջապատեցին կամուրջը: 3. Երբ պատվիրակները Վոլտուրիկուսի հետ մոտեցան տեղանքին, և երկու կողմից միաժամանակ ազդանշան հնչեց, զալլերը հասկացան հնարքը և առանց հապաղման անձնատուր եղան պրետորներին: 4. Իսկ Վոլտուրիկուսը, խրախուսելով ուրիշներին, սուրը ձեռքին սկսեց պաշտպանվել [հակառակորդի] բազմությունից, ապա, լքված ալլոբրոգ պատվիրակներից, նախ՝ խնդրեց Պոմպոնիուսին, որին ճանաչում էր, խնայել իրեն, ապա՝ վախեցած և չվտառելով [նրան] իր կյանքը, անձնատուր եղավ պրետորներին՝ իբրև թշնամյաց:¹⁶⁹

XLVI. Երբ գործն ավարտին հասցվեց, բանքերների միջոցով համարյա ամեն ինչ հաղորդեցին կոնսուլին: 2. Իսկ նրան պատել էին միաժամանակ և՛ հոգսը, և՛ բերկրանքը: Հարկավ, բերկրում էր՝ գիտակցելով, որ դավադրության բացահայտմամբ պետությունն ազատվել է սպառնացող վտանգներից,

բայց, մյուս կողմից, տաճնապում էր ու տատանվում՝ ի՞նչ անել այս մեծ չարագործության մեջ այսչափ շատ քաղաքացիների բացահայտման պարագային: Մտածում էր՝ նրանց պատիժը բեռ է լինելու իր, իսկ անպատիժ թողնելը՝ պետության համար:¹⁷⁰ 3. Անվարան հրամայեց իր մոտ բերել Լենտուլուսին, Կեթեգուսին, Ստատիլիուսին, Գաբինիուսին և ոմն Կեպարիուսի, որը Տերրակիումից էր և պատրաստվում էր մեկնել Ապուլիա՝ ստրկական ապստամբություն հրահրելու նպատակով: 4. Եվ այնժամ, երբ մյուսներն անմիջապես ներկայացան, վերջինս, իմանալով մատնության մասին, տնից ավելի վաղ դուրս եկավ և փախավ Քաղաքից: 5. Լենտուլուսի ձեռքը բռնած, զի պրետոր էր, կոնսուլը նրան առաջնորդեց Ծերակուտարան,¹⁷¹ իսկ մյուսներին պահակազորի հսկողությամբ հրամայեց տանել Կոնկորդիայի տաճար:¹⁷² 6. Աստ նա հրավիրեց Ծերակուլտի նիստ՝ այս դասի մեծաքանակ [ներկայացուցիչների] մասնակցությամբ, և ներկայացրեց Վոլտուրկիուսին ու ալլոբրոգ պատվիրակներին:¹⁷³ Ապա հրամայեց պրետոր Փլակկուսին բերել նամակների արկղը, որը լեզատներն առգրավել էին պատվիրակներից:

XLVII. Երբ Վոլտուրկիուսից հարցրին իր [ենթադրյալ] ճամփորդության, նամակների մասին և ապա՝ ի՞նչ ակնկալիքով և ինչու՞ է հարել դավադրությանը, սկզբից սկսեց հնարել ինչ-ինչ բաներ, հետո թաքցնել ինչ գիտեր դավադրության մասին, բայց երբ [կյանքի] հանրային երաշխավորությամբ հրամայեցին խուսել,¹⁷⁴ ներկայացրեց այն ամենը, ինչ տեղի էր ունեցել. ասաց, որ դավադիր դաշինքին հարել է Գաբինիուսի և Կեպարիուսի դրդմամբ մի քանի օր առաջ միայն և

դրա մասին գիտի ոչինչ ավելի, քան ալլոբրոգ պատվիրակները: Հավելեց նաև, որ Գաբինիուսից հաճախ լսել է, թե դավադրությանը մասնակից են Պուբլիուս Անտրոնիուսը, Սերվիուս Սուլլան, Լուկիուս Վարգունտեիուսը և բազում այլք: 2. Նույնը վկայեցին նաև գալլերը, և երբ Լենտուլուսը փորձեց թաքցնել [իր մեղքը], նամակից բացի նրանք վերջինիս մեղադրեցին նաև այն զրույցների համար, որ նա սովորաբար վարում էր. իբրև համաձայն Սիբիլյան գրքերի¹⁷⁵ Հռոմում իշխանությունը պետք է պատկանի Կորնելիուսների տոհմին, որ Կիննան և Սուլլան արդեն ունեցել են դա, իսկ ինքը երրորդն է, որին Բախտը նախատեսել է Քաղաքը տիրելու:¹⁷⁶ Բացի դրանից, Կապիտոլիումի հրդեհից հետո [արդեն] քսաներորդ տարին է, որը, համաձայն հարուսպիկոսների գուշակությունների,¹⁷⁷ պետք է նշանավորվի քաղաքացիական պատերազմով և արյունահեղությամբ:¹⁷⁸ Երբ նամակն ընթերցվեց մինչև վերջ, և բոլորն ընդունեցին իրենց ստորագրությունները, Ծերակուլտը որոշում կայացրեց, որ Լենտուլուսը պետք է պաշտոնանկ լինի և այլոց հետ պահվի ազատ հսկողության ներքո: 3. Հայդմ Լենտուլուսը հանձնվեց էդիլ Պուբլիուս Լենտուլուս Սպինթերիուսին, 4. Կեթեգուսը՝ Կվինտուս Կորնիլիկիուսին, Ստատուլիուսը՝ Գայուս Կեսարին, Գաբինիուսը՝ Մարկուս Կրասսուսին, Կեպարիուսը (որը նոր էր փախուստից հետո բերվել)՝ սենատոր Գնեուս Տերենտիուսին:¹⁷⁹

XLVIII. Մինչ այս, երբ դավադրությունը բացվեց, ստորին խավը, որը, նախկինում հեղաշրջման կրքին տրված, տոփում էր դավադիր պատերազմի [գաղափարով], փոխեց իր միտքը և որոշեց նզովել Կա-

տիլիսային, իսկ Կիկերոնին՝ երկինք հասնել: Ուրախանում ու բերկրանք էր ապրում, ասես ազատվել էր ստրկությունից: 2. Թեպետ կարծում էր, թե այլ [հաջողակ] պատերազմական գործողությունների պարագային կարող էր ավելի օգուտ ունենալ, քան վնաս, սակայն սկսեց հասկանալ, որ դաժան հրդեհը և ծայրահեղությունն իր համար մեծագույն չարիք են, զի իր ունեցածն [ինչ է, եթե ոչ] հանապազ կարիքը և մարմնի խնամքը:¹⁸⁰

3. Հաջորդ օրը¹⁸¹ ոմն Լուկիոս Տարկվինիոս բերվեց Ծերակույտ. նա [ձերբակալվել էր] Կատիլինայի մոտ ուղևորվելիս և վերադարձվել: 4. Հայտարարեց, թե դավադրության մասին վկայություն կտա, եթե ստանա [կյանքի] հանրային երաշխիք: [Երբ ստացավ], դրան հաջորդեց կոնսուլի հրամանը՝ պատմել, ինչ գիտեր: Դա նույնն էր, ինչ Վոլտուրիկոսն էր պատմել Ծերակույտին՝ հրդեհների նախապատրաստություն, լավագույնների սպանություն, թշնամյաց ռազմերթեր: Բացի այդ, հայտնեց, որ ուղարկվել է Մարկոս Կրասսոսից՝ հայտնելու Կատիլինային, որ չերկնչի Լենտուլոսի, Կեթեգոսի և այլոց ձերբակալությունից, որ շտապ մոտենա Քաղաքին, զի դրանով կգորացնի ուրիշների հոգիները, և [այդու] նրանք կփրկվեն վտանգից:

5. Սակայն, երբ Տարկվինիոսը հիշատակեց Կրասսոսին՝ ազնվատոհմիկ, մեծահարուստ և հզորագույն այրին, [ծերակուտականներից] ոմանք դա անհավանական համարեցին, մյուս մասը թեպետ համարեց ճշմարիտ, բայց կարծում էր, որ նման պահին նման գորեղ մարդուն հարկ է հանգիստ թողնել և ոչ թե գրգռել: Ներկա էին նաև [ծերակուտականներ], որք

մասնավոր գործարքներով ենթակա էին Կրասսոսին. նրանք էլ սկսեցին աղաղակել, թե վկայությունը կեղծ է, և հարցը պետք է ներկայացնել Ծերակույտի նիստին: 6. Եվ Կիկերոնի նախաձեռնությամբ լիազումար Ծերակույտը որոշեց՝ Տարկվինիոսի վկայությունը կեղծ է թվում, ձերբակալել նրան և պահել բանտում և գրկել [վկայություն տալու] հնարավորությունից, քանի դեռ չի հիշատակել այն մարդուն, որի դրդմամբ սկսել է այս գործը: 7. Կային այդժամ մարդիկ, որք կարծում էին, թե մեղադրանքը հղացել է Ավտրոնիոսը. [ըստ վերջինիս]՝ լինելով մեղադրված այս վտանգավոր գործում՝ Կրասսոսն իր ազդեցությամբ ու գորությամբ առավել դյուրությամբ կպաշտպանի դրա մյուս մասնակիցներին: 8. Ոմանք էլ հաստատում էին, թե Տարկվինիոսն ուղարկվել էր Կիկերոնից, որպեսզի Կրասսոսը, իր սովորույթի համաձայն, չվերցնի չարագործների հովանավորությունը և խառնի-խարխի պետությունը: 9. Լսել են, թե ինքը՝ Կրասսոսը, հետագայում հաստատել է, որ Կիկերոնն է այս անարգանքը պատճառել իրեն:¹⁸²

XLIX. Սակայն հենց այս նույն ժամանակ Կվինտոս Կատուլլոսը և Գայոս Պիսոնը¹⁸³ ո՛չ խնդրանք-հորդորներով, ո՛չ ազդեցությամբ, ո՛չ դրամ-կաշառքով չկարողացան դրդել Կիկերոնին, որ ալլոբրոգների կամ այլոց մատնագրով Կեսարին կեղծ մեղադրանք առաջադրի: 2. Երկուսն էլ նրա նկատմամբ մեծ թշնամանք էին տածում. երբ Պիսոնը դրամաշորթության մեղադրանքով դատաբանում հարձակման էր ենթարկվել, Կեսարը մեղադրել էր նրան նաև Անդրպաղոսյան Գալլիայի մի բնակչի հանիրավի մահապատժի ենթարկելու մեջ: [Ինչ վերաբերում էր]

Կատույլուսին, ապա նա վրդովված էր պոնտիփիկուսի (գլխավոր քուրմ) պաշտոնի համար մրցավազքից ի վեր. հույժ հառաջացած տարիքում, արժանացած մեծ պատիվների, պարտվել էր պատանի Կեսարին: 3. Արդ, պահը հարմար էր թվում, զի վերջինս ահռելի պարտքերի մեջ էր՝ մասնավոր կյանքում առանձնակի շոայլության, իսկ հանրային կյանքում մեծաքանակ նվիրատվությունների հետևանքով:¹⁸⁴ 4. Սակայն, երբ ի գործու չեղան կոնսուլին ներքաշելու նման չարագործության մեջ, սկսեցին [քաղաքացիներին] առանձին-առանձին շուրջկալել և լուրեր տարածել, իբրև թե ասում են լոկ այն, ինչ լսել են Վոլտուրկիուսից և ալլոբրոգներից: Հայսմ մեծ ատելություն առաջացրին Կեսարի նկատմամբ և այն աստիճան, որ հռոմեական հեծյալները, որք, իբրև պահակազոր, շուրջկալել էին Կոնկորդիայի տաճարը (մեծ վտանգից կամ հոգու խռովքից), սկսեցին սրով սպառնալ նրան, երբ հեռանում էր Ծերակույտից:¹⁸⁵ Այսու ձգտում էին, որ ավելի ակնառու լինի իրենց նվիրվածությունը Հանրապետության նկատմամբ:

Լ. Երբ այս ընթանում էր Ծերակույտում, երբ ալլոբրոգների և Տիտուս Վոլտուրկիուսի վկայությունը հաստատվել էր, և որոշում ընդունվել նրանց պարգևատրելու վերաբերյալ, Լենատուսի ստրկալույծները և խոնարհներից էլ ոմանք, [շրջելով Քաղաքի] տարբեր փողոցներում, տարբեր թաղամասերում, գրգռում էին արիեստավորներին և ստրուկներին՝ խլել-ազատել նրան:¹⁸⁶ Ուրիշներն էլ փնտրում էին ամբոխի առաջնորդներին, որք վարձքի դիմաց սովոր էին քայքայելու պետությունը:¹⁸⁷ 2. Իսկ Կեթեգուսը լրաբերների միջոցով դիմում էր իր ընտանիքին և

(ընտրյալ ու վարձյալ) ստրկալույծներին, որ զինյալ ամբոխով ճեղքեն-հասնեն իրեն:

3. Երբ կոնսուլն իմացավ այս ամենը, պահակազոր նշանակեց, ինչպես իրավիճակն ու պահն էին պահանջում, հրավիրեց Ծերակույտի նիստ և զեկուցեց, թե ինչ է պատշաճում անել նրանց նկատմամբ, ովքեր կալանքի տակ էին. չէ՞ որ քիչ առաջ Ծերակույտը համակազմ ճանաչել էր, որ գործել են ընդդեմ Հանրապետության: 4. Այդժամ Դեկիմուս Յունիուս Սիլանուսն առաջինն արտահայտվեց¹⁸⁸, զի նորընտիր կոնսուլ էր, և պահանջեց, որ կալանքի տակ գտնվողները, ինչպես նաև Լուկիուս Կասսիուսը, Պուբլիուս Փաբիուսը, Պուբլիուս Ումբրենուսը և Կվինտուս Աննիուսը, եթե ձերբակալվեն, պետք է մահապատժի դատապարտվեն: Սակայն հետո շարժյալ Կեսարի ճառից, ասաց, որ կմիանա Տիբերիուս Ներոնի կարծիքին,¹⁸⁹ զի վերջինս պահանջում էր հավելել պահակազորի թիվը և վերաքննել գործը: 5. Իսկ Կեսարը, երբ հերթն իրեն հասավ, և կոնսուլն էլ հարցրեց իր կարծիքը, հետևյալ խոսքն ասաց.

ԼԻ. «Հայրենի Ծերակույտի, բոլոր մարդիկ, որք խորհրդածում են ի վերա անկայուն բաների, պետք է ձերբազատվեն ատելությունից, բարեկամությունից, զայրույթից ու կարեկցանքից: 2. Սակայն հոգին դժվարությամբ է հասկանում, թե երբ են դրանք փակում ճշմարտության ուղին. ոչ ոք ի գործու չէ միաժամանակ ենթարկվելու և՛ իր կրքերին, և՛ օգուտին: 3. Երբ ձգտում ես մտավորին, հոգիդ գորանում է, իսկ երբ տիրում ու գերակայում է կիրքը, այն դառնում է տկար:¹⁹⁰ Շատ բան ունեմ հիշատակելու, ով հայրեր, երբ արքաներ և ազգեր՝ շարժյալ զայրույթով

կամ կարեկցանքով, սխալ որոշումներ են կայացրել: 4. Ցանկանում եմ միայն հատկանշել այն դեպքերը, երբ ընդդեմ կրքի մեր նախնիքը պահել-պահպանել են իրենց ոգին՝ ուղիղ և չափավոր: [Օրինակ]՝ Մակեդոնական պատերազմի ընթացքին, որը վարում էինք Պերսես արքայի դեմ, հռոդոսցիների պետությունը մեծ և սքանչելի, որ աճել-ծաղկել էր հռոմեական ազգի ջանքերով, մեր նկատմամբ եղավ պարտագանգ ու թշամական: 5. Սակայն, երբ պատերազմն ավարտվեց, և հռոդոսցիների վերաբերյալ քննարկում սկսվեց, մեր նախնիքը նրանց թողեցին անպատիժ, որպեսզի որևէ մեկը չասեր, թե պատերազմ է սկսվել ոչ այնքան նրանց օրինախախտության, որքան հարստության պատճառով: 6. Այսպես էր նաև Պունիկյան պատերազմների ժամանակ, երբ կարթագենցիները թե՛ խաղաղության, թե՛ զինադադարի պայմաններում բազում դաժան չարագործություններ էին նյութում, մեր նախնիքը երբևէ ըստ առիթի վրեժ չէին լուծում, այլ մտահոգ էին՝ ինչ անել նրանց նկատմամբ, որ լինի առավել հարկի իրենց պատվին, քան օրենքին:¹⁹¹ 7. Եվ սա նախանշված է նաև ձեզ համար, ո՛վ հայրեր, մի՛ կարծեք, թե Պուբլիոս Լենտուլուսի և այլոց չարագործություններն ավելի ծանր են, քան ձեր պատիվը: Եվ մի՛ մտածեք ձեր գայրույթի մասին ավելի, քան բարի համբավի: 8. Եվ եթե կգտնվի իրենց գործին համապատասխան պատիժ, ապա կողմնակից եմ [այս] նոր մոտեցմանը, իսկ եթե նրանց չարագործություններն իրենց չափերով գերազանցում են [մարդկային] միտքն ու երևակայությունը, ապա, կարծում եմ, նրանց նկատմամբ հարկ է կիրառել այն, ինչ նախատեսված է ըստ օրենքների:¹⁹²

9. Շատերն ինձանից առաջ կարծիք հայտնեցին՝ ավարտուն և փայլուն [խոսքով] ողբալով Հանրապետության անկումը: [Հիշատակում էին] այն ամենը, ինչ հետևանք էր դաժան պատերազմի, ինչ պատահել էր տուժածների: Թվարկում էին առևանգված կուսացն ու տղաներին, ծնողաց գրկից խլված զավակներին, ընտանիքի անպաշտպան մայրերին՝ բոլորն էլ ըղձալի հաղթողների համար: Նաև՝ տներ ու տաճարներ՝ կողոպտված, ավերված ու այրված: Միով բանիվ, ամեն [պատում] լի էր զենքերով ու դիակներով, արյունահեղությամբ ու հառաչանքով:¹⁹³ 10. Ո՛վ անմահ աստվածներ, ի՞նչի էր միտված այս [վերջին] ճառը, արդյո՞ք ձեր թշամանքը դավադրության հանդեպ հրահրելու համար. հարկավ, ում չի դիպել այսչափ մեծ ու դաժան չարագործություն, չի բոցավառվի դրա հանդեպ: 11. Ընդամին, մահկանացուներից և ոչ մեկին իր նկատմամբ կատարված ապօրինությունները փոքր չեն թվում, շատերին էլ դրանք ավելի մեծ են ներկայանում: 12. Սակայն, հայրեր, մեկին մի, մյուսին այլ բան է պատշաճում: Հասարակ մարդիկ, որք ապրում են աննշան կյանքով, եթե տաք արյամբ սխալ են գործում, ապա այդ մասին իմանում են քչերը, զի նրանց համբավն ու բախտն էլ փոքր են: Իսկ եթե [այդ անում են] մարդիկ, որք կյանքն անցկացնում են ի մեջ մեծ իշխանության և դիրքի, նրանց գործերը բոլորն են իմանում: 13. Ուստի մեծագույն դիրքի և կարողության պարագային առկա է փոքրագույն ազատություն: 14. Եվ պետք է ոչ կարեկցել, ոչ ատել: Եվ հնարավորինս էլ քիչ գայրանալ, զի այն, ինչ այլոց մոտ գայրույթ է համարվում, իշխանության պարագային կոչվում է գոռոգամտություն և դաժանություն:¹⁹⁴

15. Ինչ վերաբերում է ինձ, ո՛վ հայրեր, ապա գտնում եմ, որ անգամ բոլոր կտտանքներն անբավարար են նրանց չարագործությունների համեմատ: Սակայն շատ մահկանացուներ հիշում են [իրենց կյանքի] միայն ամենավերջին անցքերը, իսկ չարափառ մարդկանց դեպքում մոռանում են նրանց չարիքների մասին և շատախոսում լոկ պատժի մասին, [մանավանդ] եթե դա քիչ ավելի դաժան է եղել: Դեկիմուս Սիլանուսին՝ գորեղ և խստաբարո այս մարդուն, լավ գիտեմ. ինչ որ ասաց, ասաց առաջնորդվելով բարի մղումով առ հայրենիքը և տվյալ գործում չցուցաբերեց ո՛չ կարեկցանք, ո՛չ էլ թշնամանք: Գիտեմ նրա բարքն ու չափավորությունը: 17. Այդուհանդերձ, նրա կարծիքը թվում է ոչ թե դաժան (զի ի՞նչ կարող է նման մարդոց համար դաժան լինել), այլ օտար մեր հանրության: 18. Մտածում եմ՝ երկյուղը կամ էլ անարդարությունն է քեզ պատել, ո՛վ Սիլանուս, ընտրյալ կոնսուլ՝ մի նոր պատիժ առաջարկելու համար: 19. Բայց վախի մասին ավելորդ է խոսել, զի մեր ազնվագույն կոնսուլի ջանադրությամբ այսչափ պահակագոր է գենքի տակ դրվել:¹⁹⁵ 20. Իսկ պատժի մասին իմ կողմից կհավելեմ այն, ինչ արժեք ունի. սգից ու տառապանքից փրկությունը մահն է և ոչ խոշտանգումը. հենց նա էլ ի չիք է դարձնում մահկանացուների բոլոր դժբախտությունները: Անդին տեղ չկա ո՛չ կարեկցանքին, ո՛չ էլ ուրախությանը:¹⁹⁶

21. Սակայն, հանուն անմահների, ինչո՞ւ առաջարկություններիդ մեջ չհավելեցիր, որ նրանց նախ՝ հարկ է մտրակով պատժել: 22. Արդյոք ո՞չ այն պատճառով, որ Պոքլիոսի օրենքն է արգելում:¹⁹⁷ Այլ օրենքներ էլ պահանջում են՝ մեղավոր ճանաչված քաղաքացուն

ոչ թե սպանել, այլ թույլատրել [ինքնակամ] արքայ: 23. Թե՛ [մտածում ես]՝ ավելի ծանր է մտրակահարվել, քան սպանվել: 24. Ուրեմն ի՞նչն է դաժան կամ չափազանց ծանր այն մարդոց համար, որք մեղադրվում են այսչափ մեծ հանցանքների մեջ:

25. Սակայն կասեն՝ իսկ ո՞վ է ի գորու քեկանելու պետական դավաճանների դատավճիռը, [կապտասխանեմ]՝ Պահը, Ժամանակը և Բախտը, որոնց քմահաճույքը չափավորում է մարդկային ցեղերին: 26. Թող լինի այն, ինչ ըստ օրենքի հասնում է նրանց: Իսկ ձեզ, ո՛վ հայրեր, [խնդրում եմ] ծանրություն անել՝ ինչ պետք է որոշեք այլոց նկատմամբ: 27. Բոլոր վատ բաները ծագում են լավ բաներից. երբ իշխանությունը տգետների կամ պակաս լավերի ձեռքն է անցնում, այդժամ վատ օրինակը արժանավոր և պիտանավոր մարդկանցից փոխանցվում է անարժան-անպիտաններին:¹⁹⁸

28. Լակեդեմոնացիները, հաղթելով արենացիներին, նշանակեցին երեսուն այրերի՝ կառավարելու նրանց պետությունը: Սրանք սկզբից նեթ սկսեցին սպանել վատթարագույն և բոլորին առելի [քաղաքացիներին]: 29. Ամբոխն սկսեց հրճվել ու ասել, թե ամեն բան տեղին է արվել: 30. Հետագայում, երբ կամայականությունը քիչ առ քիչ աճեց-տարածվեց, նրանք սկսեցին մահվան ենթարկել հավասարապես թե՛ լավերին, թե՛ վատերին: Ոմանց էլ մատնեցին վախի: 31. Հայսմ հանրույթն իջավ ստրկության [մակարդակի] և իր անմիտ ուրախության դիմաց կրեց ծանր պատիժ:¹⁹⁹ 32. Ըստ մեր բոլորի հիշողության՝ երբ հաղթանակած Մուլլան հրամայեց խեղդամահ անել Դամասիպուսին և իր կողմնակիցներին, որք բարձրացել էին պե-

տությանը չարիք պատճառելով, ով ասես՝ չգովերգեց այս արարքը: Մարդիկ ասում էին, որ չարագործ ու ըմբոստ անձինք, որք իրենց հակաճառություններով հուզել-խռովել են պետությունը, սպանվել են ըստ արժանվույն: 33. Սակայն սա ավելի մեծ չարիքի սկիզբն էր միայն, զի երբ մեկն սկսեց ըղձալ ուրիշի բնակարանը կամ առանձնատունը, անգամ սպասքը և հագուստը, սկսեց ջանք թափել, որ նրա անունը սև ցուցակներում հայտնվի: 34. Այսպիսով՝ նրանք, որոնց համար Դամասիպուսի մահն ուրախություն էր, շուտով քարշ տրվեցին [կառավարան]: Կոտորածներն էլ վերջ ունեցան միայն այնժամ, երբ Սուլլան յուրայիններին լիացրեց հարստությամբ:²⁰⁰

35. Բայց ես վախ չունեմ նման բան [տեսնելու] ոչ Մարկոս Տուլիուսի մեջ, ոչ էլ մեր այս ժամանակների, սակայն [չպետք է անտեսել նաև այն], որ մեծ հանրության ծիրում շատ և տարատեսակ մարդկային բնավորություններ կան: 36. Եվ հետագայում՝ մեկ այլ ժամանակ, մեկ այլ կոնսուլի օրոք, որն իր ձեռքի տակ բանակ կունենա և ինչ-որ կեղծ բան կընդունի իբրև ճշմարտություն, ո՛վ կգծի նրա սահմանը, ո՛վ կչափավորի նրան:²⁰¹ 37. Մեր նախնիքը, ո՛վ հայրեր, պակաս չունեին ոչ իմաստության, ոչ էլ քաջության, և բարձրահոնությունն էլ չէր խանգարում նրանց կրկնօրինակելու օտար հաստատությունները, եթե միայն դրանք արժեք ունեին:²⁰² 38. Չենք ու գրահն ընդօրինակեցին սամնիտներից, պաշտոնյաների տարբերանշանները՝ էտրուսկներից: Կարճ ասած՝ ինչ օգտակար բան որ տեսնում էին դաշնակիցների և հակառակորդների մոտ, տանը մեծ եռանդով վերարտադրում էին: Ձգտում էին կրկնօրինակելու, քան թե նախան-

ձելու լավերին: 39. Սակայն հենց այս նույն ժամանակ ընդօրինակելով հույների սովորույթը՝ սկսեցին մտրակ կիրառել քաղաքացիների նկատմամբ, իսկ ընդդեմ դատապարտյալների գործի դնել բարձրագույն [մահվան] պատիժը:²⁰³ 40. Իսկ երբ Հանրապետությունն առնացավ, և քաղաքացիների քանակն էլ աճեց, սկսեցին գորանալ (քաղաքական) խմբավորումները. անմեղ անձինք բռնաճնշվեցին, և սկսեցին տեղի ունենալ շատ [ապօրինի] այլ բաներ:²⁰⁴ Այդժամ էլ ընդունվեցին Պոբլիուսի և նման այլ օրենքներ, որոնցով թույլատրվում էր դատապարտվածների աքսորը: 41. Մտածում եմ, ո՛վ հայրեր, սա է այն հիմնական պատճառը, որով այս նոր առաջարկությունը պետք է մերժենք: 42. Անտարակույս, ավելի քաջ ու իմաստուն էին այն մարդիկ, որք փոքր (ու աննշան) քաղաքից այս տերությունը կայացրին, քան մենք, որ հազիվ ենք դրա մասերը [համախումբ] պահում: 43. Արդ, արդյո՞ք պետք է նրանց [դավադիրներին] ազատ արձակել և սովարացնել Կատիլինայի գորքը. ամենևի՛ն: Հայսմ, կարծում եմ, առաջին հերթին հարկ է բռնագրավել նրանց կարողությունը և նրանց էլ պահել առավել կարևոր ինքնավար քաղաքների բանտերում, որպեսզի հետագայում ոչ ոք նրանց հարցը չբարձրացնի Ծերակույտում և Աշխարհաժողովում, իսկ ովքեր հակառակն անեն, թող Ծերակույտը նրանց որակի պետության և հանրային բարօրության թշնամի»:²⁰⁵

LII. Երբ Կեսարն իր խոսքն ավարտեց, խոսք վերցրին ուրիշ [ծերակույտականներ]՝ տարբեր բաներով (ու արտահայտություններով) հարելով կարծիքներից մեկին կամ մյուսին: Եվ երբ Մարկոս

Պորկիուս Կատոնը հարցանվեց, հետևյալ ճառն արտասանեց.²⁰⁶

2. «Միանգամայն տարբեր մտքեր են ինձ պատում, ով հայրեր, երբ քննում եմ մեր այս վիճակն ու վտանգը, և [հետո], երբ մտանցում եմ ոմանց արտահայտած կարծիքները: 3. Թվում է՝ նրանք խոսում էին այն անձանց պատժի մասին, որք պատերազմ են ձեռնարկել հայրենիքի, ծնողաց, զոհարանների և [ընտանեկան] օջախների դեմ:²⁰⁷ Մինչդեռ գործը պահանջում է ավելի շուտ զգուշանալ նրանցից, քան քննարկել, թե ինչ որոշում պետք է կայացնել նրանց դեմ: 4. Զի այլ չարագործություններ հետաքննվում են, երբ արդեն ի գործ են դրվել, իսկ այս մեկը եթե չկանխես, ապա (երբ կատարվի) իզուր կլինի դիմել արդարադատության: [Հիշեցեք]՝ գրավյալ քաղաքում հաղթվածներին ոչինչ չի մնում:²⁰⁸ 5. Սակայն, հանուն անմահ աստվածների, կոչում եմ ձեզ, որ ավելի հոգում եք ձեր բնակարանների, առանձնատների, արձանների ու նկարների մասին, քան հայրենիքի, եթե ցանկանում եք ամենը (ինչ էլ դրանք լինեն) պահել-պահպանել, եթե ցանկանում եք ձեր հանգիստն [էլի] նվիրել հաճույքներին, սթափվեցե՛ք և [ձեր ձեռքն] առե՛ք Հանրապետությունը:²⁰⁹ 6. Խոսքը պետական տուրքերի մասին չէ, ո՛չ էլ դաշնակիցների նկատմամբ անարդարությունների. վտանգված են մեր ազատությունն ու հոգին:²¹⁰ 7. Ով հայրեր, հաճախ և երկար ճառերով հանդես եմ եկել [ձեր] այս դասի դեմ, բողոքել եմ հաճախ մեր քաղաքացիների պերճանքից ու ընչաքաղցությունից²¹¹ և այս պատճառով բազում թշնամիներ եմ վաստակել: 8. Քանի որ սխալի պարագային զիջում չէի արել ո՛չ անձիս,

ո՛չ էլ հոգուս, ապա ի գորու չէի դյուրությամբ ներելու այլոց (կրքով հրահրված) չարագործությունները: 9. Բայց դրանք ձեզ թվում էին փոքր ու աննշան, զի պետությունը գորեղ էր, և առատությունն էլ ծածկում էր [ձեր] անհոգությունը: 10. Արդ, խոսքն այն չէ՝ լավ, թե՛ վատ բարքերով ենք ապրում, ոչ էլ այն, թե ինչ մեծ ու հոյաշեն տերություն ունի հռոմեական ազգը: Այլ այն, որ այս ամենը, ինչպիսին էլ դա ձեզ ներկայանա, պետք է մնա մերը, թե՛ մեր անձի հետ միասին պատկանի թշնամյաց:²¹² 11. Եվ ինձ հետ խոսում են հեզությունից ու կարեկցանքից. ճիշտն ասած, արդեն վաղուց մենք մոռացել ենք իրերի [ճշմարիտ] անունները և ուրիշի ունեցվածքը բաժանելը կոչում ենք առատաձեռնություն, չարագործություն անելու անպատկառությունը՝ քաջություն: Հենց այս պատճառով էլ պետությունն արդ ծայրահեղ վիճակում է: 12. Հարկավ, եթե այդպիսին է նրանց բնությունը, թող առատաձեռնեն ի հաշիվ դաշնակիցների և լինեն գթառատ գանձարանի գողերի նկատմամբ, [միայն թե] չհեղեն մեր արյունը և չկործանեն լավերին:²¹³ Խնայելով մի խումբ չարագործների: 13. Գայուս Կեսարը գեղեցիկ ու պերճաբան ոճով ծերակուտականներին ներկայացրեց [իր մտքերը] մահվան ու կյանքի մասին: Եվ հավատացած եմ՝ նա թյուր է համարում այն, ինչ սովորաբար պատմում են անդրաշխարհի մասին. այն, որ լավ մարդկանցից տարբեր ճանապարհով են վատերը [հասնում այնտեղ] և զբաղեցնում զգվելի, անմշակ, օտար և ահարկու վայրեր:²¹⁴ 14. Հուսկ նա կարծիք հայտնեց՝ նրանց ունեցվածքը բռնագրավելու, իսկ իրենց պահակազորի ներքո ցրելու ինքնավար քաղաքներ: Երևի վախենում է, որ

եթե մնան Հոռոմում, ապա համախոհների դավերով կամ [վարձու] համագրված ամբոխի ուժով կարող են ազատագրվել: 15. Ասես վատերն ու չարագործները, հիրավի, միայն Քաղաքում են և ո՛չ համայն Իտալիայում, կամ էլ ուժ ու հանդգնություն ունեն լոկ այնտեղ, որտեղ դիմադրության ուժերն ավելի սակավ են: 16. [Հետևաբար] կամ վախ ունի նրանցից, կամ էլ միայն ինքը չի վախենում ի մեջ համընդհանուր վախի: Հուսկ առավել ևս հիմք ունեն երկյուղելու ինչպես իմ, այնպես էլ ձեզ համար:²¹⁵ 17. Հետևաբար, երբ վճիռ ընդունեք Պուբլիոս Լենտուլուսի և ուրիշների վերաբերյալ, խնդրում եմ, հիշեցեք, որ միաժամանակ վճիռ եք կայացնելու նաև Կատիլիսայի գործի և մնացյալ դավադիրների գործով: Որքան ջանադրաբար դա անեք, այնքան թույլ կլինի նրանց ոգին, բայց եթե տեսնեն, որ թեկուզ փոքր-ինչ թուլանում եք, ապա կդառնան ավելի վայրի ու անսանձ: 19. Մի՛ մտածեք, թե մեր նախնիքը [տոսկ] զենքով են մեր փոքր պետությունը դարձրել մեծ:²¹⁶ 20. Եթե այդպես լինեք, ապա մենք վայելչագույն պետությունը չեինք ունենա:²¹⁷ Հարկավ, զի մեր քաղաքացիների ու դաշնակիցների, ինչպես նաև զենքի ու ձիերի պաշարն ավելի շատ էր, քան հակառակորդին: 21. Սակայն առկա էին [նաև] այլ բաներ, որոնք նրանց մեծ դարձրին, որոնք [ցավոք, արդ] մենք չունենք. տանը՝ համառ աշխատասիրություն, դրսում՝ արդար իշխանություն և հոգի՝ բաց խորհրդակցության համար և ազատ մեղքից ու կրքից: 22. Դրանց փոխարեն մենք ունենք շվայտություն ու ընչաքաղցություն, հանրալին աղքատություն ու մասնավոր հարստություն: Գովերգում ենք ինչքը, ապրում անգործությամբ: Եվ չկա

տարբերություն լավերի և վատերի միջև, առաքինության պտուղները փառամոլության են հասնում:²¹⁸ 23. Զարմանալու բան չկա, զի յուրաքանչյուր մտածում եք լոկ ձեր մասին, երբ տանը ծառայում եք հաճույքներին, իսկ աստ [Ծերակուտարանում]՝ դրամին և այլոց բարեհոգի վերաբերմունքին: Ի հետևանս՝ դատարկ ու անպաշտպան պետությունը պետք է որ հարձակման ենթարկվի:

24 Սակայն այս բոլորը բաց եմ թողնում: Ազնվագարն քաղաքացիները դավ են նյութել՝ հրի մատնելու հայրենիքը և պատերազմի են հանել գալլերի ցեղին, որ կատաղի թշնամի է ամենայն հռոմեականին:²¹⁹ Եվ արդ թշնամի առաջնորդն իր գործով կոկորդ է կրծում:²²⁰ 25. Եվ անգամ այժմ դուք դանդաղում ու երկմտում եք՝ ինչ անել Քաղաքում ձերբակալված ոսոխաց նկատմամբ: 26. Առաջարկում եմ՝ գուր ռնեցեք (զի տրված փառասիրության՝ սխալվել են տղեկները) և անգամ զենքը ձեռքներիս ազանտ արձակեցեք:²²¹ 27. Եվ ձեր այս հեզությունն ու կարեկցանքը, հարկավ, դժբախտության կվերածվեն, եթե նրանք զենքի դիմեն: 28. Ասում եք՝ կացությունն ահավոր է, բայց դրանից երկյուղ չունեք: Ընդհակառակը, երկյուղած եք, այն էլ՝ վերին աստիճանի: 29. Աստվածների օգնությունն ապահովվում է ո՛չ երդումներով, ո՛չ կանանց պաղատանքներով. հաջողությունը ձեռք է բերվում զգոնության, գործողության և բարի մտքի շնորհիվ:²²² [Հակառակ պարագային] ավելորդ է դիմել աստվածներին, զի նրանք գայրալից են ու թշնամական [անարժանների նկատմամբ]:

30. Ի շարս մեր նախնյաց կար ուն Ավլուս Մանլիուս Տորկվատուս. գալլական պատերազմի օրերին

սեփական որդու նկատմամբ, որն առանց հրամանի մարտնչել էր ոսոխի դեմ, մահվան դատավճիռ կայացրեց: 31. Եվ այդ անվեհեր պատանին իր անչափելի քաջության դիմաց մահապատիժ ստացավ:²²³ 32. Իսկ դուք ինչո՞ւ եք հապաղում որոշում կայացնել դաժան չարագործների նկատմամբ: Գիտեմ, [կասեք]՝ իրենց նախորդ կյանքը հակասում է այս չարագործությանը: 33. Ուրեմն խնայեցեք Լենտուլոսի պատիվը, եթե նա երբևէ պահել-պահպանել է իր ամոթն ու պարկեշտությունը, անունն ու համբավը, աստվածներին ու որևէ մարդու: Երեցեք Կեթեգուսին, եթե նա երկրորդ անգամ չէ, որ զենք է բարձրացնում հայրենիքի դեմ: 34. Էլ ինչ ասեմ Գաբինիուսի, Ստատիլիուսի և Կեպարիուսի մասին, որոնց համար եթե ինչ-որ բան արժեք ունենար, այս դավադիր ծրագիրը չէին նյութի պետության դեմ: 35. Ի վերջո, ո՞վ հայրեր, երդվում եմ Հերկուլեսով, եթե հնար լիներ, կհամաձայների, որ հենց փորձով դուք [պատժեիք ու] շտկվեիք, զի քամահրանքով եք վերաբերում այս գործին:²²⁴ Սակայն [չեմ կարող]. բոլոր կողմերից շրջապատված ենք, Կատիլինան էլ գորքով կոկորդ է խեղդում, իսկ Քաղաքի սրտում թշնամիներն են: Հնարավոր չէ որևէ բան գաղտնի նախապատրաստել կամ նախագծել: Ուրեմն հարկ է հնարավորինս շտապել:

36. Ուստի այսպես եմ մտածում՝ [մի խումբ] հանցագործ քաղաքացիների չարմիտ ծրագրով պետությունը հասցվել է ծայրագույն վտանգի [շեմին], և քանի որ Տիտուս Վոլտուրկիուսի ու ալլոբրոգ պատվիրակների ցուցմունքով նրանք մեղավոր են ճանաչվել, և իրենք էլ ընդունել են, որ [համա]քաղաքացիների և հայրենիքի դեմ սպանություններ, հրդեհներ

և այլ դաժան արարքներ են նախապատրաստել, արդ, համաձայն մեր նախնյաց սովորության, նրանք, ովքեր խոստովանել են հանցանքը, պետք է մահվան ենթարկվեն իբրև ծանրագույն հանցանքի մեջ մերկացված անձինք»:²²⁵

LIII. Երբ Կատոնն իր տեղը զբաղեցրեց, նախկին կոնսուլները և ծերակուտականների մեծ մասը սկսեցին գովել նրա առաջարկությունը, երկինք հանել նրա հոգու արիությունը, մեկը մյուսին պարսավել վախկոտության մեջ: Եվ Ծերակույտն էլ որոշում կայացրեց ըստ նրա առաջարկի:²²⁶

2. Սակայն ինձ համար, ով շատ կարդացել ու լսել է, թե ինչ փառավոր գործեր է կատարել հռոմեական ազգը խաղաղության և պատերազմի ժամին, ծովում և ցամաքում, ցանկալի է ըմբռնել՝ ի՞նչն է մեծապես նպաստել այս գործերի [իրականացմանը]: 3. Գիտեմ՝ նա հաճախ սակավ ուժով չափվել է ոսոխի բանակների հետ, փոքր գորքով պատերազմել գորեղ արքաների դեմ՝ հաճախ էլ հանդուրժելով Բախտի վայրագությունները, [գիտեմ նաև]՝ հույների խոսքի արվեստը և գալլերի պատերազմական փառքը վեր էին հռոմեականից: 4. Եվ մտիվ երկար դեգերումից հետո ինձ հասկանալի դարձավ, որ դրանք բոլորն ի կատար են ածվել փոքրաթիվ քաղաքացիների առանձնահատուկ քաջության [և առաքինության] շնորհիվ: Հենց դրանից հետո էլ հարստությունը եկավ գերակայելու ժուժկալության,²²⁷ իսկ սակավությունը՝ բազմակիության նկատմամբ: 5. Սակայն երբ, ի հետևանս զեխության ու երկար անգործության, հանրույթն սկսեց ապականվել, պետությունը, ընդհակառակը, սկսեց իր վսեմությամբ ի չիք դարձնել գորա-

վարների և գործակալների բացթողումները: Բայց ասես ծնողական կենսուժի հյուծվելու պատճառով Հռոմում երկար ժամանակ ոչ ոք իր քաջությամբ չէր առանձնանում:²²⁸ 6. Ինչքան հիշում եմ՝ [հետագայում] բնական ձիրքով, թեպետ տարբեր բնավորություններով, առանձնացան երկու այր՝ Մարկոս Կատոնը և Գայոս Կեսարը: Երկուսի բնությունն ու բարքերը, քանի որ պատումս է պահանջում, չեմ շրջանցի լուծությամբ, այլ կբացահայտեմ, որքան կարող եմ:²²⁹

LIV. Իրենց ծագմամբ, տարիքով, ճարտարաբանությամբ համարյա հավասար էին, հավասար էին նաև փառքով, թեպետ յուրաքանչյուրինը միանգամայն այլ էր:²³⁰ 2. Կեսարը գրավում էր առատաձեռնությամբ և բարեգործությամբ, մինչդեռ Կատոնը՝ մաքրակենցաղությամբ: Մեկը փառք էր վաստակել համեստությամբ և կարեկցանքով, մյուսն իր կշիռն էր գորացրել խստաբարո կյանքով: Կեսարը համբավի էր հասել տալով, օգնելով և նվիրատվությամբ, իսկ Կատոնը՝ առանց առատաձեռնության: 3. Մեկն ապաստան էր թշվառների, մյուսը՝ կործանում չարերի համար: Գովաբանվում էր մեկի հոժարակամությունը, մյուսի հաստատակամությունը: 4. Հետագայում Կեսարն ի միտ դրեց աշխատելու, անդուլ տքնելու և հոգալու բարեկամների գործերը՝ արհամարհելով սեփականը, աչքից բաց չթողնելով նվերի համար պիտանի որևէ բան: Ձգտում էր մեծ իշխանության, գորքի և պատերազմի, հարդյունս որոնց կարող էր փայլել իր արությունը: 5. Կատոնին, [ընդհակառակը], ներհատուկ էին չափավորությունը, պարկեշտությունը և ծայրահեղ խստակեցությունը: 6. Նա չէր մրցակցում հարստությամբ հարուստի, իշ-

խանությամբ իշխանատենչի հետ, այլ [տրված էր] խիստ առաքինությանը, չափավոր պարկեշտությանը և անկեղծ ինքնագապումին: Ձգտում էր լինել, քան թվալ լավը: Եվ որքան քիչ էր ձգտում փառքի, այնքան շատ էր վերջինս հետապնդում իրեն:²³¹

LV. Հետո, ինչպես ասացի, Ծերակույտը միացավ Կատոնի առաջարկին, և կոնսուլն էլ լավագույնը համարեց օգտվել առաջիկա գիշերից (որպեսզի այդ ընթացքին չկանխատեսված որևէ բան տեղի չունենա) և հրամայեց նախապատրաստել մահապատժի եռիշխան գործակալներին:²³² 2. Ինքն էլ պահակագործ կարգեց և Լենտուլուսին առաջնորդեց բանտախոց: Այլոց նկատմամբ այս բանը [սովորաբար] անում էին պրետորները: 3. Բանտում, որ կոչվում է Տուլլիանում, երբ մի փոքր առաջանում ես դեպի ձախ, կա մի խուց՝ մոտ տասներկու ոտնաչափ հողի մեջ, բոլոր կողմերից փակված պատերով: 4. Վերևում գմբեթն է՝ միավորված քարե կամարներով: Ի հետևանս անմշակության՝ տարածքն աղոտ, զարշահոտ, զագրելի և ահարկու է:²³³ 5. Երբ Լենտուլուսն իջեցվեց այստեղ, դահիճները, որոնք արդեն հրահանգ էին ստացել, նրան խեղդամահ արեցին: 6. Այսու նա, որ պատրիկ էր՝ փառապանծ Կորնելիոսների տոհմից, որ Հռոմում կոնսուլական իշխանություն էր ունեցել, գտավ իր վերջը՝ համապատասխան իր [չար] բարքերի և գործերի: Կեթեգուսի, Ստատուլիոսի, Գաբի-նիոսի և Կեպարիոսի նկատմամբ նույն մահապատիժն իրագործվեց:

LVI. Երբ այս դեպքերն ընթանում էին Հռոմում, Կատիլինան իր [անկանոն] գորքից, որն ինքն էր հավաքագրել, կամ էլ Մանլիոսն էր բերել, կազմավորեց

երկու լեզիոն ու գումարտակներ՝ համաձայն զինվորների թվաքանակի:²³⁴ 2. Հետագայում, երբ որոշ կամավորականներ և դաշնակիցներ ռազմաճամբար ժամանեցին, դրանց հավասարապես բաշխեց, և կարճ միջոցին լեզիոններն ավելի քան համալրվեցին: Եվ դա այն դեպքում, երբ դրանց թվաքանակը նախապես սոսկ երկու հազար էր: 3. Սակայն այս ամբողջ բազմության միայն քառորդ մասն էր ապահովված իրական ռազմի հանդերձանքով: մնացյալը զինված էին ըստ առիթի և կրում էին նետեր, աշտեներ, ոմանք էլ անգամ՝ սրածայր ցցեր: 4. Սակայն, երբ արդեն Անտոնիոսն իր զորքով մոտենում էր, Կատիլինան սկսեց շարժվել մե՛րթ դեպի լեռներ, մե՛րթ մոտենալ Քաղաքին, մե՛րթ տեղաշարժել իր ռազմաճամբարը Գալլիայի ուղղությամբ՝ չտալով հակառակորդին ճակատամարտի հնարավորություն: Հուսում էր, որ շուտով կունենա մեծ ռազմական զանգված, եթե Հռոմում կողմնակիցներն իրագործեն [դավադրության] ծրագիրը: 5. Այս ընթացքին նա չէր ընդունում ստրուկներին, որոնց հոժ ամբոխն սկզբում իր մոտ էր գալիս խոնավում: հույսը դրել էր դավադրության ուժերի վրա: Բացի այդ, մտածում էր, որ անհարիր է իր ծրագրին, եթե ի հայտ գա, որ [ազատ] քաղաքացիների գործին մասնակցում են փախստական ստրուկներ:²³⁵

LVII. Սակայն, երբ լուր հասավ ռազմաճամբար, թե Հռոմում դավադրությունը բացահայտվել է, թե Լենտուլուսը, Կեթեգուսը և մնացյալները մահապատժի են ենթարկվել, [ամբոխի] մեծ մասը, որին խելքահան էին արել ռազմավարի հույսը կամ արմատական փոփոխությունների մղումը, թողեց-հեռացավ: Մնացածներին Կատիլինան դժվարանցանելի լեռնե-

րով առաջնորդեց դեպի Պիստորիայի դաշտ՝ նպատակավ արահետներով գաղտնի փախչելու Անդրապյան Գալլիա: 2. Իսկ Կվինտուս Մետելուս Կելերը, որ երեք լեզիոնով հսկում էր Պիկենումի շրջակայքը, Կատիլինայի ծանր դրությունից հասկացավ, որ նա անում է այն, ինչի մասին խոսեցինք վերը: 3. Եվ երբ փախստականներից էլ իմացավ նրա ճանապարհը, իր ռազմաճամբարը փոթանակի տարավ-տեղադրեց այն լեռան փեշերին, որտեղ պետք է իջնեին դավադիրները՝ շտապելով դեպի Գալլիա: 4. Մինչդեռ Անտոնիուսը հեռու չէր, որպեսզի մեծ զորքով (առանց բեռների) ավելի հարթ-հարմար տեղանքից հետևեր նրանց փախուստին:²³⁶ 5. Եվ Կատիլինան, երբ տեսավ, որ շրջափակված է լեռներով և թշնամի ուժերով, [հիշեց], որ Քաղաքում գործը տապալված է, հասկացավ, որ չունի ո՛չ փախուստի, ո՛չ էլ պաշտպանության հույս: Այս պարագային լավագույնը համարեց բախտը փորձել մարտի դաշտում և որոշեց հնարավորինս շուտ ճակատ տալ Անտոնիուսին: Զորքի հավաք հրավիրեց և այս խոսքն ասաց.

LVIII. «Լավ գիտեմ, զինվորներ, որ բառերը քաջություն չեն հավելում և զորավարի խոսքից էլ չի կարող փոքրոգի զորքը դառնալ վճռական, իսկ վախկոտը՝ քաջարի: Անիմաստ է հորդորել մեկին, որին ո՛չ փառքը, ո՛չ էլ վտանգը չեն հուզում, իսկ հոգում տեղ գտած վախը փակում է ականջները:²³⁷ 3. Սակայն հավաքել եմ ձեզ, որպեսզի հնարավորինս հակիրճ խոսքով ոգեշնչեմ և ներկայացնեմ իմ որոշման պատճառը: 4. Հարկավ, գիտեք, զինվորներ, թե Լենտուլուսի անհոգությունն ու վախկոտությունը որքան վնաս են պատճառել թե՛ իրեն, թե՛ մեզ. [միայն այն,

որ] օգնություն սպասելով Քաղաքից, ես չէի կարող շարժվել դեպի Գալլիա: Ինձ հետ միասին դուք բոլորդ գիտակցում եք՝ ինչ վիճակում է ներկայումս մեր գործը:²³⁸ 6. Երկու թշնամական զորաբանակ փակել են մեր ուղին. մեկը՝ Քաղաքի կողմից, մյուսը՝ Գալլիայի: Որքան էլ ցանկանանք, երկար ժամանակ չենք կարող մնալ այս տեղանքում. հացի և այլ [անհրաժեշտ] պարագաների պակասությունը թույլ չի տա: 7. Որ էլ գնալու լինենք, պետք է գեներով ճանապարհի հարթենք: 8. Ուստի հորդորում եմ ձեզ՝ լինել հոգով զորեղ ու վճռական, և երբ մարտի մտնեք, հիշեցեք, որ ձեր ափի մեջ են ձեր հարստությունը, պատիվը, փառքը, նաև՝ ազատությունն ու հայրենիքը: 9. Եթե հաղթենք, ապա կունենանք ամենայն ապահովություն, և ամենայն բան առատորեն կգա-կհասնի մեզ. ինքնավար քաղաքներն ու գաղութներն էլ բաց կլինեն [մեր դիմաց]: Բայց եթե տրվենք վախին, տեղի կունենա հակառակը: 10. Ոչ մի տեղանք, ոչ մի բարեկամ ի գործ չեն պաշտպանելու նրան, ում չի պաշտպանել [իր] գեները:²³⁹ 11. Բացի այդ, զինվորներ, մեզ և նրանց միևնույն մղումը չի առաջնորդում. մենք կովում ենք հանուն հայրենիքի, ազատության ու կյանքի, նրանց [մղումն] անիմաստ է՝ կովել մի խումբ անձանց իշխանության համար:²⁴⁰ 12. Ուրեմն հառաջ ավելի համարձակ, հիշե՛ք ձեր նախկին քաջությունները:

13. [Հիշե՛ք], որ ձեզ լոկ մնացել էր կյանք ապրելու արքորում և ստորագույն պայմաններում: Ոմանք էլ Հռոմում, կորցրած [սեփական] ինչքը, կարող էին հույս դնել միայն այլոց ողորմության վրա: 14. Եվ քանի որ այս ամենն անպատիվ ու անտանելի էր

ճշմարիտ արանց համար, դուք որոշեցիք հարել այս [գործին]: 15. Եթե միտք ունեք մնալու աստ, ապա քաջություն է պետք, զի ոչ ոք, բացի հաղթողից, պատերազմը խաղաղության հետ չի փոխանակել:²⁴¹ 16. Զի գեները (որ կոչված է պաշտպանելու), եթե շրջես ոտխից և հուսաս, թե փախուստն է փրկությունը, ապա դա, հիրավի, խելագարություն կլինի: 17. Մարտում մեծագույնս վտանգված է նա, ով վախենում է, քաջությունն է [միակ] պաշտպանությունը: 18. Երբ նայում եմ ձեզ, ո՛վ զինվորներ, երբ ծանրութեթև եմ անում ձեր արածները, ինձ պատում է հաղթանակի հույսը: 19. Ինձ ոգևորում են ձեր ոգին, տարիքն ու արիությունը, նաև՝ ծանր կարիքը, որն անգամ վախկոտներին դարձնում է զորեղ: 20. Իր մեծ թվով թշնամին անկարող է շրջապատել մեզ. խանգարում է տեղանքը: 21. Իսկ եթե Բալստը դավաճանի ձեր քաջությանը, ապա խուսափեք մեռնել առանց վրեժի և գերեվար սպանվելու հանց անասուն. կովեցե՛ք ըստ արանց բարբի՝ արնաշաղախ ու տխուր հաղթություն թողնելով ոտխին»:

LIX. Երբ ավարտեց խոսքը, փոքր-ինչ հապաղեց, ապա հրամայեց [ռազմի] ազդանշան տալ և ինքն էլ վարժյալ ռազմաշարքն ուղարկեց դեպի տափարակ մի վայր: Այնուհետև հեռացրեց ձիերը, որպեսզի նույնական վտանգով բարձրացնի զինվորների ոգին, ինքն էլ հետևագոր առաջնորդեց գործը՝ նկատի առնելով տեղանքը և նրա քանակը: 2. Քանի որ աջ կողմից լեռնային հարթակ կար, ձախից՝ քարափ, ապա ութ գումարտակով ճակատ կազմեց, իսկ մնացածներին թողեց պահեստագործում: 3. Սրանցից ընտրված ընտիր հարյուրապետների և զինվորների տեղակայեց առա-

ջին շարքերում: Գայուս Մանլիուսին հրամայեց դեկավարել աջ թևը, ոմն Փեգուլացու՝ ձախը: Մինչդեռ ինքն իր ստրկալույծների և գյուղացիների հետ սատած էր արծիվների մոտ, այն արծիվների, որոնք, ինչպես ասում էին, Գայուս Մարիուսն ուներ տակավին կիմրերի դեմ պատերազմի օրերին:

4. Մյուս կողմում Գայուս Անտոնիուսն էր, որը ուրիշ հիվանդությամբ չկարողացավ մասնակցել ճակատամարտին և զորքը հանձնեց իր հանձնակատար Մարկուս Պետրեոսին:²⁴² 5. Սա վետերանների գումարտակները, որ հավաքագրել էր խառնակությունների պատճառով, տեղակայեց առաջնագծում, դրանցից հետո՝ մնացյալ զորքն իբրև պահեստազոր: Մինչդեռ ինքը հեծյալ շրջում էր՝ [անուն առ անուն] հիշելով զինվորներին, կոչ անելով, հորդորելով, խնդրելով հիշել, որ կովում են անգեն ավազակաց դեմ՝ հանուն իրենց հայրենիքի, հանուն ազատության, հանուն զոհարանների և օջախների:²⁴³ 6. Այր զինվորական, որն ավելի քան երեսուն տարի իբրև տրիբուն, պրեֆեկտ, լեգատ-հանձնակատար կամ էլ պրետոր մեծավ փառքով ծառայել էր բանակում, գիտեր զինվորներից շատերին և նրանց արության գործերը: Եվ դրանք բոլորը հիշատակելով՝ բոցավառում էր նրանց հոգիները:

LX. Երբ բոլոր նախապատրաստություններն արված էին, Պետրեոսը փողով նշան տվեց և հրամայեց, որ գումարտակները կամաց-կամաց առաջ շարժվեն: Նույնն արեց նաև հակառակորդի զորքը: 2. Այն բանից հետո, երբ [կողմերը] մոտեցան այն կետին, որտեղից թեթևագեն զինվորները կարող էին սկսել մարտը, ուժգին աղաղակով և ռազմական կար-

գով [կողմերը] վազեցին միմյանց ընդառաջ: Մի կողմ թողնելով նիզակները՝ սկսեցին մարտնչել սրերով:²⁴⁴ 3. Նախկին քաջագործությունների հիշողությամբ՝ վետերանները ձեռնամարտի նետվեցին: Թշնամիներն էլ առանց վախի դիմադրեցին նրանց: Երկու կողմերն էլ կովում էին մեծ ուժով և եռանդով: 4. Այս միջոցին Կատիլինան թեթևագեն զինվորներով շրջվեց դեպի առաջնագիծ՝ հոգնություն նրանց, ովքեր ծանր կացության մեջ էին, սկսեց կանչել թարմ ուժեր՝ վիրավորներին փոխարինելու, շատ բան կանխատեսում էր, ինքն էլ համառ կովում էր՝ հաճախ սպանելով թշնամիներին: Միաժամանակ թե՛ խիզախ զինվորի, թե՛ հմուտ հրամանատարի գործ էր անում: 5. Պետրեոսը հենց նկատեց Կատիլինային, որ, հակառակ սպասածի, մարտնչում էր մեծ եռանդով, պրետորական գումարտակն ուղարկեց թշնամական [ճակատի] կենտրոն²⁴⁵, ցրեց նրանց, ապա սպանեց առանձին տեղերում: Ապա երկու թևերից հարձակվեց մնացածների վրա: 6. Մանլիուսը և փեգուլացին ընկան՝ մարտնչելով առաջին շարքերում: 7. Իսկ Կատիլինան երբ տեսավ, որ զորքը ցրվել է, և մնացել է [յուրայինների] մի փոքր խմբով, հիշեց իր ծագումը, երբեմնի պատիվը և մխրճվեց ոսոխի հոծ [շարքերի մեջ] և մարտնչելով խոցվեց ի մահ:

LXI. Երբ ճակատամարտն ավարտվեց, այդժամ միայն պարզ դարձավ, թե որքան քաջություն, որքան հոգու արություն ուներ Կատիլինայի զորքը: 2. Զի այն տեղը, որը յուրաքանչյուրը զբաղեցնում էր կովելիս, այժմ՝ հոգու հեռանալուց հետո, զբաղեցնում էր մարմինը: 3. Իսկ քչերը, որոնց կենտրոնում ցրել էր պրետորական գումարտակը, փոքր-ինչ անդին մեռել

էին վերքերից: 4. Մինչդեռ Կատիլինան հայտնաբերվեց յուրայիններից հեռու՝ ի մեջ թշնամյաց, մահամերձ, բայց դեմքին նույն վայրի հանդգնությունն էր, որն ուներ, երբ կենդանի էր:²⁴⁶ 5. Հետագայում [պարզվեց], որ մարդկային այս զանգվածից ոչ ոք (զի ազատ քաղաքացի էին) մարտադաշտում կամ նահանջի պահին գերի չի ընկել: 6. Բոլորը հավասար էին գնահատում ինչպես իրենց, այնպես էլ հակառակորդի կյանքը:²⁴⁷

7. Սակայն հռոմեական բանակը ձեռք չէր բերել խնդալից ու անարյուն հաղթություն, զի քաջագույն այրերից ամեն մեկը կամ ընկել էր մարտի դաշտում, կամ մահացել՝ ծանր վիրավորված: 8. Շատերը, որ ռազմաճամբարից դուրս էին գալիս հսկողության կամ ռազմավարի աղագավ, շուտ տալով հակառակորդի դիակը՝ գտնում էին մերթ բարեկամի, մերթ հյուրընկալի, մերթ ծանոթի: Երբեմն էլ ճանաչում էին թշնամու: Եվ լցված էր ողջ հռոմեական բանակը տարասեռ զգացումներով՝ ուրախություն ու տրտմություն, սուգ և խինդ:²⁴⁸

SPQR

Թուղթք առ ծերն Կեսար ի վերայ պետութեան

Թուղթ Ա

1. Գիտեմ՝ որքան դժվար ու անշնորհակալ գործ է խորհուրդ տալ մի արքայի կամ իշխանավորի, կամ առավել ևս մի մարդու, որ օժտված է մեծագույն զորությամբ, զի նրանց առընթեր միշտ բազում խորհրդատուներ են լինում, մինչդեռ ապագայի առումով ոչ ոք բավարար փորձառություն և իմաստություն չունի: 2. Այո, սովորաբար կյանքի են կոչվում վատ, քան լավ խորհուրդները, զի Բախտը շատ քան անում է ըստ կրքալից մղումի:²⁴⁹

3. Սակայն վաղ պատանեկությունից անհագ տենչ ունեի զբաղվելու հանրային գործերով և դրանք հասկանալու աղագավ մեծ ջանք ներդրեցի: [Եվ անում էի] ոչ թե պաշտոնի հասնելու համար, ինչ-

այես շատերն էին անում [այն էլ] զարտուղի ձևով, այլ իմանալու, թե [մեր] պետությունը տանը և մարտի դաշտում որքան պաշար ունի գեներ, մարդկանց և կարողության: 4. Եվ ինձ, որ խոովյալ էի հոգով, խորհուրդ հայտնվեց՝ ստորադասելու անունս քո պատվին և տանելու ցանկացած վտանգ այնքան, քանի դեռ դրանից դու կարող ես փառք վաստակել: 5. Ես եկա այս որոշմանը ոչ հապճեպ, ոչ էլ նկատի ունենալով քո հաջողությունը, այլ այն պատճառով, որ քո մեջ տեսա մի շատ զարմանալի հատկանիշ. քո ոգին ամուր է գործերի՝ ավելի շատ անհաջող, քան բարեհաջող ընթացքի պահին:²⁵⁰ 6. Սակայն, ի մեջ այլ հանգամանքների, մահկանացուների առավել տեսանելի է այս մեկը. մարդիկ ավելի հոգնել են՝ հիանալով ու գովերգելով քո բարեգործությունը, քան դու՝ իրագործելով այն, ինչ [հիրավի] արժանի է փառքի:²⁵¹

II. Հիրավի, ինձ համար հստակ է, որ չի կարող չբացահայտվել խորքային որևէ բան, որ քո մտքին տեսանելի չլինի: 2. Եվ այն ամենը, ինչ [ինձ] տեսանելի է հանրային գործերի կապակցությամբ, գրեցի քեզ ոչ այն պատճառով, որ իմ ծրագիրը կամ մտավոր ձիրքն ավելի նշանակալից են, այլ այն, որ մտածում էի՝ ի մեջ ռազմի գործերի, ճակատամարտերի, հաղթանակների, իշխանության հարկ է քեզ հիշեցնել Հռոմի հոգսերի մասին: 3. Չի եթե կրծքիդ ներքո (սրտումդ) լոկ այն միտքն է, թե ինչպես պաշտպանվես հակառակորդի հարձակումից, ինչպես, հակառակ ընդդիմադիր կոնսուլի,²⁵² ժողովրդին բարեգործես, ապա կհասկանաս, որ դրանք աննշան-անարժան են առաքիլության դիտանկյունից: 4. Եթե մեջդ հենց այն

ոգին է, որ արդեն ճնշել է գորեղ ընտրյալների դավադրությունը, ազատել հասարակ հոռմեացիներին ծանր ստրկությունից և վերականգնել ազատ կյանքը, այն ոգին, որն առանց գեների ցրել է թշնամյաց գորքը, որը քո պրետորության ընթացքին տանը և մարտի դաշտում այնքան շատ և փառապանծ գործեր է արել, որ [անգամ] հակառակորդը չի հանդգնում վիճարկել դրանք (վիճարկում է սոսկ այն, ինչ վերաբերում է քո մեծությանը),²⁵³ արդ լսիր խոսքս մեր պետության էության մասին, թերևս այն ճշմարիտ կգտնես կամ էլ մերձ դրան:

III. Քանի որ Գնետու Պոմպեուսը հոգու այլասերումի հետևանքով կամ քեզ առավելագույնս վնասելու մղումով գեներ է դնում թշնամյաց ձեռքը,²⁵⁴ ապա դու պետք է վերահաստատես Հանրապետությունը ճիշտ այն միջոցներով, որոնցով նա խաբխլում է այն: 2. Նախ և առաջ նա մեծ իշխանություն է տվել ծերակուտականների մի փոքր խմբի՝ կարգաբերելու [պետական] տուրքերը, ծախսերը և դատարանները, իսկ ստորին խավին, որը մինչ այդ մեծ գորություն ուներ, անհամաչափ օրենքներով թողել է ստրկական վիճակում: 3. Թեպետ դատարանները, ինչպես նախկինում, հանձնված են երեք դասերին, սակայն դրանք կառավարվում են [նույն] գորեղների ձեռամբ. տալիս են ու առնում, ինչ որ ցանկանում են, կալում են անմեղներին ու պատվի արժանացնում յուրայիններին:²⁵⁵

4. Ո՛չ չարագործությունը, ո՛չ ամոթը, ո՛չ էլ խայտառակությունը նրանց հետ չեն պահում պաշտոնի տենչից: Քաշում-կողոպտում են, ինչ հարմար է, իսկ Քաղաքն իրենց ձեռքը գցելուց ի վեր իրենց քմահա-

նույքն ու ցանկությունը կիրառում են օրենքի փոխարեն:²⁵⁶ 5. Փոքր ցավ կլիներ ինձ, եթե (ըստ իրենց բնույթի ու բնավորության) ձեռք բերված հաղթությունն անգամ կիրառեին ստրկություն հաստատելու նպատակով: 6. Սակայն այս ծայրահեղ անարի մարդիկ, որոնց ողջ ուժն ու քաջությունը միայն լեզվի վրա է, պատահականորեն կամ ուրիշի անգործության հետևանքով հասնելով իշխանության՝ արտառոց բաներ են ձեռնարկում: 7. Այդ ում հոգին է հաղթության ժամին [այսչափ] անսանձ եղել:²⁵⁷

IV. Լուկիոս Սուլլան, որին հաղթության և պատերազմի օրենքով արտոնված էր ամեն բան, հակառակորդների ծնկաչոք խոնարհումից հետո մտահոգ իր խմբակցության գորացման խնդրով, քչերին մահապատժի ենթարկելուց հետո ձգտում էր ուրիշներին իր կողմը հակել բարեգործությամբ, քան վախի ազդեցությամբ:²⁵⁸ 2. Սակայն, ով Հերկուլես, հենց այդ նույն խմբակցությունից Մարկուս Կատոնի, Լուկիոս Դոմետիոսի²⁵⁹ և այլոց ձեռամբ իբրև թշնամի սպանվեցին քառասուն ծերակուտական և բազում պատանիներ, որք մեծ հույսեր էին ներշնչում: Մարդկային այս զազրագույն տեսակն ասես չէր հազեցնում թշվառ համաքաղաքացիների այսչափ արյամբ: Ո՛չ մանուկ որբերը, ո՛չ հառաջացած տարիքի ծնողները, ո՛չ տղամարդկանց ու կանանց աղաչանք-պաղատանքները չէին մեղմում նրանց հոգին: Ընդհակառակը, օր-օրի ավելի մեծ կրքով չարիք նյութելով ու խոսելով [դրա մասին]՝ ոմանց պատվից զրկեցին, ոմանց էլ՝ քաղաքացիությունից:²⁶⁰

3. Իսկ ինչ կարող եմ ասել քո մասին. [հակառակորդներդ] աննշան մարդիկ են, որք ցանկանում

են հնարավորության պարագային անգամ իրենց կյանքը փոխանակել քո ստորացման ու խայտառակության հետ: Նրանց այսչափ իշխանությունը հաճո չէ (թեպետ դրան հասել են անակնկալ), [եթե այն չի ծառայում] քո անունը խաթարելու նպատակին: Իրենց ավելի ակտիվ է, որ քո կործանմամբ վտանգվի ազատությունը, քան թե քո առաջնորդությամբ Հռոմեական տերությունը դառնա մեծագույնը մեծերից:²⁶¹ 4. Առավել ևս, [կրկնեմ] նորից ու նորից, Հակատագրով քեզ է կանխատեսված որոշելու՝ ինչպես կայունացնել և բոլորի համար ընդունելի դարձնել պետությունը: 5. Ինչ վերաբերում է ինձ, ապա առանց վարանելու կարտահայտեմ այն, ինչ մտածում եմ: Եվ լոկ քո հանճարին է պատշաճ որոշելու՝ որն է ճշմարիտ և օգտակար ի կյանք կոչելու համար:

V. Ինչպես մեր նախնիներից եմ սովորել և ես էլ նույնպես գտնում եմ՝ մեր հանրությո՞ւնը բաժանված է երկու հատվածի՝ [ծերակուտական] հայրերի և հասարակ ժողովրդի: Նախկինում գերագույն հեղինակությունը պատկանում էր հայրերին, մինչդեռ մեծագույն ուժը՝ ժողովրդին:²⁶² 2. Ի հետևանս՝ պետությունում հաճախ լրում-հեռացումներ էին տեղի ունենում, հաճախ էլ ընտրախավի ազդեցությունը սահմանափակվում էր, իսկ ժողովրդի իրավունքը, [ընդհակառակը], ընդլայնվում: 3. Եվ այնժամ հասարակներն ավելի ազատ էին գործում, զի չկար օրենքից բարձր որևէ իշխանություն: Ի հետևանս՝ ընտրախավը գերազանցում էր հասարակներին ոչ թե հարստությամբ կամ բարձրահոնությամբ, այլ բարի համբավով և արության գործերով:²⁶³ Չափազանց համեստ էր յուրաքանչյուր ոք, արտում կամ մարտադաշտում իր գործն

անում էր ոչ պարզևի աղագավ, այլ բավարարված ինքն իրենով և հայրենիքով:

4. Բայց երբ անգործությունն ու կարիքը նրանց քշեցին իրենց հողակտորներից և ստիպեցին ապրել անտուն կյանքով, նրանք սկսեցին աչք տնկել այլոց ինչքին և իրենց ազատությունն ու պետությունը դիտարկել իբրև առուծախի առարկա: 5. Աստ ազգը, որ ինքնիշխան էր և իշխում էր հարակից ցեղերին, անկեց, և յուրաքանչյուրն իր համար սկսեց ստրկություն փնտրել:²⁶⁴ 6. Այս զանգվածը նախ՝ ներծծվեց հոռի բարքերով, ապա տրվեց զանազան [մութ] գործերի և ապրելակերպի. անհամախումբ էր ամեն առումով և, ինչպես ինձ է թվում, անկարող պետություն կառավարելու: 7. Թերևս նոր քաղաքացիների համագրման պարագային ստացվի այնպես, որ նրանք, հուսամ, կձգտեն ազատության, և նրանց հետ էլ հները կվերականգնեն կորցրածը:²⁶⁵ Այդժամ էլ կձևավորվի ստրկությունից ձերբազատվելու [ընդհանուր] մղում: 8. Մտածում եմ՝ հարկ է միախառնել սրանց. հների հետ՝ նորերին հաստատել [միևնույն] գաղութներում: Այդու թե՛ ռազմի գործը կբարելավվի, թե՛ հասարակները՝ զբաղյալ բարի գործերով, կդադարեն չարիք նյութել հանրույթի դեմ:

VI. Բայց ես ոչ անգետ եմ, ոչ էլ խելամտության պակաս ունեմ՝ [չհասկանալով], որ հենց այս առաջարկներն ի կատար ածվեն, առաջ կբերեն ընտրախավի վայրագությունն ու ցասումը: Եվ կսկսեն բողոքել, թե [այս կերպ հանրային կյանքի] հիմերը կքայքայվեն, թե հին քաղաքացիները կստրկացվեն: Եվ ընդհանրապես, ազատ հանրույթից բռնատիրություն կծնվի, եթե գորացնելով զանգվածին՝ ակա-

նավոր մեկը գերակայի պետության նկատմամբ:²⁶⁶ Հիրավի, ես ու իմ հոգին, այսպես եմ մտածում. չարագործում է նա, ով, ի հաշիվ պետության դժբախտության, իր համար բարեհաճություն է ստեղծում: Երբ ընկերային բարիքը մասնավոր օգուտի համար է ծառայեցվում, կարծում եմ՝ դա կասկածի տակ առնելն անգամ [հավասարագոր է] բթամտության ու տգիտության:

3. Մարկուս Դրուսուսն իր տրիբունության ընթացքին միտք էր դրել բոլոր ուժերով նպաստել ընտրախավի գործին: Եվ նախապես ոչինչ չէր ձեռնարկում առանց նրանց կարծիքի: 4. Սակայն ըմբոստ մարդիկ, որոնց համար կեղծիքն ու չարիքն ավելի թանկ էին, քան հավատարմությունը, երբ գիտակցեցին, որ մի մարդու ձեռքն ի գորու է մեծագույն բարեգործություն անելու շատերի համար, երբ հասկացան, որ իրենց ունեցածը մի չար ու անկայուն հոգի է, մտածեցին, որ Մարկուս Դրուսուսը սոսկ իրենց նման մեկն է: 5. Եվ սկսեցին երկյուղել, թե ունենալով այդքան ազդեցություն՝ նա կարող է ձգտել մենիշխանության: Եվ նրա դեմ [գործելով]՝ ի չիք դարձրին ինչպես նրա, այնպես էլ իրենց ծրագրերը: 6. Սա նկատի ունենալով, ով գորավար, քեզ անհրաժեշտ է ունենալ հավատարիմ բարեկամների և թիկնազորի ավելի մեծ պաշտպանություն:

VII. Վճռական մարդուն դժվար չէ հետ մղել ատելի թշնամուն. [ընդամին] նրան հատուկ չէ գաղտնի չարիք նյութել կամ էլ հրաժարվել բարիքից: 2. Ուստի, երբ նորերին ներգրավես մեր հանրույթի մեջ (քանի որ հասարակների դասը պետք է թարմանա), այս գործում հարկ է մեծ ջանք, որպեսզի բարի բարքեր մշակ-

վեն, և համաձայնություն ծլարձակի հետքի և նորերի միջև:²⁶⁷ 3. Սակայն մեծագույն բարիք արած կլինես հայրենիքիդ, հանրությիդ, քո, զավակներիդ, ի վերջո, ողջ մարդկային ցեղի նկատմամբ, եթե վերացնես կամ էլ հնարավորինս կրճատես ընչաքաղցությունը: Այլապես տանը կամ մարտի դաշտում չես կարող կառավարել ո՛չ մասնավոր, ո՛չ էլ հանրային գործերը: 4. Զի երբ ընչաքաղցությունը հարձակում է սկսում, ո՛չ վարժանքը, ո՛չ բարի միջոցները, ո՛չ բանական ձիրքը բավարար չեն. հոգին վաղ թե ուշ (և ի վերջո) ընկրկում է դրա դիմաց: 5. Հաճախ են լսել, թե ինչպես արքաներ, պետություններ և ազգեր զելության պատճառով կորցրել են իրենց տերությունը, որ ձեռք էին բերել մեծ քաջությամբ, երբ տակավին աղքատ էին: Եվ դա զարմանալի չէ: 6. երբ մի լավ մարդ տեսնում է, թե ինչպես մի վատը, շնորհիվ մեծ հարստության, ընդունվում է իբրև ազնվաբարո, նախ՝ սկսում է [զայրությանից] եռալ, և շատ բան շրջվում է կրծքի ներքո: Բայց հընթացս ժամանակի փառքը հաղթում է պատվին, հարստությունը՝ առաքինությանը, հոգին էլ հակվում է առ հաճույքը:²⁶⁸ 7. Անտաքակույս, ջանասիրությունը սնվում է փառքով, բայց երբ դա ընդունում ես ըստ ինքյան, առաքինությունը դառնում է դառն ու դժվար:²⁶⁹ 8. Ի վերջո, երբ ինչքն ընկալվում է իբրև պատվական մի բան, այդժամ հանուր բարիքը, հավատարմությունը, ազնվությունը, ամոթն ու համեստությունը դառնում են անարժան բաներ: 9. Առ բարիք տանող ճանապարհը չափազանց դժվար է, մինչդեռ առ փող-հարստություն տանող ճանապարհ կարող է ոտք դնել ցանկացած ոք. անդ կատարվում են ինչպես չար, այնպես էլ բարի գործեր:

10. Նախ և առաջ վերացրու դրամի կարևորությունը. թող ոչ ոք հարստությամբ կամ դրանից բխող պատվով մեծ կամ փոքր դատական գործ չվարի, նմանապես ո՛չ պրետոր, ո՛չ կոնսուլ չընտրվի ըստ կարողության, այլ միշտ ըստ արժանիքի:²⁷⁰ 11. [Ուրիշ] պաշտոնի պարագային ժողովուրդն ի գորու է դյուրությամբ որոշում կայացնելու, սակայն քչերի խմբից դատավորների ընտրությունը [նման] է բռնատիրության, իսկ ըստ դրամի՝ անպատվության: Այդ պատճառով էլ, [կարծում եմ] դատական գործը պետք է վարեն լոկ առաջին հանրային դասի ներկայացուցիչները, միայն ավելի մեծ թվաքանակով, քան այժմ:²⁷¹ 12. Ո՛չ հոռոցները, ո՛չ էլ այլ պետությունների քաղաքացիներն իրենց դատավորներից որևէ մեկին չեն պատժել, զի [դատարաններում] ընդգրկված էին ինչպես հարուստներ, այնպես էլ աղքատներ, և այսու ամեն ոք առիթ ուներ իր մասը բերելու մեծ կամ փոքր գործերի քննությանը:²⁷²

VIII. Իսկ պաշտոնության ընտրության վերաբերյալ ինձ համար ընդունելի է այն օրինագիծը, որը, իբրև տրիբուն, հանրաձայնել է Գայուս Գրաքուսը: Համաձայն դրա՝ հինգ հանրային դասերից միախումբ, ըստ վիճակահանության, պետք է կազմավորվեին [նոր] ընտրական հարյուրյակներ:²⁷³ 2. Նման կերպ, ըստ կարևորության, պետք է համահարթեցվեին պատիվն ու դրամը, և մարդիկ շտապեին գերազանցել միմյանց սոսկ առաքինությամբ: 3. Մտածում եմ՝ սրանք սպեղանի են ընդդեմ հարստության, զի մարդիկ հավասարապես գովերգում և ըղձում են այն ամենը, ինչն օգտակար է: [Մովորաբար] չարիքն իրագործվում է վարձի դիմաց,

սակայն երբ վերացնում ես դա, ոչ ոք անվարձ չարիքի չի դիմում: 4. Հանդերձ այսու [հարկ է հիշել, որ] ազահությունը վայրի գազան է՝ ահավոր և անտանելի, ուր որ հասնում է (քաղաքներ, դաշտեր, տաճարներ, տներ) քանդում-ավերում է, խառնակում է ամենայն աստվածայինն ու մարդկայինը, կանգ չի առնում գորքերի և ամրությունների դիմաց՝ նպատակավ ուժով ճեղքելու-ներթափանցելու [դրանց մեջ]: Եվ գրկում է բոլոր մահկանացուներին՝ իրենց բարի անունից, զավակներից, ժառանգությունից և ծնողներից: 5. Արդարև, եթե վերացնես դրամի փայլը, ապա բարի բարքերը կհաղթահարեն ազահության այսքան մեծ ուժը: 6. Եվ թեպետ բոլորը՝ արդար կամ անարդար, հավաստում են, թե ընդունում են այս, սակայն քեզ դժվար պայքար է սպասվում փորձամասնության գորեղ խմբի դեմ: 7. Զի եթե նրանք բավարար առաքինություն ունենային, ապա կսախսանձեին, քան թե կատեին լավերին: Իսկ երբ բթությունն ու ծուլությունը, կարկամն ու թմբիրը պատում են նրանց, սկսում են աղմկել և ընդդիմանալ՝ ուրիշի բարի անունն անպատվություն համարելով իրենց համար:

IX. Սակայն ինչու ես պետք է շատ բան հիշատակեմ, կարծես դու անտեղյակ ես [նրանց բարքերից]: [Օրինակ]՝ Մարկոս Բիբուլուսը, որի ուժը և հոգու կորովը նրան կոնսուլության հասցրին, բայց անճարակ էր լեզվով, իսկ բնավորությամբ՝ ավելի չար, քան խորամանկ: 2. Եվ ինչպես նա կարող էր թույլ տալ, որ կոնսուլությունը՝ մեծագույն իշխանությունը, շրջվի իր համար մեծագույն անպատվությամբ:²⁷⁴ Արդ, արդյո՞ք Լուկիոս Դոմիտիուսը նշանակալից

ուժ է. [մի մարդ], որի մարմնի որևէ անդամ գերծ չէ ամոթալի ու չար գործողությունից. լեզուն՝ ստախոս, ձեռքերը՝ արնոտ, ոտքերը՝ արագավազ-փախչող: Իսկ [այն անդամները], որոնց մասին պատեհ չէ հիշատակել, ամենից անպատվաբերն են:²⁷⁵

3. Միայն մի մարդու՝ Մարկոս Կատոնի խորաթափանց, ճարտարախոս և բազմափորձ բնական ձիրքն եմ համարում ուշագրավ: Նման գիտելիք ու վարժանք ձեռք է բերվում [միայն] հույների միջավայրում: Սակայն նրանք չունեն քաջություն, զգոնություն և տքնանք: Հուսկ [հարց]՝ արդյո՞ք միտք ունի ենթադրել, թե իշխանությունը կարելի է պահել նրանց հրահանգներով, ովքեր իրենց տանը անգործությամբ կորցրել են ազատությունը:²⁷⁶ 4. Մինչդեռ [մեր] ընտրախավի խմբակցության մյուս անդամները թանձրամիտ ու ծույլ մարդիկ են, որոնց, ինչպես գերեզմանագրում է, բացի հնչեղ անունից ոչինչ հավելագրված չէ: [Օրինակ]՝ Լուկիոս Պոստումուսը և Մարկոս Փավոնիոսն²⁷⁷ ինձ համար նման են մեծ նավի ավելորդ բեռի. երբ այն ապահով առաջ է շարժվում, վերջիններս օգտակար են, բայց երբ դժվարություններ են երևում, հարկ է դրանց շուտափույթ դուրս գցել, զի ծայրահեղ անարժեք են:

X. Արդ, թվում է, բավարար խոսվեց հասարակների դասի նորոգման և կարգաբերման մասին, ուստի թող պատմեմ, թե, ըստ իս, ինչ պետք է ձեռնարկես Ծերակույտի վերաբերյալ: 2. Երբ տարիքս ու մտավոր ձիրքս հասունացան, սկսեցի պակաս ջանասիրությամբ մարզել մարմինս գենքով ու ձիերով, փոխարենը հոգիս զորացրի գրով ու գրականությամբ: 3. Եվ այն, ինչ բնությամբ ավելի գորեղ էր մեջս,

սկսեցի օգտագործել գրվածքիս մեջ: Ապրելով նման կյանքով՝ շատ կարդալով ու լսելով՝ հասկացա, որ բոլոր երկրները, պետությունները և ազգերն ունենում են հաջողակ կառավարում, քանի դեռ նրանց միջավայրում գերակայում է ուղիղ ու ճշմարիտ միտքը: Բայց հենց որ վախի և հաճույքի ներքո դա վերանում է, քիչ անց թուլանում են նրանց կարողությունները, ապա կորչում է իշխանությունը, ի վերջո նրանք ենթարկվում են ստրկության:

4. Հուսկ հոգուս խորքում այսպես եմ մտածում. ամեն ոք, որ պետության մեջ ավելի բարձր և նշանակալից դիրք է զբաղեցնում, իր երկրի նկատմամբ ավելի մեծ հոգս է հանձնառում:²⁷⁸ 5. Այլոց համար պետության բարվոք վիճակը միայն ազատություն է, մինչդեռ նրանք, որք առաքինությամբ կարողություն, դիրք ու պատիվ են ստեղծել, անհանգստություն են ապրում, երբ պետությունը [թեկուզև] փոքր-ինչ սկսում է հակվել [ի քայքայում]: Եվ մարդ թալկանում է բազմակի հոգսերից ու տքնանքից, զի պաշտպանում է [իր] պատիվը, ազատությունը կամ էլ ընտանեկան ինչքը, ամենուրեք է, շտապում է: Եվ որքան նա ծաղկուն էր հաջողության, այնքան կոշտ է ու երկյուղալի անհաջողության պարագային:

6. Հետևաբար, երբ հասարակ ժողովուրդը ենթարկվում է Ծերակույտին, ինչպես մարմինը հոգուն, և հետևում նրա որոշումներին, ապա հայրերն էլ պետք է հաստատուն մնան իրենց իմաստության մեջ՝ [լավ հիշելով], որ հասարակների կենսափորձն անբավարար է:²⁷⁹ 7. Արդ, մեր նախնիքը՝ կաշկանդյալ դաժան պատերազմներով, ձիերի, մարդկանց, դրամի պակասի պայմաններում երբեք չեն թուլացել [այն

աստիճան], որ վարանեն գենքով պաշտպանել իրենց իշխանությունը: Ո՛չ գանձարկղի պակասությունը, ո՛չ ոսոխի գորությունը, ո՛չ գործերի ձախող ընթացքը չեն ենթարկել-խաթարել նրանց ոգին: Այն ամենը, ինչ ձեռք էին բերել քաջությամբ, պահում-պահպանում էին ոգու ուժով: Եվ դա ի կատար էր ածվում ավելի շատ [Ծերակույտի] գորավոր որոշումներով, քան հաջող ճակատամարտերով: 8. Ուստի նրանք ունեին մի ընդհանուր ընկերային գործ, որի շուրջ բոլորն էին խորհրդակցում և հոգ տանում. խմբակցություն [եթե կար], սոսկ ոսոխի դեմ էր նախատեսված, նրանց մարմինն ու բանական ձիրքը պատկանում էր հայրենիքին, և ոչ ոք սեփական ներուժը չէր կիրառում: 9. Դրան հակառակ՝ մեր այս օրերին ազնվագարմ մարդիկ, որոնց հոգիները պարուրված են նանրատուությամբ ու ծուլությամբ, անտեղյակ տքնանքից, թշնամուց, ռազմի գործից՝ տանը ձևավորել են իրենց խմբավորումը և գոռոզամտությամբ կառավարում են մնացյալ ժողովուրդներին:²⁸⁰

XI. Եվ հայրերը, որոնց իմաստությամբ պետությունը նախկինում վտանգավոր վիճակից կայունության էր հասել, արդ, ճնշված օտար քմահաճույքի ներքո և գրգռված, տարուրերվում են մի կողմից մյուսը: Իսկ այդ միջոցին նրանք մերթ մի, մերթ այլ որոշում են կայացնում՝ ի թշնամանք կամ ի հաճություն նրանց, որք գերիշխում են: Այս կերպ էլ գնահատում են հանրային բարիքն ու չարիքը:²⁸¹

2. Եթե բոլոր [ծերակուտականները] հավասար ազատություն ունենային, կամ եթե ձայնատվությունն ավելի գաղտնի լիներ, ապա պետությունն ավելի գորեղ կլիներ, իսկ ընտրախավը՝ պակաս ազդեցիկ:

3. Սակայն դժվար է համահարթեցնել նրանց ազդեցությունը և քվեն էլ ազատել երկյուղից, զի [գորեղներին] նախկյաց քաջությունն ու առաքինությունը թողել են փառք, ճանաչում և [բազում] խոնարհներ, իսկ մյուս բազմաքանակ շնորհները նրանց հասել են [ի հաշիվ պետության]: Հուսկ գաղտնիության պարագային ամեն ոք իր կարևորությունն ավելի թանկ կգնահատի, քան ուրիշներինը:²⁸² 4. Ազատությունը հավասարապես ըղձալի է լավերի ու վատերի, ձեռներեցների ու անբանների համար: Բայց շատերն այն լքում են վախից. մահկանացուներից ամենատխմարները նրանք են, որք ծուլությունից իրենց պարտված են ճանաչում այնժամ, երբ ճակատամարտի ելքն անորոշ է [և անհայտ], թե ինչ է տեղի ունենում:²⁸³

5. Հայսմ մտածում եմ՝ Ծերակույտը կարելի է գորացնել երկու ճանապարհով՝ անդամների թվաքանակի ընդլայնմամբ և քվեատուփի ներմուծմամբ:²⁸⁴ Քվեատուփն անհրաժեշտ է քողարկման նպատակով, որպեսզի մարդ սիրտ անի գործելու ավելի մեծ (հոգեկան) ազատությամբ: Իսկ քանակի մեջ առկա են թե՛ մեծ ապահովություն, թե՛ մեծ օգուտ: 6. Զի մեր օրերի [ծերակուտականներից] ոմանք ներքաշված էին հասարակական դատարանների, ոմանք էլ՝ սեփական կամ բարեկամների գործերի մեջ:²⁸⁵ Հուսկ հանրային խնդիրների քննարկումներին չէին էլ մասնակցում: Եվ նրանց ավելի շատ բաժանում էին [այլոց] գոռոզ հրահանգները, քան [իրական] գործերը: Ազնվագարմ այրերը փոքր թվով ծերակուտականների հետ (որոնց թեթև էին իրենց խմբակցության կողմ) քննում, մերժում կամ արտոնում էին ցանկացած բան ըստ իրենց քմահաճույքի: 7. Արդարև, երբ

ծերակուտականների թիվն ընդլայնվի, և ըստ քվեատուփի որոշումներ կայացվեն, այդժամ գորեղները մի կողմ կդնեն իրենց բարձրահոնությունը և կենթարկվեն նրանց, որոնց նախկինում տիրել-կառավարել են ամենայն դաժանությամբ:

XII. Թերևս կարդալով նամակս, ո՛վ գորավար, կցանկանաս [իմանալ]՝ որքան պետք է լինի ծերակուտականների թիվը, ինչպես նրանց բաժանել ի մեջ այսչափ շատ ու բազմապիսի պարտականությունների: 2. [Մյուս կողմից էլ] մտածում եմ, որ դատական գործերը հարկ է հանձնարարել միայն հանրային առաջին դասի ներկայացուցիչների հոգաժությանը: Սակայն ինչ բաժանում, ինչ քանակություն յուրաքանչյուր ատյանի համար՝ [հարցեր են], որոնց մանրամասն դիտարկումը դժվար չէ: Այդուհանդերձ, ինձ թվում է՝ հարկ է նախ՝ մշակել ծրագրի ընդհանրական պատկերը, որպեսզի ինքդ այն դատես-գնահատես: Եվ եթե որոշես ընթանալ այս ճանապարհով, մնացյալը դյուրին կլինի: 3. Ցանկանում եմ, որ ծրագիրս լինի ողջամիտ ու ծայր աստիճան օգտակար, զի երբ գործը հաջողությամբ պսակվի, այնժամ ես էլ բարի համբավ կունենամ:²⁸⁶ 4. Եվ ինձ հանգիստ չի տալիս բաղձանքն առ այն, որ ինչ-որ կերպ և հնարավորինս արագ մեր պետությունն օգնություն ստանա: 5. Ազատությունն ավելի եմ գնահատում, քան [անձնական] փառքը. հուսկ խնդրում եմ և հորդորում քեզ, ո՛վ գալլական ցեղը ենթարկած վեհ գորավար՝ թույլ չտաս, որ Հռոմեական մեծագույն և անհաղթ տերությունը հանկարծ խաբխիվի ու վերանա ի հետևանս գառամության և մեծագույն անգործության:²⁸⁷ 6. Ի վերջո, եթե դա հանկարծ

իրականանա, գիշերուզօր չի դադարի հոգուդ խոով-
քը, տանջահար կլինես անքնությունից, կլինես վայ-
րի, անմիտ ու խելահեղ: 7. Արդարև, ինձ համար
անկասկած է, որ բոլոր մահկանացուների կյանքը
քննվում է աստվածային կամքով. բարի կամ չար ոչ
մի բան զանց չի առնվում, և համաձայն բնության
[կարգի]՝ հատուցում է հետևում թե՛ լավերին, թե՛ վա-
տերին:²⁸⁸ 8. Եվ այն պարագային, երբ հատուցումն
ուշացումով է գալիս, յուրաքանչյուրի հոգին խելա-
մտության միջոցով իրեն հույս է ներշնչում:

XIII. Եթե հանկարծ քեզ հետ կարողանային խոսել
հայրենիքդ և ծնողներդ, ապա, արդարև, այս բանե-
րը կասեին. «Ո՛վ Կեսար, այրերից հզորագույններս
ծնանել ենք քեզ լավագույն քաղաքում՝ ի պատիվ
և պաշտպանություն մեզ և ի սարսափ թշնամյաց:
2. Այն ամենը, ինչ ձեռք էինք բերել տքնանքով ու
դժվարությամբ, ոգու հետ միասին քեզ ենք փոխան-
ցել ծննդյանդ պահից ի վեր՝ մեծագույն հայրենիքը
աշխարհում, ամենափառապանծ տունը և ընտա-
նիքը հայրենիքում, բացի այդ՝ լավագույն բնական
ձիրքերը և ազնիվ [վաստակած] կարողություննե-
րը: Միով բանիվ [ինչպես ասում են]՝ խաղաղության
զարդերը և պատերազմի պարգևները: 3. Փոխարեն
այս առատ բարեգործության՝ քեզանից պահանջում
ենք ոչ թե ամոթալի ու չար արարքներ, այլ այն, որ
վերականգնես խարխլված ազատությունը: 4. Երբ ի
կատար ածես այս գործը, քո առաքիլության և քա-
ջության համբավը կճախրի ի մեջ բոլոր ցեղերի և
ժողովուրդների:²⁸⁹ 5. Ներկայումս, թեպետ տանը
և մարտի դաշտում քո արության գործերը մեծաշուք
են, սակայն փառքդ սոսկ հավասար է բազում գորեղ

արանց փառքին: Իսկ երբ համարյա ծայրալիր ան-
կումից փրկես կարևորագույն Քաղաքը և մեծագույն
պետությունը, աշխարհում էլ ո՛վ կարող է լինել ավելի
փառապանծ և ավելի մեծ: 6. Եթե տկարության կամ
Բախտի ազդեցությամբ այս տերությունը հանկարծ
անկանի, ո՛վ կարող է կասկածել, որ աշխարհով մեկ
չեն ծագի ավեր, պատերազմ, սպանություն: Եվ եթե
փափագ ունենաս շնորհակալ լինելու հայրենիքիդ
ու ծնողներիդ, ապա գալիք օրերին (պետության վե-
րահաստատմամբ) բոլոր մահկանացուներից ավելի
պատիվ կունենաս: Եվ քո մահը կյանքից ավելի փա-
ռավոր կլինի:²⁹⁰ 7. Ապրողները [սովորաբար] հոգ-
նում-թալկանում են Բախտից, հաճախ էլ՝ նախանձից,
բայց երբ հոգին գիջում է բնությանը, ազատվում գայ-
թակղություններից, առաքիլությունն ինքն է սկսում
բարձրանալ ի վեր՝ ավելի ու ավելի»:

8. Արդ, որքան կարողացա, հակիրճ շարադրեցի
[միտքս]. հավատում եմ՝ այն, ինչ հույժ օգտակար է
թվում ինձ, օգտակար կլինի նաև քեզ համար, որ ի
գործ ածես: Եվ աղոթում-կոչում եմ անմահներին, որ
ինչ էլ ձեռնարկելու լինես, բարեհաջող ավարտ ունե-
նա ինչպես քո, այնպես էլ [մեր] հանուր բարօրու-
թյան համար:

Թուղթ Բ

I. Նախկինում անքնին ընդունում էին, թե թագա-
վորություններն ու տերությունները հենց Բախտն է
արարում՝ իբրև նվեր: [Սա վերաբերում էր] նաև այն
ամենին, ինչը մահկանացուների շրջանում ազահ ըղ-
ձանքի առարկա էր: Հետևաբար այն հայտնվում էր

աննշան մարդոց ձեռքին՝ տրված ասես անբանական կրքի միջնորդությամբ: Ուստի որևէ մեկի մոտ դրանք չէին պահպանվում անխաթար վիճակում:²⁹¹ 2. Սակայն իրերի [ընթացքը] ցուցանում է, որ շիտակ է այն, ինչ ասված է Ապպիուսի երգերում. «Ամեն ոք իր բախտի արարիչն է»:²⁹² Եվ սա մեծապես վերաբերում է քեզ, որ գերազանցում ես այլոց [և այն աստիճան], որ մարդիկ ավելի հոգնել են գործերդ գովելուց, քան դու՝ գովեստի արժանի գործեր անելուց:²⁹³ 3. Ընդամին, հարկ է, որ այդ գործերն ի կատար ածվեն առաքինությամբ ու քաջությամբ, քան մեծ տքնանքով, որպեսզի անխնամ չվատնվեն կամ հանգեն թույլ արդյունքի: 4. Ոչ ոք ինքնակամ իշխանությունը չի զիջում ուրիշի. որքան էլ լավ ու խելացի՝ նա [առաջին հերթին մտածում է], թե առավել զորեղ է, զի հարկ է [համարում] պատրաստ լինել ընդդեմ չարիքի: 5. Եվ դա տեղի է ունենում, քանզի շատերը, որք իշխանություն ունեն, սխալմամբ մտածում են, թե հանդերձ այդու իրենք առավել ապահով են, իսկ նրանք, որոնց իշխում են, անպետք-աննշան [մարդիկ] են: 6. Հակառակ դրան՝ դու պետք է ձգտես, որքան հնարավոր է, [շատ] լավագույն անձանց նկատմամբ իշխանություն ունենալ, քանզի ինքդ էլ լավ և գործուն [անձնավորություն] ես:²⁹⁴ Զի ամեն վատթար [մարդ] մեծագույն դժկամությամբ է հանդուրժում կառավարչի:

7. Սակայն, ի տարբերություն բոլոր նախորդներիդ, քեզ համար ավելի ծանր է համաբերել զենքով ձեռք բերված նվաճումները, 8. զի դու պատերազմում ավելի մեղմ էիր, քան այլք՝ խաղաղության ժամին:²⁹⁵ Ի հավելումն՝ հաղթողներն արդ ծարավ են ավարի, մինչդեռ հաղթվածներն իրենց համաքաղաքացիներն

են:²⁹⁶ Ի մեջ այս դժվարությունների քեզ անհրաժեշտ է բարձրանալ և առաջիկայում ամրապնդել պետությունը ոչ միայն զենքով, ոչ միայն ընդդեմ թշնամյաց, այլ նաև խաղաղության բարվոք հնարավորություններով: Մի խնդիր, որ շատ ու շատ անգամ ավելի դժվարին է: 9. Հուսկ իրադրությունը պահանջում է, որ բոլոր մեծ և [անգամ] միջակ խելքի մարդիկ (հնարավորինս առավելագույն չափով) արտահայտեն դա: 10. Եվ ես այսպես եմ մտածում. ինչ ձևով դու կհամաբերես հաղթանակիդ [պտուղները], այդպես էլ ապագայում կլինի ամեն բան:²⁹⁷

II. Իսկ արդ, որպեսզի ավելի հարթ ու դյուրությամբ կարգաբերես [ամեն բան], ընդունիր կարճաժամ այն, ինչ հոգիս հորդորում է ինձ: 2. Քեզ, զորավա՛ր, վիճակվեց պատերազմել մի հանրահայտ մարդու դեմ, որն ուներ մեծ հնարավորություններ և իշխանության անհագ ծարավ՝ շնորհիվ ավելի շատ բախտի, քան իմաստության:²⁹⁸ Նրան հետևում էին քչերը (pauci), որք, ի հետևանս իրենց ապօրինության, թշնամի էին քեզ:²⁹⁹ Նաև նրանք, որոնց նա հասցրել էր առինքնել ազգակցական կամ այլ կարգի սերտ կապերով: 3. Ընդամին, [նրանցից] ոչ ոք չէր մասնակցում նրա բացարձակ տիրապետությանը, մինչդեռ եթե թույլ տար, ապա պատերազմը կցնցեր ողջ աշխարհը:³⁰⁰ 4. Մնացածը ժողովրդի զանգվածն էր՝ ավելի շատ ըստ սովորույթի ուժի, քան սեփական ընտրության. մեկը մյուսին հետևում էր ասես ավելի խելոքի:³⁰¹ 5. Ահա հենց այդ ժամանակ էլ (շարժյալ պետությունը գրավելու հույսով և վտանգավոր անձանց զազրախոսությամբ) քո ճամբար եկան-խոնավեցին մարդիկ, որոնց մեջ ամենայն ինչ աղճատվել էր

անպատվությամբ ու շվայտությամբ: Նրանք սկսեցին խաղաղ քաղաքացիներին բացահայտորեն սպառնալ մահվամբ, կողոպուտով և (ի վերջո) այն ամենով, ինչ հաճո է աղճատված հոգուն:³⁰²

6. Նրանց մեծ մասը երբ տեսավ, որ պարտքերը չես լուծարում և համաքաղաքացիներին էլ չես վերաբերում իբրև թշնամյաց, թողեց-ծկեց: Քչերը մնացին, որոնց համար ճամբարում խաղաղ [կյանքի] ավելի շատ հեռանկար կար, քան Հռոմում: [նրանց] հետ էին պահում պարտատերերի մեծ ուժն ու ազդեցությունը: 7. Սակայն հենց այս պատճառով դժվար է հաստատել, թե որքան շատ մարդ անցավ Պոմպեոսի կողմը, և պատերազմի ողջ ընթացքին այս պարտապանները հանձին նրա տեսնում էին [ասես] մի հին ու անխորտակելի սրբատեղի:³⁰³

III. Արդ, քանի որ իբրև հաղթողի քեզ է վերապահված տնօրինելու պատերազմի և խաղաղության [հարցերը], պետք է լուծես դրանք քաղաքացուն պատշաճ մակարդակով, արդարագույն ձևով և [հնարավորինս] երկար ժամանակով:³⁰⁴ [Այս կապակցությամբ] նախ պետք է պարզես (քեզ համար), թե ինչպես պետք է դրանք իրագործես, և որն է գործողությունների լավագույն ընթացքը: 2. Ինչ վերաբերում է ինձ, ապա մտածում եմ՝ բոլոր բիրտ իշխանություններն ավելի դառն են ու մանրախնդիր, քան կայուն: Եվ ոչ ոք չպետք է երկյուղի ամբոխից, որպեսզի նրանից [եկող] անհ էլ չպատի իրեն:³⁰⁵ Այսպիսի կյանքը նման է անվերջ ու վտանգավոր-անկայուն պատերազմի, զի ապահով չես ո՛չ դիմացից, ո՛չ թիկունքից, ո՛չ էլ թևերից: մշտապես վտանգի կամ վախի մեջ ես: 3. Ընդհակառակը, ով բարեգործությամբ ու խոհեմությամբ է վարում իշխանու-

թյունը, տեսնում է ամենայն ուրախություն ու մաքրություն, և [այդժամ] հակառակորդներն ավելի մոտ ու արդար են ներկայանում, քան չար ու անարդար համաքաղաքացիները:³⁰⁶

4. Զգիտեմ, ոմանք կարող են հայտարարել, թե նման բաներ ասելով՝ ես քո հաղթության նսեմացնողն եմ, թե չափազանց բարեսիրտ եմ պարտվածների նկատմամբ: Հարկավ, ես մտածում եմ, որ այն ամենը, ինչ մենք և մեր նախնիքը տվել ենք այլ ժողովուրդներին՝ բնությամբ մեր հակառակորդներին, պետք է տանք նաև մեր համաքաղաքացիներին:³⁰⁷ Եվ բարբարոս սովորությամբ չպետք է մաքրագործենք սպանությունը սպանությամբ, իսկ արյունը՝ արյամբ:

IV. Արդյո՞ք այն ամենը, ինչն [անգամ] այս պատերազմից քիչ առաջ աղաղակում էր ընդդեմ Գնեուս Պոմպեոսի և Սուլլայի *հաղթանակի*, արդ մոռացության է տրվել: [Այլապես ինչպե՞ս բացատրել], որ Դոմիտիոսը, Կարբոնը, Բրուտոսը և այլք ո՛չ մարտի դաշտում, ո՛չ պատերազմի օրենքով, այլ հետո խոնարհ-խնդրարկուի վիճակում սպանվեցին: Իսկ հասարակ հռոմեացիները՝ նման կենդանու, կտոր-կտոր արվեցին Հասարակական պալատում: 2. Ավաղ, որքա՛ն անխնա ու դաժան էին քաղաքացիների գաղտնի թաղումները, անսպասելի սպանությունները, կանանց և տղաների փախուստը ի գիրկն իրենց ծնողաց կամ զավակաց, նաև տների ավերումը:³⁰⁸ [Եվ այս ամենը] տեղի էր ունենում նախքան քո հաղթանակը: 3. Ի հավելումն՝ այս մարդիկ քեզ [սկսեցին] դրդել նույն դաժանությունների: Եվ պարզ է, որ ձեզանից յուրաքանչյուրի որոշմամբ պետք է

ապօրինություններ կատարվեն: [Հարդյունս] պետությունը ոչ թե վերականգնվեց, այլ կալվեց քո ձեռամբ, ուստի լավագույն ու հնագույն գինվորները ծառայությունից հետո զենք բարձրացրին ընդդեմ եղբարաց ու ծնողաց, այնպես որ մահկանացուներից վատթարագույնները (խոր արատով՝ տրված որկորին և ստորագույն կրքին) ձգտում էին և դարձան հաղթանակիդ խարանը, և նրանց գարշագործությամբ էլ արատավորվեց լավերի փառքը:³⁰⁹ 4. Չեմ կարծում, թե չես տեսնում՝ նրանցից յուրաքանչյուրն ինչ բարքի կամ ինչ չափավորության տեր է. [այդպիսիք էին նաև], երբ հաղթանակը տակավին հարցականի տակ էր: [Չես տեսնում], թե ինչպես էին նրանցից ոմանք իրենց պահում պատերազմի նախապատրաստման ընթացքին՝ տրված պարտիկներին ու քեփերին:³¹⁰ Նրանց տարիքին (անգամ խաղաղ հանգստի պահին) նման հաճույքներն [ամենևին] չէին պատեհում:

V. Պատերազմի մասին [այսքանը] բավական է: Արդ, քանզի դու և կողմնակիցներդ մտահոգ եք խաղաղության հաստատմամբ, խնդրում եմ, նախ և առաջ պարզիր, թե ինչպիսին պետք է լինի խոհերիդ առարկան: Ըստ այդմ տարանջատիր լավերին վատերից և բաց ճանապարհով ճշմարտության կհասնես: 2. Իսկ ես մտածում եմ այսպես. ծագած ամեն բան վերանում է, և այնժամ, երբ Հոռոմ քաղաքի [անփախուստ] անկումը մոտենա, քաղաքացիները կմարտնչեն քաղաքացիների դեմ: Ի հետևանս թալկացած ու արևաքամ՝ նրանք [օտար] արքաների և ազգերի ավարը կդառնան:³¹¹ Հակառակ պարագային ոչ ողջ աշխարհը, ոչ էլ ազգերը միացյալ ի գործու

չեն սասանելու կամ ջախջախելու այս տերությունը: 3. Հետևաբար [մեզանում] հարկ է, որ զորացվեն միաբանության բարիքները, իսկ պառակտության չարիքները բացառվեն:³¹² 4. Եվ այսպես կլինի, եթե վերացնես զեխության և կողոպտուի ազատությունը ոչ թե հին հաստատությունները վերականգնելով (դրանք ժանտ բարքերի ներքո այլևս ծաղր ու ծանակ են), այլ եթե [հստակ] որոշարկես յուրաքանչյուրի սեփականությունը և ծախսերի սահմանը:³¹³ 5. Զի գոյացել է մի սովորույթ, երբ ջահելները մսխում են ինչպես իրենց, այնպես էլ ուրիշի [ունեցվածքը]. ընդամին, մտածում են, թե լավագույն բանն է՝ տրվել [սեփական] կրքին և մերժել այլոց պահանջները: Մտածում են նաև, թե դա է [ճշմարիտ] առաքինությունը և հոգու մեծությունը, իսկ պատկառանքն ու չափավորությունը՝ թանձրամտության [արդյունք]: 6. Հուսկ վայրի հոգին շեղվում է դեպի խոտոր ուղի, որտեղ նրա սովորական [միջոցներն] անբավարար են, և գրգռված նա հարձակվում է մերթ բարեկամների, մերթ համաքաղաքացիների վրա. ձգտում է սասանելու և մի կողմ ձգելու նախնյաց հաստատած կարգը և ըղձում հեղափոխության:³¹⁴ 7. Ուստի ապագային հարկ է վերացնել վաշխառուներին, որպեսզի կարողանանք հոգ տանել մեր ունեցվածքի մասին: 8. Սա է ճշմարիտ և դյուրին ուղին. ունենալ ժողովրդական մի պաշտոնյա, որ կցուցաբերի ոգու արիություն՝ կառավարելու ոչ թե հոգուս ինչ-որ պարտատիրոջ, այլ [ողջ] հանրույթի. նրան տալու, բայց ոչ վերցնելու աղազավ:³¹⁵

VI. Ես գիտեմ, թե որքան դժվար ու խորդուբորդ կլինի այս գործի սկիզբը հատկապես նրանց համար, որք հավատացած էին, թե հաղթության պա-

քաղաքին լինելու են ավելի ազատ և ինքնակամ, քան թե ենթակա [ընդունված] կանոններին: Եվ եթե դու մտահոգ ես նրանց փրկության, քան թե կամայականության համար, ապա պետք է թե՛ նրանց, թե՛ մեր դաշնակիցներին կարգաբերես ըստ կայուն խաղաղության [կարգի]: Բայց եթե երիտասարդների այս մղումն ու գործելակերպը շարունակվեն, ապա քո այս [բարձր] հարգն ու պատիվը, ինչպես նաև Հոռմ քաղաքը շուտով կվերանան:³¹⁶

2. Ի վերջո, իմաստունները պատերազմն սկսում են խաղաղության նպատակով և տքնանք տանում հանգստի հույսով: Եվ եթե չհաստատես կայուն խաղաղություն, ի՞նչ տարբերություն՝ հաղթած ես, թե՛ հաղթված:³¹⁷ 3. Ուստի, հանուն աստուծոց, ձեռքդ վերցրու պետությունը և հաղթահարի՛ր բոլոր դժվարությունները, ինչպես սովոր ես: 4. Եվ դու կա՛մ ի գորու կլինես բժշկելու այն, կա՛մ էլ կվերանա քո հոգածությունը ամենայն ինչի նկատմամբ: Ոչ ոք քեզ չի կոչում դիմելու դաժան պատիժների կամ անողորմ դատական որոշումների (դրանց հետևանքով հանրային ավելի շուտ քայքայվում է, քան կարգաբերվում), բայց [դրանք բավարար ներգործուն են], որպեսզի հետ պահես երիտասարդությանը խոտոր գործողություններից և չարափառ մղումներից: 5. Հիշա՛վի, խելամիտ կարող են լինել հետևյալ [քայլերը]. հոգ տանել, որ հռոմեացիներն անարդար ձևով չարտաքսվեն իրենց ժառանգական հողակտորներից, նրանց հեռու պահել դատարկ ու կեղծ հաճույքներից, հաստատել խաղաղության և համաձայնության [միջավայր]: [Եվ այսպես կլինի], եթե թույլ չտաս, որ նրանք տրվեն անպատիվ արարքների, ենթարկվեն

առտնին հաճույքների՝ մոտ ապագայի [ինսարավոր] արհավիրքին ընդառաջ:³¹⁸

VII. Իսկ իմ հոգին մեծապես հպարտ է այն ամենով, ինչից երկյուղում են այլք. գործերիդ վեհույությունը և այն, որ հենց քո ձեռամբ ցամաքները, ծովերը և [ընդհանրապես] ամենայն ինչ պետք է համաբերվեն: Հուսկ բնական է, որ մանր ու աննշան գործերն ի գորու չեն բավարարելու այսչափ հանճարին. մեծ հանձնառությանը մեծ վարձք է պատշաճում: 2. Հայսմ հարկ է, որ նախապես հոգ տանես, որպեսզի հասարակ հռոմեացիները, որք վերասերվել են առատ նվիրաբերումներով ու հացի հանրային բաշխումներով, սեփական գործն ունենան և հեռու մնան ընկերային չարիքից: Իսկ երիտասարդությունը ձգտի ազնվության և աշխատասիրության, բայց ոչ մսխումի և հարստության: 3. Այսպես կլինի, եթե վերացնես փողից բխող օգուտն ու փառքը, փողից, որ մեծագույն վարակն է:³¹⁹ 4. Հաճախ հոգուս խորքում միտք եմ անում՝ տարբեր հանրաճանաչ այրերն ի՞նչ գործերով են հասել մեծության, ի՞նչ խթաններով են ազգերն ու տերությունները մեծապես աճել ու զարգացել: Եվ ապա՝ ի՞նչ պատճառներով ծաղկուն թագավորություններն ու տերություններն ավերվել: Եվ միշտ գտնում-հայտնաբերում եմ միևնույն բարիքներն ու չարիքները. բոլոր հաղթողներն արհամար-հում էին հարստությունները, բոլոր պարտվածները՝ տենչում դրանց: 5. Զի որևէ մահկանացու ի գորու չէ համբառնելու և առնչվելու աստվածայինին, եթե, հարկավ, չիրաժարվի հարստությունից և մարմնական հաճույքից: Ոչ թե բացառելով կամ էլ խթանելով ըղձալի բաները [և այդու] թյուր շնորհ վաստակելով,

այլ համառ մարզանքով ի մեջ տքնանքի, համբերության, բարի խրատների և գորեղ գործերի:³²⁰

VIII. Կացարան կամ առանձնատուն կառուցելը, դրանք արձաններով, գորգերով, [արվեստի] գործերով զարդարելը և ամենայն բան առավելաբար տեսքի աղագավ արարելը չի նշանակում ունենալ կարողություն ըստ պատշաճի: Իրապես դրանք վերջինիս նշավակն են:³²¹ 2. Այնուհետև գալիս են մարդիկ, որք սովորություն ունեն օրվա ընթացքին երկու անգամ ծանրաբեռնելու որկորը և ոչ մի գիշեր չանցկացնելու առանց բոգի. նրանց մեջ հոգին (որ պարտ է գերակա դիրք ունենալ) ճնշված է և ծառայի վիճակում է:³²² Եվ հետագայում, երբ դա արդեն բթացած է ու արատավոր, [մարդիկ] ապարդյուն ցանկանում են ի գործ դնել: 3. Ինչ վերաբերում է անմտությանը, ապա նա կործանում է [ամեն բան], նաև ինքն իրեն:³²³ Հիրավի, վերջինս և բոլոր այլ արատները վերջ կունենան փողի պաշտամունքի հետ միասին, եթե պաշտոնները և հանրորեն ընդունելի այլ բաներ առուծախի առարկա չլինեն:

4. Միաժամանակ դու պետք է հոգ տանես, թե ինչ ճանապարհով Իտալիան և նահանգները կարող են առավել ապահով լինել: Սա դժվար չէ ի կատար ածել, 5. զի հենց նույն մարդիկ են, որ ավերում են ամեն ինչ, լքում իրենց տները և ապօրինաբար ձեռք գցում այլոց ունեցվածքը: 6. Ի հավելումս [ասեմ]. թող զինվորական ծառայությունը չլինի [այս աստիճան] անարդար ու անհավասար, երբ ոմանք [վերտերան դառնալու համար] երեսուն արշավանքի են մասնակցում, ոմանք՝ ոչ մի: Եվ հացահատկի բաշխումը, որ նախկինում պարզև էր անգործության

դիմաց, տեղական ինքնավար համայնքների և գաղութների միջոցով պետք է տալ նրանց, ովքեր վաստակած զինվորական ծառայությունից հետո կվերադառնան տուն:³²⁴ 7. Ես հնարավորինս հակիրճ շարակարգեցի այն ամենը, ինչ անհրաժեշտություն է [մեր] հանրույթի համար և քեզ էլ կարող է փառք ապահովել: 8. Արդ մտածում եմ ոչ պակաս գույնեքով խոսել և իմ արածի մասին: 9. Շատ մահկանացուներ ունեն (կամ ձևացնում են, թե ունեն) դատելու բավարար բանական ձիրք: Իրականում [նրանց] հոգին այրվում է՝ ժխտելով ու դատապարտելով այլոց գործերն ու խոսքերը: Նրանց կողմից անձս [քննադատության] ենթարկելը ցավ չէ, ցավ է լռելը: Եթե այս կամ մեկ այլ (ավելի լավ) ճանապարհով ընթանաս, [միևնույնն է], իմ կողմից կլինի տղամարդու խոսք և օգնություն: Մնում է լոկ հուսալ, որ անմահ աստվածները կհաստատեն այն, ինչ հաճո է քեզ, և թույլ կտան, որ դրանք բարեհաջող ի կատար ածվեն:

ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՔ

Ոստի [կարող ենք ասել], որ նրանց, ովքեր արության գործեր են կատարել, այնքան քաջությունատաքինություն է վերագրվում, որքան նրանց, ովքեր կարողացել են դրանք արդացողել լուսավոր ձիրքով և բառերով:

Սալլուստիոս, «Կատիլինայի պատերազմը», VIII, 4.

SPQR

1. Հմմտ. Plato, Rep., II, 526; Cicero, De leg., I, 26.
2. Աստիկ մտքի ծիրում մտավորի և մարմնականի հակադրություն-համադրությունը հույժ տարածված հղացք է: Դրա առավել ցայտուն դրսևորումներից մեկը Պլատոնի գրության է: Համաձայն իմաստասերի՝ այդ հղացքի կիզակետը մարդկային հոգին է՝ բաղկացած ցանկական (τὸ ἐπιθυμητικόν), ցանական (τὸ θυμοειδές) և բանական (τὸ λογιστικόν) հատվածներից: Մարդ էակի բնականոն կյանքն ապահովվում է շնորհիվ բանական հատվածի գերակայության: Carr, 2010, 12–15: Մալյուստիուսը հետևում է Ստոիկյան դպրոցի մտավոր ավանդույթին, որտեղ ամենայն բան դիտարկվում է իբրև համատիեզերական շունչ-արտահոսքի (πνεῦμα) արդյունք: Ի մասնավորի, կենդանիների կառույցում այն ներկայանում է իբրև *բնություն* (φύσις=natura), իսկ մարդու կառույցում՝ *հոգի* (ψόχη=animus), որի վերին՝ բանական հատվածը, նրան կրկին կապում է տիեզերական Լոգոսին: Zeller, 1931, 21; Büchner, 1982, 95; Long, 1996, 229 – 234:
3. Ստոիկյան իմաստասիրության մեջ տիեզերքը դիտարկվում է իբրև բանականի և մարմնականի համակցություն: Մարդ էակի առաքելությունն է միջակա օդակ լինել դրանց միջև, զի իր կառույցում համաբերում է երկուսն էլ: Հետագայում հելլենիստական և քրիստոնեական մտածողները ձևակերպեցին *պարկերն ասպրոնոյ* (ἵνα λαμβανῇ τοῦ θεοῦ) հղացքը, որը, սակայն, վերաբերում էր լոկ «առ աստված յառաջացած մահկանացուն»: Boersma, 2013, 231–234:
4. Ասվածի իմաստն ըմբռնելու դիտանկյունից, կարծում ենք, կարևոր է Ստոբեոսի հետևյալ վկայությունը. «Զննուն

ասում է՝ բոլոր գոյացությունները գոյություն ունեն այնքանով, որքանով հարաբերվում են Գոյին: Եվ նրանցից ոմանք լավ են, ոմանք՝ վատ, ոմանք էլ՝ անտարբեր-անորոշ: Լավ են հետևյալները՝ իմաստությունը, չափավորությունը, արդարությունը, քաջությունը և ամենայն ինչ, որ առաքինի է կամ հարաբերվում է առաքինիին: Վատ են հետևյալները՝ անմտությունը, անպարկեշտությունը, անարդարությունը, փոքրոգությունը և ամենայն ինչ, որ արատավոր է կամ հարաբերվում է արատին: Անտարբեր-անորոշ են հետևյալները՝ կյանքն ու մահը, պատիվն ու անպատվությունը, հաճույքն ու տքնանքը, ունեցվածքն ու տնանկությունը, առողջությունն ու տկարությունը և ամենայն ինչ, որ հարաբերվում է դրանց: Stob., Ecl., 57, 18–28, 4: Այլով բանիլ՝ տվյալ հատվածում միմյանց հակադրված են լավ և անտարբեր-անորոշ արժեքները: Առաջինները հավերժական են, երկրորդները՝ ընթացիկ-առօրեական: Հմմտ. Zeller, 1931, 245:

5. Համարյա բառացի մեջբերում է Թուկիդիդեսից: Տե՛ս Thucid., II, 70, 2. Աստ ուրվագծվում է հեղինակի ընկերաբանության մի կայուն կառույց, որը միմյանց է յօրդրում *առաքինությունը*, *փառքը* և *հիշողությունը* (virtus-gloria-memoria): Տե՛ս Cicero, Pro Mil., 97; Horat., Od., 3, 330; հմմտ. McGushin, 1977, 34.

6. Այս հատվածում, ամենայն հավանականությամբ, Մալյուստիուսը մեկնարկում է ստոիկյան ըմբռնումներից. խոսելով վաղ պետական կարգերի մասին՝ պատմագիրը դրանք կապում է միանձնյա կառավարման հետ (βασιλεία): Հմմտ. Thucyd., I, 13, 1; Plato, Leg., III, 680d, 10–15: Հընթացս իր զարգացման այն անցնում է երեք շրջափուլով՝ *ուժապետություն* (ισοκρατία), բուն *միապետություն* (μοναρχία), *բռնապետություն* (τυραννία): Առաջին դեպքում տիրական է բնական վիճակը. կառավարիչը (և ողջ հանրույթը) դեռ ծանոթ չէ բանական բարձր արժեքներին և առաջնորդվում է սուկ ուժով ու ոգու արիությամբ: Երկրորդ դեպքում կառավարիչն արքա է, որն առաջնորդվում է բանականությամբ ու բարոյական արժեքներով, արդարությամբ ու օրենքներով: Երրորդ դեպքում բռնապետն առաջնորդվում է եսակենտրոն մղումներով՝ խախտելով օրենքը և բարոյական արժեքները: Հմմտ. Plyb., VI, 4, 7–10; 5,4–9; 6,12; Cicero, Rep., II, 20–35; տե՛ս Brink, Walbank, 1954, 111–113; Podes, 1991, 578–579; Степанян, 2014, 218–219:

7. Խոսքն ընկերային կյանքի նախնական վիճակի մասին է, որին ներհատուկ է ինքնաբավությունը: Արիստոտելն աստ տեսնում է ընտանեկան հարաբերությունների համակարգ, որի կառավարիչ-միապետը՝ համեմատելի է՝ ընտանիքի հոր հետ (δεσποτής): Համակարգն ապահովում է *քաղաքական արդարություն*: Aristot., Polit., III, 1289b, 20; հմմտ. Cicero, Off., II, 35; հմմտ. Newell, 1987, 163-165:

8. Խոսքը Կյուրոս Մեծի մասին է, որը դրեց Աքեմենյան տերության հիմքերը՝ իր իշխանության ներքո միավորելով Մերձավոր Արևելքի տարածքները՝ Էգեյան ծովից մինչև Ինդոս գետը: Տե՛ս Briant, 2005, 31-48: Մինչդեռ Հունաստանին վերաբերող հատվածը Պելոպոննեսյան ու Դելոսյան միությունների ձևավորման և հակամարտության մասին է: Առաջինի առանցքը Սպարտան էր, իսկ երկրորդինը՝ Աթենքը: Նրանց համահունակական գերակայության պայքարն ի վերջո հանգեցրեց Պելոպոննեսյան պատերազմին (431-404 թթ.), որը պատճառեց արհավիրք ու թշվառություն և ավարտվեց Աթենքի խայտառակ պարտությամբ: Տե՛ս Larsen, 1992, 795; Meiggs, 1992, 319-320:

9. Այլով բանիվ՝ Սալլուստիուսը մերժում է անցյալում արմատացած մտայնությունը, որը հանճարը կապում էր բացառապես պատերազմի և նվաճման հետ, և վերադառնում իմաստասիրական ավանդույթին՝ հատկանշելով հանճարի կապը ընկերային արդարության և բարեգործության հետ: Հուսկ տրամաբանական է նրա եզրակացությունն առ այն, որ հանճարի բացակայությունն ի գործ է սերմնավորելու ընկերային կյանքի խառնաշփոթ: Տե՛ս Adkins, 1972, 126-138:

10. Հատվածի՝ առաջին հայացքից տարօրինակ բովանդակությունն ընկալելու համար հարկ է նկատի առնել հետևյալ իրողությունը: Ի տարբերություն հին ստոիկների՝ միջին կամ հռոմեական ստոիկները (Պանետիոս, Պոսիդոնիոս) արժևորում էին անտարբեր-անորոշ արժեքների և արարքների դերը: Տրված դրանց՝ մարդ ապրում էր առաջին հերթին դեպքերի առտնին հաջորդականությամբ: Եվ հենց դա նկատի ունի հեղինակը. տեքստում խոսքը Բախտ-բանականության մասին չէ, այլ առտնին հանգամանքի: Իրավիճակն ի գործ են փոխելու միայն *լավագույնները* (optimi), որք կվերականգնեն հանրույթի կապը տիեզերական Հանուրի հետ: Հմմտ. Botros, 1985, 280-291:

11. Աստ Սալլուստիուսը հետևում է էպիկուրական պատմատեսական հղացքին, որը մարդկության անցյալը ներկայացնում էր իբրև առաջընթաց շարժում նախնական վայրենությունից դեպի քաղաքակրթություն: Lucret., V, 930-940: Թերևս ավելի ճիշտ կլիներ առաջընթաց զարգացման գաղափարը կապել նախ և առաջ դասական հունական մտքի հետ՝ Սոփոկլես, Թուկիդիդես: Տե՛ս Soph., Ant., 335-375; Thucyd., I, 1-23:

12. Էպիկուրական բարոյագիտության փոքր-ինչ պարզեցված ու բացարձակացված պատկերն է: Համաձայն դպրոցի հիմնադրի՝ «Մենք ընդունում ենք՝ հաճույքն (ήδονή) բղձալի կյանքի սկիզբն է և ավարտը, զի ճանաչում ենք այն իբրև առաջին և բնական բարիքը: Դրանից են սկսվում մեր յուրաքանչյուր ընտրությունն ու մերժումը, դա ենք ընդունում իբրև մեր նպատակը»: Epic., Ep. Men., 128: Տե՛ս Erler, Schofield, 1999, 648-650:

13. Թափառաշրջիկ բարբարոսի կերպարը մշակվել է հունական մտքի ծիրում՝ սկսյալ Մեծ գաղութացման շրջանից (Ք. ա. 8-6-րդ դդ.), և ավարտուն տեսք ստացել Դասական դարաշրջանում (Ք. ա. 5-4-րդ դդ.): Այն դարձավ հույների ազգային ինքնագիտակցման և ինքնաձևակերպման գործիք: Տե՛ս Hall, 1989, 3-6; Nippel, 2002, 279: Զուգահեռաբար ներունակ էր մեկ այլ հոլովույթ. հույներն սկսեցին իրենց արխայիկ-նախնիների դիտարկել իբրև բարբարոսներ, իսկ իրենց՝ նրանց քաղաքակրթական զարգացման արգասիք: Տե՛ս Bonfante, 2011, 6-8:

14. Այս հատվածում Սալլուստիուսն անդրադառնում է անտիկ իմաստասիրության հիմնարար խնդիրներից մեկին, որը վերաբերում է իմաստասիրական *հայեցողության և գործքի* փոխհարաբերություններին: Ընդամին, առկա էր երեք մոտեցում. սոփիստներն առավելությունը տալիս էին հայեցողությանը (λόγοι οὐ ἔργαι), Սոկրատեսը, ընդհակառակը, գործքին (ἔργαι οὐ λόγοι): Այլ դպրոցներ հակված էին դրանց համադրությանը (ἔργαι καὶ λόγοι): Ի շարս վերջինների հատկանշվում էին ստոիկները: Հեղինակը նախապատվությունը տալիս է հենց համադրական մոտեցմանը: Հմմտ. Sellars, 2003, 20-21: Այս մասին կոնկրետ Սալլուստիուսի անդրադարձով տե՛ս Syme, 1964, 44-49:

15. Այս համապատասխանության խնդիրը մտահոգում էր դեռ Հերոդոտին: Համաձայն նրա՝ պատմագիրը կարող է

դրան հասնել՝ համադրելով իր լսողական (ἄκον) և տեսողական տեղեկությունը (ὄψις): Herod., II, 99: Եվ ապա՝ մշակելով դրանք ըստ դատողության (γνώμη) և քննության (ιστορίη) կանոնների: Համաձայն հեղինակի՝ միայն այն պնդմանը հնարավոր *պարմության հետազոտական ներկայացումը* (ιστορίη ἀπόδεξις): Տե՛ս **Brown**, 1954, 833.

16. Նախադասությունը կառուցված է ըստ ստոիկյան բարոյագիտության կանոնի. հակադրված են նրա ծայրահեղ բևեռները: Մի կողմից՝ ամոթը (կամ չափավորությունը), ինքնազսպումը և առաքինությունն են. կնապող օղակը ինքնազսպումն է (abstinentia=σωροσύνη): Մյուս կողմից՝ անպատկառ հանդգնությունը, զեխությունը և ազահությունը, որոնց բոլորին միավորում է չափի բացակայությունը: Հիշենք՝ չափն անտիկ գիտակցության ծիրում հոմանիշ էր համաչափին, գեղեցիկին, բարիքին և արդարին: Վերջիններս համաբերվում էին մեկ ընդհանրական հղացքի ծիրում՝ *Բարեգեղեցիկ* (καλοκαγθία) Տե՛ս **Dolan**, 1973, 365–374; **Creed**, 1973, 215–224:

17. Փառքը (gloria, honor, decus) Միջին Ստոիայում համարվում էր միջակա-անորոշ արժեքներից (προηγμένα), որից հնարավոր է հոգու ինչպես վերընթաց, այնպես էլ վարընթաց շարժումը դեպի առաքինություն կամ արատ: Առաջիկա քննությունում բազմիցս հանդիպելու ենք այս իրողությանը: Հավելենք, որ միջակա-անորոշ արժեքների տեսությունը հանգամանորեն մշակել էր Արիստոտելը:

18. Խոսքը հոգու անգիտակից մղումի մասին է (cupido=ἄκρασία), որն ի գործ էր նրան հաճույքի միջոցով իջեցնելու ստորագույն արատների միջավայր կամ էլ, ընդհակառակը, խթանելու առաջընթացը առաքինությունների ճանապարհին: Հմմտ. **Boeri**, 2005, 383–388:

19. Դիտարկվող հատվածը տարակուսանք է հարուցում: Սալլուստիոսն առիթը բաց չի թողնում իր խորագույն հարգանքն արտահայտելու հռոմեական անցյալի հանդեպ, երբ հանրույթը բաղկացած էր ի ծնե ազատներից (ingenui liberi) և ծառա-ստրուկներից (servi): Ազատներն առաջին հերթին ներկայացված էին ընտանիքի հայրերով, որք ինքնիրավ էին (personae sui juris)՝ լինելով միաժամանակ թե՛ հողագործ, թե՛ զինվոր, թե՛ (իրական կամ հնարավոր) պետական այր: Տե՛ս **Покровский**, 1907, 150–161; **Nocollet**, 1980, 17–23: Մինչդեռ հեղինակի արտահայտած միտքն ակներևաբար ծագում է հետագայում ձևավորված վերնախավի փոքրամասնության

(pauci) միջավայրից, որն այլևս արհամարհական վերաբերմունք ուներ մարմնական աշխատանքի նկատմամբ: Դրա մյուս երեսն ազնվական սնորհզմն էր, որ բավական տարածված էր Զ. ա. I դարի Հռոմում: Տե՛ս **Syme**, 2002, 44–46:

20. Հատվածը հասկանալու համար հարկ է մեկնարկել Միջին Ստոիայի հույժ կարևոր մի հղացքից, որը ներկայացնում էր *ձգրող-կատարելագործվողի* (προκοπτεών) կերպարը: Ի տարբերություն իմաստունի (σόφος)՝ նրան ներհատուկ է սուկ *պարշաճ գործողությունը* (καθήκον), որը հռոմեական միջավայրում նույնացվում էր *պարտականության* հետ (officium): Տե՛ս **Zeller**, 1931, 245; **Inwood, Donini**, 1999, 727–731: Այս լույսով ստացվում է՝ հեղինակը նկարագրում է իր անցումն արատավոր-կրքառատ կյանքից դեպի միջակա-պատշաճ կյանք, որն ի գործ է նրան տանելու վերին արժեքների միջավայր: Վերջինս նրան խոստանում է *անկարբերություն* (ἀπαθεία=indifferentia) աշխարհի զգացական սևուսայիտակի նկատմամբ:

21. Հատկանշելի է «վտանգավոր նորամուծություն (periculi novitate)» արտահայտությունը: Հռոմեական հասարակական գիտակցությունը պահպանողական էր և հետհայեցողական. ամենայն լավագույնը կապվում էր «լուսավոր անցյալի» հետ: Նույն տրամաբանությամբ էլ ամենատարբեր ուղղության քաղաքական գործիչները խոսում էին *փառապանծ նախնիների* անունից: Այսպիսիք էին թե՛ Գրաքուս եղբայրները, թե՛ Կորնելիոս Սուլլան, թե՛ Գնեուս Պոմպեյուսը, թե՛ Հուլիոս Կեսարը: Նաև՝ Գայուս Օկտավիանոս Օգոստոսը, որն իրագործեց անցումը հանրապետական կարգից դեպի միապետություն: Տե՛ս **Scullard**, 1982, 214–216:

22. Բանալի բառը *քնությունն* է (ingenium)՝ մարդ էակի առանցքային կառույցը, որ հաճախ թարգմանվում է նաև իբրև *քնավորություն, հանձար, քանական ձիրք*: Այդ նա է, որ մարդուն կապում է տիեզերական հանուրին և ապահովում *կյանք ըստ քնության* (ὁμολογουμένως φόσει ζῆν): Հարդյունս այս կենսակերպի էլ ծնունդ է առնում *առաքինությունը* (ἀρετή=virtus): Այն թարգմանվում է նաև *քաջություն*, զի հասկացության հիմքում առնացի հատկանիշն է: Տե՛ս **Zeller**, 1931, 232: Այս լույսով բացահայտվում է, որ, հակառակ նախնիների, Կատիլինան ծավել էր աղճատված մտահոգևոր կառույցով:

23. Հանրագիտակ Մարկուս Տերենտիոս Վարրոնին է վերագրվում տղամարդու տարիքի հետևյալ տարաբաժանումը՝

տղեկ (puer), պատանի (adulescens), այր (juvenis), հառաջացած տարիքի այր (senior) և ծեր (senex): Տե՛ս Гвоздев, 1947, 15: 24. Առավել հստակորեն, քան որևէ այլ տեղ Սալլուստիոսն աստ ձևակերպում է միտքն առ այն, որ մարմնական կիրքը և արատը լծորդված են չափի և սահմանի բացակայությանը: Հավելենք, որ նման ըմբռնումներին է նվիրված Կիկերոնի տրամախոսություններից մեկը՝ «Բարո և չարի սահմանների մասին»: Դրա երրորդ գրքում ներկայացված են հիմնախնդրի ստոիկյան ընկալումները: Տե՛ս Cicero, De finibus, III, 45–51: Ընդամեն, բարիքը ներկայանում է իբրև չարիքի ժխտման հոլովույթ: Հմմտ. Stephens, 2007, 36–40:

25. Կորնելիոս Մուլլայի ռազմական դիկտատուրան (82–79 թթ.) իր աննախադեպ դաժանությամբ, սև ցուցակներով ու սպանություններով Սալլուստիոսը համարում է Հանրապետության գահավեժ անկման սկիզբ:

26. Չունենք հավաստի որևէ փաստ առ այն, որ Կատիլինան ձգտել է *արքայական իշխանության*: Ասվածը թերևս բխում է այն լուրերից, որ տարածում էին հակառակորդները՝ նրա կերպարը սևացնելու նպատակով: Մեկ այլ նկատառում ևս. տվյալ պարագային Սալլուստիոսը նկատի ունի *քոնսպիրական իշխանությունը*, զի նրա համագրությունը Հռոմի թագավորական դարաշրջանը ներկայանում է ընկերային տեսլականի գույներով:

27. Բառացի vastus animus՝ *վայրի, ամայի-անմշակ հոգի*: Բայց նաև՝ *զուրկ չափից*, որը կրկին մեզ վերադարձնում է քառտիկ կրքի ու արատի գաղափարին:

28. Զեխությունը և ագահությունը (luxuria atque avaritia) քաղաքում էին դրանցում չափի բացակայությամբ. առաջին դեպքում՝ մսխելու, երկրորդ դեպքում՝ քաշելու-կուտակելու: Ընդամեն, զեխությունն ի գործ է ձեռք բերելու նաև դրական իմաստ, եթե կատարվում է ի շահ այլոց: Այդ պարագային այն կարող է որակվել իբրև բարեգործություն (beneficium): Ինչպես կոտեսենք ստորև, այդպիսին էր ներկայացվում Կեսարի պարագան:

29. Սալլուստիոսի դարաշրջանում մտավորական շրջանակներում տարածված էր այն միտքը, թե Հռոմն անկում է սեփական ուժի, բարեկեցության և հզոր այրերի ազդեցության ներքո. “suis et ipsa Roma viribus ruit”: Horat., Episodes, 16,2; Propert., III, 13, 60: Հմմտ. Comber, 1997, 41:

30. Հատվածում հռոմեացիների ծագումնաբանության հանրահայտ ավանդությունը ներկայացված է յուրահատուկ մեկնաբանությամբ. զանց են առնված Հռոմուլոսին, վաղ արքաներին և էտրուսկներին վերաբերող բազում մանրամասներ: Նախնիները պատկերված են իբրև բարբարոսներ, սակայն իդեալական գծերով: Հետազոտողները հսկված են մտածելու, որ աստ հեղինակն օգտվել է Կատոն Ավագի «Ծագումներ» երկասիրությունից, որը, ցավոք, մեզ չի հասել: Տե՛ս Ramsey, 2007, 73–74: Իրավ է, անկիրթ ու անսանձ, բայց այս նախնական ցեղերն ապրում էին Բուրյան և Բախտի առաջնորդությամբ: Առաջնորդություն, որ փոխարինում էր օրենքին: Համակեցական այս վիճակը լավագույնս դիտարկված է տարբեր իմաստասիրական համակարգերում: Հեղինակի դարաշրջանում այս առումով առանձնանում էին Կիկերոնի հայացքները: Տե՛ս Cicero, De fin., 1, 157; 2, 45; 3, 66 etc; հմմտ. Wood N., 1988, 76–79:

31. Խոսքը *տոհմացեղային կառույցից* (gens) քաղաքացիական *համակեցության* կամ *հանրության* (civitas) անցման մասին է: Համաձայն հեղինակի՝ դա տեղի է ունենում համաքանակեցման ճանապարհով: Միջավայրը քաղաքն է (urbs), որի պատերն ունեն սրբազնային-իրավական իմաստ և խորհրդանշում են միացյալ լեզուն, կրոնը, բարքերը, օրենքները և կառավարման հաստատությունները: Հարյուրնա աստիճանաբար ծնունդ է առնում ընկերային համախմբման մի նոր տեսակ՝ ազգը (populus): Կիկերոնն այս համակեցական մակարդակն անվանում է նաև քաղաքակրթություն: Տե՛ս Cicero, De rep., 3, 30–45; հմմտ. Zetzel, 2017, 461–468:

32. Հռոմի պատմության այս դիտանկյան մասին սկզբնաղբյուրների մանրամասն քննությամբ և պատմական ընդլայն հետախորքի վրա տե՛ս Holms, 2017, 202–226:

33. Հատվածում ընդհանրական ձևով ներկայացված է Իտալիայի նկատմամբ Հռոմի գերակայության հաստատման պատմությունը: Համաձայն գիտության մեջ հաստատված ավանդույթի՝ այն պարառում է Բ. ա. 509–265 թվականները: Այս ընթացքին Հռոմն անընդմեջ պատերազմների մեջ էր մտնակա և հեռավոր հարևանների հետ՝ էտրուսկներ, լատիններ, սամնիտներ, պիկենացիներ, հույներ: Եվ միշտ չէ, որ նա հաղթական էր և (մանավանդ) «այլոց նախանձի զոհ»: Սակայն ցուցանելով աներեր կամք՝ հռոմեացիները հասան իրենց նպատակին, Իտալիայի նկատմամբ

հաստատեցին գերակայություն: Այդուհանդերձ, չստեղծեցին միատարր պետական կառույց, այլ՝ համադաշնություն (confederatio), որի անդամներն ունեին տարբեր իրավական կարգավիճակ: Բարձր մակարդակին էին՝ մունիկիպիաները (municipus – պարտավորություն ունեցողներ): Սակայն այս ինքնավար համայնքները նույնպես նույնական չէին: Վերին հարթակին էին նրանք, որք ունեին *ձայնավորության իրավունք* (municipium cum suffragio): Դրանց անդամները, Հռոմ տեղափոխվելով, օգտվում էին հռոմեական քաղաքացու բոլոր իրավունքներից: Մյուս հարթակին էին այն մունիկիպիաները, որք չուներին ձայնատվության իրավունք (municipium sine suffragio): ապրում էին ըստ իրենց տեղական օրենքների, և ժամանակ առ ժամանակ աստ ժամանակ հռոմեական պաշտոնյաները հետևում էին դրանց կատարմանը: Երրորդ հարթակին այն մունիկիպիաներն էին, որք կառավարվում էին Հռոմից ուղարկված պաշտոնյայի ձեռամբ (praefectus) և հաճախ կոչվում էին *պրեֆեկտուրա*: Բացի դրանցից (հատկապես հռոմեական ծավալման վաղ շրջանում), կային համադաշնության ավելի ստորակա անդամներ՝ *հանձնախմբներ* (dedititi), որք հպատակեցվել էին, և նրանց նկատմամբ կիրառվում էր *սրի իրավունքը* (jus gladii): Ընդհանրական ձևով սրանց բոլորին հռոմեացիներն անվանում էին դաշնակիցներ (socii populi Romani), որք պարտավոր էին նրանց վճարել հարկեր և տրամադրել ռազմական ուժ: Վերջիններս չէին մտնում լեգիոնի բուն կազմի մեջ, այլ *օժանդակ ուժերն էին* (auxilii): Տե՛ս Scullard, 1992, 926–928; Sherwin-White, 1992, 703:

34. Արքայական դարաշրջանի Հռոմի իշխանական կառույցը դիտարկելիս Սալյուստիոսը մեկնարկում է սպարտական հարացույցից: Տակավին Պանեոնիոսը, իսկ ապա Պոլիբիոսը և Կիկերոնը տեսել էին այս գուգահեռը: Նրանց համար ուղեցույց էր Արիստոտելի հղացքն առ այն, որ Սպարտան խառն իշխանական կառույց ուներ (πολιτεία μικτή): Այսինքն՝ միավորում էր մենիշխանության, ազնվապետության և ժողովրդավարության տարրերը (Aristot., Polit., III, 1285b–1286a; 1287a): Տե՛ս Diez, 2012, 281–282: Սպարտական հարացույցի մեջ Սալյուստիոսն առավել կարևորում է երկու արքաների և կառավարող ծերախմբի (γερονσία) համաչափ հարաբերությունները: Նույնը նա տեսնում է հռոմեական միջավայրում: Այլով բանիվ՝ իդեալական արքայական դա-

րաշրջանն իմաստուն ծերերի (seneces) կառավարում է, զի արքան, ըստ էության, նրանցից մեկն էր և չունեի բացարձակ իշխանություն: Հատվածի վերջում կրկին անդրադարձ կա առ Վաղ Հռոմի պետական կառույցի և ընտանիքի գուգահեռությանը:

35. Տարկվինիոս Գոռոզի (Superbus) օրոք (534–510 թթ.) օրինականության և հասարակական համաձայնության փոխարեն գորացել էին բռնությունը, եսասիրությունը և ապօրինությունը: Դա էլ տեղիք է տվել համաժողովրդական ապստամբության, որն արտաքսել է արքային և նրա շրջապատին: Վերացվել է մենիշխանությունը, և հաստատվել հանրապետական համակարգ՝ res publica կամ res populi, որը բառացի նշանակում է *ժողովրդյան գործ*: Դա տեղի է ունեցել Ք. ա. 509 թվականին, և օրվա հերոսը Լուկիոս Յունիոս Բրուտոսն էր՝ ժողովրդական շարժման առաջնորդը: Տե՛ս Treves, 1992, 183; 1038–1039:

36. Խոսքը երկու կոնսուլների մասին է, որք Ք. ա. 510 թվականի հեղաշրջումից ի վեր դարձան պետական բարձրագույն պաշտոնյաները: Նրանց լիազորությունները կառուցված էին ըստ *մեծ իշխանական հրամայականի* (imperium maius): Այն ուներ երկակի դրսևորում՝ *իշխանություն տանը* (imperium domi) և *իշխանություն ռազմի դաշրում* (imperium militiae): Տանը նրանք վարում էին գործադիր իշխանությունը և տոն էին տալիս նաև օրենսդրական գործերին այն առումով, որ հրավիրում էին և ղեկավարում Աշխարհաժողովի և Ծերակույտի հավաքները: Ռազմի դաշտում բանակի գլխավոր հրամանատարներն էին. հավաքագրում էին զորք, վարում մարտական գործողություններ, կնքում պայմանագրեր: Գործում էին օրենքի և սրբազան սովորույթի շրջանակներում, զի ամեն բանի համար հաշվետու էին թե՛ Աշխարհաժողովին, թե՛ Ծերակույտին:

Կոնսուլներն ընտրվում էին Կենտորիական Աշխարհաժողովում (Comitia centuriata), մեկ տարի ժամկետով, առանց անընդմեջ պաշտոնավարման պայմանի (Lex curiata de imperio): Երկուսն էին՝ հավասար իրավունքներով, հաճախ տարբեր ծագումի, հասարակական դիրքի և պատկերացումների: Համարվում էր, որ համընդհանուր ընկերային մասնակցումի և հսկողության պարագային դա կարող էր միայն նպաստել Հռոմի բարօրությանը: Ընդդեմ կոնսուլների իշխանության բացարձակացման քաղաքացիներն ունեին

բողոքարկման իրավունք (jus provocationis)՝ դիմելու Աշխարհաժողովին իրենց նկատմամբ կիրարկվող ծայրահեղ որոշումների կապակցությամբ: Խոսքը վերաբերում էր հատկապես «կյանքի և մահվան» դեպքերին:

Չնայած բարձրագույն լիազորություններին՝ կոնսուլներն իրավունք չունեին իրենց կամքը պարտադրելու ստորին հարթակի պաշտոնյաներին: ամեն ոք կատարում էր իր գործառնությունը: Ամեն ինչ կառուցված էր «գալուսի և հավասարակշռումի» հարաբերությունների հիմամբ: Ամեն բանից վեր հռոմեական օրենքն էր և սահմանադրությունը: Պաշտոնավարությունից հետո կոնսուլները հաշվետվություն էին ներկայացնում Աշխարհաժողովին և Օերակուլոսին, ապա հեռանում Տերության կարևոր նահանգներից մեկը որպես կառավարիչ՝ կրկին մեկ տարի ժամկետով: Վերադառնալով՝ անդամակցում էին Օերակուլոսին: Հավելենք՝ պաշտոնավարության ընթացքին նրանք շրջապատված էին հանրային ուշադրությամբ ու հարգանքով: Նրանց մշտապես ուղեկցում էին տասներկու հունանկատար (lictors): Ղեկավարում էին ծիսական հանդիսությունները, որք մեծ կարևորություն ունեին հռոմեական հանրության կրոնաբարոյական և իրավական համայնքման համար: Տե՛ս Kübler, 1900, 1112–1118; Treves, Straverley, 1992, 286; Beck, 2011, 77–82:

37. Վաղ Հռոմեական Հանրապետությունը պատկերվում էր իբրև ընդլայն ընկերային մասնակցումի միջավայր, որը, սակայն, կառուցված չէր պարզ (կամ թվաբանական) հավասարեցման վրա, այլ զարգանում էր երկրաչափական առաջընթացի սկզբունքով. քաղաքացիները բաժանվում էին ըստ ծագումի և ունեցվածքի (ցենզ), և համաձայն դրա էլ բաշխվում էին իրավունքներն ու պարտականությունները՝ շատից շատ, քչից քիչ: Տե՛ս Nicolet, 1976, 72–74, 189–193; հմմտ. Tangian, 2020, 55–58:

38. Հեղինակը վերադառնում է արքայական դարաշրջանին և արտահայտում դրա վերաբերյալ իր օրերին տարածված մոտեցումը, որը *իդեալական արքաների* մեջ սկսել էր տեսնել նաև բացասական հատկագծեր՝ կապելով դրանք էտրուսկների կառավարման հետ: Համաձայն պատմական ավանդության՝ տակավին Ք. ա. 624 թվականից նրանք (Տարկվինիոս Ավագ, Սերվիոս Տուլիոս, Տարկվինիոս Գոռոզ) բռնազավթել էին Հռոմը և սկսել կառավարել ուժի, պարտադրումի, (իսկ ապա նաև) վախի միջոցով: Տե՛ս Martin, 1982, 3–5:

39. Վաղ հռոմեական կյանքի իդեալական պատկերն է, որի հիմնարար բաղադրիչը լիիրավ քաղաքացու հարաբերությունն էր առ իր համայնքը և նրա աստվածախումբը: Տե՛ս Hölkeskamp, 2010, 35–37: Դրանք առանձնանում էին մի շարք կարևորագույն հատկորոշիչներով՝ *հավաքարմություն* (fides), *բարեպաշտություն* (pietas), *լրջնություն* (gravitas), *կայունություն* (constantia), *ինքնազսպում* (abstinentia), *չափավորություն* (moderatio): Ի վերջո այդ ամենի հանրագումարը՝ *սուսքինություն-քաջությունը* (virtus): Իր կյանքի ընթացքին հռոմեացին հանապազօր յուրացնում-թարմացնում էր դրանք՝ կրկնելով նախնիների պահվածքային նորմերը (exempla): Կրկնում էր անդուլ ծիսականացված վարժանքով (exersis), զի համարվում էր, որ ամենայն լավը եղել է անցյալում: Ասվածի լավագույն օրինակը բանակն էր (exercitus), որտեղ վարժանք-կրկնությունը հասցված էր բացարձակության (disciplina): Հընթացս ժամանակի ձևավորվեց նաև ռազմական ճամբարի և Հռոմի զուգականության գաղափար-հավատամբը: Ward, Heichelheim, 2003, 56–58; հմմտ. Кнабе, Протопопова, 1998, 90–92: Այս ծիսական արժեհամակարգը սահուն ընթացքով ներթելվեց Միջին կամ Հռոմեական Ստոիայի միջավայր և դարձավ դրա անքակտելի բաղադրիչը: Granger, 1897, 93:

40. Հռոմի բարձրացումը լատին հարևանների շրջանում և նրա տիրապետության աստիճանական տարածումն Իտալիայի նկատմամբ ներկայացված է անհերոս-ընդհանրական ընդգրկմամբ, հավանաբար նորից Կատոն Կենգորի հետևողությամբ: Հեղինակի ուշադրության կիզակետը ոչ թե կոնկրետ դեպքերն ու իրադարձություններն են, այլ հանրության բարոյական կայացման հոլովությունը: Հընթացս դրա հոգու անորոշ-անտարբեր որակներից՝ *քաջություն, պարիսկ, հարզանք, պարզք* (audacia, dignitas, gloria, officium), ծնունդ է առնում ճշմարիտ *սուսքինությունը* (virtus), որի վերջնական նպատակը խաղաղությունն է (pax Romana): Հմմտ. Granger, 1897, 94–99:

41. Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե աստ Սալլուստիոսը հետևում է էպիկուրական աշխարհըմբռնմանը՝ ընդդեմ ստոիկյան բացարձակ պատճառականության, և ճանաչում Բալստի խաղերի հնարավորությունը: Եվ այն էլ՝ ի հաշիվ ճշմարտության: Սակայն հենց այս դրույթը մեզ վերադարձնում է ստոիկների բարոյագիտության տիրույթ, որը նախատեսում է այսօրինակ «շեղումներ»: Դրանք հետևանք են կամ

նորը պարճառականության, երբ սկսում է հատկանշվել անհատի կամքը, կամ էլ *խզումի պարճառականության*, երբ նա անտեղյակ է իր տիեզերական առաքելությունից, և խզվել է կապը Բախտի ու Բանականության հետ: Տե՛ս Brennan, 2005, 257; Duncan, 1952, 133–134:

42. Այս հիմնախնդրի տեսական–իմաստասիրական հիմնավորման մասին տե՛ս մեկնություն 14: Ավելի իրական անդրադաճով հեղինակը, հարկավ, նկատի ունի Դասական դարաշրջանի հույն պատմագիրներին՝ Հերոդոտ, Թուկիդիդես, Քսենոփոն, Էփորոս: Ման մտավոր այլ տիրույթների ներկայացուցիչներին, որք այսպես թե այնպես առնչվել են պատմության խնդիրներին՝ Էսքիլոս, Սոփոկլես, Իսոկրատես, Պլատոն, Արիստոտել և այլք: Տե՛ս Syme, 2002, 51–57:

43. Խորքային առումով խոսքը հռոմեացիների կյանքի երկու դիտանկյան մասին է՝ negotium-otium: Առաջինը գործարար կյանքի հոմանիշն էր՝ լի ցանկությամբ ու կրքով, ձգտմամբ ու օգուտով, տրևանքով ու արարքով: Երկրորդը գերծ էր կյանքական գրգիռներից և միտված առ հոգևոր հանգիստը, հանույքը և խոհը: Վերջինիս ընդգրկումն ընդլայն էր՝ սկսյալ առտնին հանգստից մինչև հովվերգական միայնություն, գեղագիտական ձևապաշտությունից մինչև իմաստասիրական սևափառություն: Հմմտ. André, 1962, 5–23:

44. Միտքը կառուցված է ըստ լատինական հանրահայտ դարձվածի, որը զուգորդում էր առողջ միտքը և առողջ մարմինը՝ mens sana in corpore sano: Ընդունված է կարծել, որ այն առաջին անգամ հստակորեն բանաձևել է Ք. հ. I դարի բանաստեղծ Դեկիմուս Յ. Յուվենալը (Juv., Satyr., X, 356):

45. Հատվածում միմյանց հակադրված են *օրենքը* (lex) և *բարի իրավունքը* (jus bonum): Տակավին հունական քաղաքական իմաստասիրությունն օրենքի մեջ հատկանշում էր պայմանականությունը՝ շեշտելով, որ այն ընդունվում է մարդկանց փոխադարձ համաձայնությամբ: Տե՛ս Plato, Rep., IV, 425b–e: Մինչդեռ իրավունքը հույները (և հատկապես ստոիկները) լծորդում էին Բանականի, Անհրաժեշտության և Բախտի հետ: Կապող օղակը համատիեզերական *բանական սերուն* էր, որի միջնորդությամբ համակեցական կյանքում կարևորվում էր *բնական իրավունքը* (jus naturale): Տե՛ս Horowitz, 1974, 9–16:

46. Վաղ հռոմեական ընկերային տեսլականի արտահայտությունն է, որի տարրորոնակ ձևակերպումը տվել է բա-

նաստեղծ Հորատիուսը. «Փոքր էր նրանց ինչքը մասնավոր, իսկ հանուրը՝ մեծ»: Horat., Od., XV, 13:

47. Հապացույց ասվածի՝ հռոմեացիներն առաջին հերթին հիշատակում էին կոնսուլ Տիտուս Մանլիուս Տորկվատուսին, որը Ք. ա. 340 թվականին, երբ ընթանում էր Երկրորդ լատինական պատերազմը, մահվան դատապարտեց սեփական որդուն: Իսկ դիկտատոր Լուկիուս Պապիրիուս Կուրսորը՝ Երկրորդ սամնիտական պատերազմի հաղթական զորավար Կլինտուս Փաբիուս Մակսիմուսին Ք. ա. 325 թվականին: Նրանք խախտել էին հաստատված ռազմական կարգը. Liv., VIII, 7, 30–35; Cicero, De fin., I, 20–25:

48. Նկատի ունի պատերազմների մի ամբողջ շարք, որ հռոմեացիները վարեցին համաշխարհային տիրապետության ճանապարհին Ք. ա. 280–146 թվականներին՝ հաղթանակներ տոնելով արքաներ Պյուրքուսի (Էպիրոս), Փրիլպպոս Ե–ի և Պերսեսի (Մակեդոնիա), Անտիոքոս Գ–ի (Սելևկյան տերություն) նկատմամբ: Վերջին հանգրվանը Երրորդ պունիկյան պատերազմն էր, որն ավարտվեց Կարթագենի իսպառ ոչնչացմամբ:

49. Այս բացասական կերպափոխությունների հիմնապատճառների մասին տե՛ս մեկնություն 39: Այլով բանիվ՝ Բախտն սկսել է իր *խաղերը* հռոմեացիների նկատմամբ, երբ նրանք հեռացել են Բանականությունից և Անհրաժեշտությունից: Դա էլ իր հերթին հանգեցրել է այն բանին, որ նրանք առաքինություններից ու միջակա–անորոշ որակներից անկել են արատների ու կրքերի հարթակ: Հենց այս մասին է տվյալ ենթազլխի մնացած ողջ շարադրանքը:

Խորքային իմաստով հատվածում Սալլուստիուսը երկխոսում է Պոլիբիոսի հետ: Արդեն հատկանշել ենք. վերջինս Հռոմի բարձրացումը պայմանավորում էր Բախտի բարեգործությամբ: Սակայն նրա պատմական հղացքը հուշում էր նաև, որ Հռոմի ապագա անկումն անխուսափելի էր: Տե՛ս Մարգայան, 2004, 201: Սալլուստիուսը հավատացած էր, որ ապրում է հենց այդ *գուշակած ժամանակի* հուրվույթում, երբ խզվել էին հանրույթի տիեզերական առնչությունները: Տե՛ս Մինասյան, 2013, 14–15:

50. Կրկին անդրադարձ այն գաղափարին, որ փառքն ու պատիվը անորոշ–միջակա արժեքներ են, որոնցից մարդիկ կարող են ընթանալ թե՛ վերընթաց, թե՛ վարընթաց ուղիով: Ամեն ինչ կախված է նրանց բարոյական ընտրությունից ու կամքից:

51. Կանացիությունը կապակցվում էր մարմնականության սկզբի հետ, որը կարիք ուներ կառավարվելու: Առասպելամտածողությունից եկող այս պատկերացումը հետագայում ենթարկվեց իմաստասիրական մշակման և իր ընդլայն հիմնավորումն ստացավ Արիստոտելի ընկերաբանության ծիրում: Ընկերային համակեցության հիմնարար կառույցը, ըստ նրա, ընտանիքն է՝ կառուցված կառավարելու և կառավարվելու հարաբերությունների հիմամբ: Բնականոն պայմաններում (φύσει) կառավարման բնեռն առնացի սկիզբն է, սակայն իրավիճակը կարող է շրջափոխվել, և անբնական պայմաններում (παρά φύσιν) գերակայել կարող է կանացի սկիզբը: Տե՛ս Xen., Mem., II, 1, 30; Aristot., Polit., 1259b, 4-6: Հենց այս մասին է Սալլուստիոսի դիտարկվող հատվածը: Հմմտ. Saxonhouse, 1982, 206:

52. Խոսքը Սուլլայի ռազմական դիկտատուրայի հաստատման հանգամանքների մասին է: Բանակը երկու անգամ գրավեց իր Մայրաքաղաքը (87, 82 թթ.)՝ ենթարկելով ավերի ու թալանի: Համաձայն Սալլուստիոսի՝ հենց այս շրջակետից սկսվեց Հանրապետության իրական անկումը: Մանրամասն տե՛ս «Պատմական հետհայաց» նախաբանը, էջ 10-11:

53. Խոսքը կրկին առաքինության և արատի խորքային տարբերության մասին է՝ խարսխված չափի ու չափավորության առկայության կամ բացակայության վրա: Առկայությունը ենթադրում է սահման և համաչափություն՝ ազդված համընդհանուր սիրով ու համաձայնությամբ (φιλία=concordia): Մինչդեռ բացակայությունը անսահմանությունն է, որը, ինչպես հատկանշել ենք, անտիկ մտավոր ավանդույթը կապում է քառսի հետ: Դրանից բխում էին ատելությունը, գժտությունն ու թշնամանքը (ὕβρις=discordia): Իրավիճակը նաև գեղագիտական իմաստ ունի՝ միտված առ գեղեցիկն ու կատարյալը: Տե՛ս Лосев, 2000, 104:

54. Այլով բանիվ՝ վարժանքով, հանապազ տքնանքով և խստակենցաղ կյանքով ապրող բանակը, որ հռոմեական հանրակեցական իդեալի մարմնավորումն էր, այլասերվեց և դարձավ բարոյագրկված հանրության պատկերը: Տե՛ս մեկնություն 40:

55. Հեղինակն ամենայն հավանականությամբ մեկնարկում է հնում տարածված այն համոզմունքից, թե սպարտացիները պատվով ու հարգանքով էին վերաբերում պարտված հակառակորդներին: Թուկիդիդեսը դա անգամ որակում

է իբրև արդարություն և մեծահոգություն (ἐπεκείς): Տե՛ս Thucyd., III, 56: Այլով բանիվ՝ արդար միջոցներով վատակած հաղթանակը միտված էր վերականգնելու համընդհանուր կարգն ու առաքինությունը, որը տիեզերական Կարգի դրսևորումն էր: Այս առումով հաղթանակը համադասելի էր ըղձալի նպատակին (τέλος): Տե՛ս Edwards, 2008, 89-90: Հակառակ այս մտայնության՝ հետազոտողներից ոմանք հակված են մտածելու, որ սպարտական այս *gnuph* տակ քողարկված էր հստակ քաղաքական հաշվարկ: Տե՛ս Hamilton, 1970, 296-298: Հռոմեական հանրության կապակցությամբ այս ուտոպիան բանաձևել է Կիկերոնը. «Եվ հարկ է խնայել նրանց, որոնց հաղթել ես ուժով, և հոգ տանել նրանց մասին, որք գնեք վայր դրած կշտապեն ստանալ [մեր] զորավարների պաշտպանությունը» Cicero, De off., I, 1, 35:

56. Հետազոտողներն այս հատվածում հստակ նշմարում են Թուկիդիդեսի պատմահոգացքի ազդեցությունը՝ արտահայտված կերկիրացիների հետադիմության պատճառների կապակցությամբ: Thucyd., III, 82; հմմտ. Ramsey, 2007, 91:

57. Պատանեկությունը (adulescentia) համարվում էր տղամարդու առավել վտանգավոր տարիքը. մարմնական զարգացումը հասնում էր իր հնարավորության սահմանին, մինչդեռ մտահոգևոր զարգացումը հետ էր մնում: Ուստի այն, մի կողմից, ենթակա է կրքերի ազդեցությանը, մյուս կողմից՝ այլոց «առաջնորդությանը»: Դրանից էլ օգտվում էին զանազան կարգի ընդդիմադիր ուժեր: Տակավին Հին Սպարտայում ընդունված կարգ էր՝ պատանիներին (ἐφέβοι) կալազորային ծառայության նպատակով հեռացնել քաղաքից: Հարկավ, խնդիրը պարուրված էր նաև ծիսական գունդերանգով: Հմմտ. Marinatos, 2003, 99-101:

58. Կրկին անդրադարձ Հռոմի և իր դաշնակիցների հարաբերություններին: Դրանք կարգավորվում էին ըստ իրավունքի տառի և ոգու. Հռոմը երաշխավորում էր կայունություն ու կարգ, նրանք՝ օժանդակություն ու համագործակցություն: Մնացած հարցերում ինքնավար էին: Սալլուստիոսի հատվածն այս հարաբերությունները ներկայացնում է *nz* *hualu-saar* *դաշնակցության* կարգավիճակով (foederate iniqua): Մինչդեռ իդեալական դեպքը ենթադրում էր *hualu-saar* *դաշնակիցների* կամ բարեկամների (foedera aequa) առնչություններ: Տե՛ս Matthaeci, 1907, 191-198:

59. Ճարտասանական-բանաստեղծական հնարք, որի նպատակն է շեշտել հռոմեացիների «ճարտար ազահությունը՝ հաղթահարելու անհաղթահարելին»՝ հանուն օգուտի և զեխության: Հմմտ. Horat., Od., II, 15, 1-3; Ramsey, 2007, 93:

60. Կրկնեք մեկ անգամ էլ. համաձայն ստոիկների՝ բնականոն կյանքով ապրող մարդ էակն ապրում է ըստ տիեզերական խթանի՝ միտված բավարարելու իր մարմնական և բանական պահանջմունքները: Երա կապը Բանականի, Բախտի և Աստվածությունների հետ ապահովվում է *բանական սերմի* միջոցով (λόγος σπερματικός): Էյն կնալն ի գործ է մարդուն դարձնելու առաքինի և երջանիկ: Տվյալ հատվածում ներկայացված մարդիկ, ընդհանրապես, զուրկ են բնական խթանից: Խաթարված է նրանց բնականոն կյանքը, զի ապրում են զուտ մարմնական մղումներով և կրքերով: Անտեղյակ են չափից ու չափավորությունից, ծայր աստիճան եսականորեն են: Հմմտ. Inwood, Donini, 1999, 699-705:

61. Ավելի ընդլայն ընդգրկման պարագային կարելի է տեսնել, որ արբեցողությունն ու որկրամոլությունը, անպատկառությունն ու չարախոսությունը, խաղամոլությունը և նենգությունը դարձել էին սոր ձևավորվող ենթամշակույթի ցուցիչներ: Դրանք արդ գայթակղիչ էին ոչ միայն «մերժվածների», այլև նրանց համար, որք «որևէ բանի կարիք չունեին»: Բացառությունը թերևս մեկն է, նրանց բոլորին համակել էին մերժումի պսիխոզը և տարտամ ապագայի դյուխանքը:

62. Կույսը և ընտանիքի մայրը գտնվում էին սրբազան իրավունքի պաշտպանության ներքո, որն իրագործում էր նախ՝ հայրը, իսկ ապա՝ ամուսինը: Այդ իրավունքի ցանկացած խախտում համարվում էր սրբազան կարգի ոտնահարում: Հայտնի են դեպքեր, երբ կնոջ նկատմամբ բռնարարքն առիթ է տվել ընկերային մեծ ցնցումների: Ամենահայտնին թերևս Լուկրետիայի դեպքն էր՝ պատրիկական ընտանիքի մայր, որին բռնաբարել էր Հռոմի վերջին արքայի որդին: Լուկրետիան այդ մասին պատմեց ամուսնուն և ինքնասպան եղավ: Իմանալով այս՝ ժողովուրդը, որ այլևս զգված էր բռնատիրությունից, ոտքի կանգնեց, դուրս քշեց արքային և հաստատեց հանրապետական կարգ: Դա Ք. ա. 510 թվականն էր: Տե՛ս Treves, 1992, 622:

Վեստալական քրմուհիները (vestales) նվիրված էին Վեստա աստվածուհուն, որը մարմնավորում էր ընտանիքի սրբազան օջախը, բարքերը, կարգը, հավատարմությունը

աստվածների և նախնայաց նկատմամբ: Վեցն էին՝ ընտրված ամենահարգված (բայց ոչ անապաման պատրիկական) ընտանիքներից: Ծառայում էին մոտ տասը տարեկանից և մնում այդ կարգավիճակում երեսուն տարի: Գտնվում էին գլխավոր քրմի (pontifex maximus) իշխանության ներքո: Մնում էին կույս, և ամեն մի ոտնձգություն նրանց նկատմամբ համարվում էր ծանր (մահապատժի արժանի) հանցանք: Մյուս կողմից՝ սրբապղծության ամեն մի գործողության դիմաց իրենք էլ կարող էին մահվան դատապարտվել: Իսկ ընդհանրապես ունեին հասարակական մեծ համարում և հեղինակություն: Տե՛ս Rose, 1992, 1116:

63. Ավելիա Օրեստիլյան ազնվագարն ընտանիքից էր, որը, սկսած Ք. ա. 3-րդ դարից, բազմիցս զբաղեցրել էր ամենաբարձր պաշտոններ: Գեղեցիկ էր, հարուստ և ամենին ոչ կասկածելի վարքի, ինչպես փորձում է համոզել Սալլուստիուսը: Պարզապես հավատացել էր Կատիլինային և նրան տրամադրել իր նյութական հնարավորությունները: Կատիլինայից հետո նա դեռ երկար ապրում էր Հռոմում: Եվ նրա նկատմամբ չկար բացասական վերաբերմունք: Տե՛ս Evans, 1987, 70-71:

64. Բնագրում "[...] ita conscientia mentem excitam vastabant": Բանալի բառը conscientia-ն է, որը հաճախ ներկայացվում է ավելի ամբողջական տեսքով՝ conscius animus և նշանակում հոգու անգիտակից (հոացիոնալ) հատվածը (παθή): Այն ի գործ է հանգեցնելու ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական հետևանքների. ամեն բան կախված է մարդու հոգեկան կերտվածքից: Seneca, Ep., 78, 18; Epictet. Disc., II, 22: Հմմտ. Sorabji, 2007, 164-166: Կատիլինայի պարագային դրանք աղետալի էին: Իմաստային առումով ավելի ճշգրիտ կլինեք նախադասությունը թարգմանել՝ «Հուսկ հոգու անգիտակից հատվածն ամայացնում էր գրգռված միտքը»:

65. Հայտնի Կատիլինային վերագրվում է ծանոթություն Արիստոտելի բարոյագիտության կարևորագույն հոլացքներից մեկին՝ *սովորույթին* (ἔξίς=habitus): Այն ենթադրում էր բարոյական արժեքների անվերջ կրկնություն, հարդյունս որի դրանք դառնում էին մարդու *երկրորդ բնությունը*: Դա վերաբերում էր նաև արատներին: Սալլուստիուսը խոսում է երկրորդ դեպքի մասին: Տե՛ս Aristot., NE, II, 1103b, 22-24; հմմտ. Nederman, 1989/1990, 90-91:

66. Գնեուս Պոմպեուս Մագնուս (106-48 թթ.): Ք. ա. 67 թվականին Աշխարհամոլից լիազորություններ ստացավ

(lex Manilia) և շնորհիվ արտակարգ ռազմական ու կազմակերպական ունակությունների՝ ընդամենը երեք ամսում ծովահենությունն արմատախիլ արեց ողջ Միջերկրածովյան ավազանում: Դրանից՝ անմիջապես՝ հետո՝ Ք. ա. 66 թվականին, երբ հայտնի դարձավ, որ Լուկիուս Լուկուլիուսը տապալել է Հռոմի Արևելյան քաղաքականությունը, Աշխարհաժողովի մեկ այլ որոշմամբ (lex Gabinia)՝ արտակարգ իշխանություն ստացավ Արևելքում (imperium maius)՝ առանց Օերակույտի և Աշխարհաժողովի որոշման պատերազմներ վարելու և տարատեսակ դաշնագրեր կնքելու: Cicero, De imp. Gn. Pomp., 62: Ք. ա. 66–63 թվականներին Պոմպեոսը հաջողեց միավորել ու կարգաբերել Եփրատից արևմուտք ընկած տարածքները՝ Կովկասյան լեռներից հույ Եգիպտոսի սահմաններ՝ բարեկամներ, դաշնակիցներ, ինքնավար քաղաքներ, համայնքներ, նահանգներ: Այս համակարգը, հարկավ ինչ–ինչ փոփոխություններով գոյատևեց հարյուրամյակներ: Տե՛ս Gelzer, 1949, 119–121: Seager, 2002, 53–62: Դրանում առանձնահատուկ տեղ էր վերապահված Մեծ Հայքին: Տե՛ս Ստեփանյան, 2012, 112–119:

Դիտարկվող հատվածն ամբողջությամբ ըմբռնելու համար հարկ է նկատի առնել նաև մեկ այլ հանգամանք. Օերակուտական ընտրախավը վախ ուներ, թե Պոմպեոսը կրկնի Մուլլայի փորձը և հաղթական բանակը կօգտագործի սեփական բռնատիրությունը հաստատելու նպատակով: Տե՛ս Seager, 2002, 75–86:

67. Օերակույտ (Senatus) – Հռոմի օրենսդրական իշխանության կարևոր հաստատությունը: Ձևավորվել էր տակավին արքայական դարաշրջանում՝ իբրև միապետին առընթեր խորհրդակցական մարմին, և նրա որոշումները կոչվում էին *խորհուրդներ* (Senatus consultum): Բաղկացած էր պատրիկական հարյուր տոհմի հայրերից (patres gentium): Նրանց ցուցակը կազմվում և լրացվում էր արքաների ձեռամբ: Ընդունված կարծիք կար, թե Օերակուտականները ներկայացնում էին հռոմեական հանրության ընդհանրական իմաստությունը: Այն համադրվում էր մարդու բանականության հետ, որ կյանք և իմաստ էր հաղորդում մարմնին: Հանրապետության հաստատմամբ (510 թ.) միապետի գործառույթն անցավ երկու կոնսուլներին. ի մասնավորի, նրանց էր վերապահվում Օերակույտի ցուցակի վերանայման իրավունքը (lectio Senatus)՝ ընդհուպ «անարժանների» վտարումը: Ք. ա. 339 թվականից

(lex Ovinia) այդ գործառույթն իրականացնում էին հատուկ պաշտոնյաները՝ կենսորենները (censores):

Ընդունված է կարծել, որ *Դասերի պայքարի* ժամանակից ի վեր (Ք. ա. 4–րդ դ.), պլեբեյներն սկսեցին ներգրավվել Օերակույտի կազմում: Սակայն տակավին լիիրավ անդամ չէին. իրավունք չունեին հանդես գալու նախաձեռնությամբ: Կարող էին լույս միանալ պատրիկների առաջարկներին՝ գալով և կանգնելով նրանց կողքին, ուստի կոչվում էին *պեդարներ* (pedari): Ք. ա. 339 թվականի օրենքով Օերակույտի կազմն ամեն տարի համալրում էին նախկին ավագ (կամ կուրուլյան) պաշտոնյաները՝ պրոկոնսուլներ, պրոպրետորներ, պրոկվետորներ և այլք: Այլորեն՝ այս օրենսդրական մարմնի համար նախատեսված չէին ուղղակի ընտրություններ: Եվ տվյալ ժամանակաշրջանից սկսեց կարևորվել Օերակուտականների դասակարգման նոր աստիճանակարգ՝ ըստ իրենց նախկին պաշտոնների: Հայսմ տարբերությունները պատրիկների և պլեբեյների միջև համարյա ի չիք դարձան: Արդ, Օերակույտում առաջնային դարձան նրա անդամների անձնական հատկագծերը՝ բանական ձիրքը, կրթությունը, ճարտասանական ձիրքը: Բայց նաև՝ «փառապանծ նախնիները», հարստությունը, կապերը, հասարակական ազդեցությունը: Օերակույտի նշանակությունը շեշտակի աճեց Հռոմեական տերության ձևավորմանը համընթաց (264–146 թթ.): Նրա որոշում–խորհուրդներն արդ օրենքի ուժ ստացան. պահանջվում էր Աշխարհաժողովի (արդեն լույս ձևական) հաստատումը: Ի հետևանս՝ այն իր ձեռքում կենտրոնացրեց Հանրապետության ներքին և արտաքին բոլոր հիմնախնդիրները: Եվ նրանում առանձնացավ *փոքրամասնությունը* (pauci, optimi), որ ձգտում էր բացարձակ իշխանության ինչպես պաշտոնակիցների, այնպես էլ ամբոխացող զանգվածի նկատմամբ: Դա իր հերթին ծնեց հակաշարժում՝ «վերականգնելու հասարակների ուժը»: Այն ղեկավարեցին ժողովրդական տրիբուններ Գրաքուսները (133–121 թթ.). հնարավորություն չունենալով կանգնեցնելու նրանց՝ Օերակուտական ընտրախավը կազմակերպեց նրանց սպանությունը: Հետագայում այս համարաբանական ծիրի մեջ ընդգրկվեցին *զորեղ անհայրները*՝ հաղթանակած զորավարները, որք կրկին խոսում էին *բարի ու հին Հանրապետությունից*՝ իրականում հետապնդելով իշխանատենչ նպատակներ: Այս ճանապարհով ընթացան Կորնելիուս Սուլլան (82–79 թթ.) և Հուլիուս Կեսարը (49–44 թթ.),

որը, հաստատելով ռազմական բռնատիրություն, արմատախիլ արեցին փոքրամասնությանը: Բայց դրա հետ միասին՝ նաև Ծերակույտի ուժը, հեղինակությունն ու ազդեցությունը: Այս մասին մանրամասն տեսն **Abboft**, 1901, 220–230; **Momigliano**, 1992, 973–975; **Lintott**, 2002, 68–89:

68. Խոսքը Ք. ա. 64 թվականի մասին է: Հռոմեական օրացույցը լուսնային էր: Տարվա տասներկու ամիսները բաժանվում էին երկու խմբի: մեկը (մարտ, մայիս, կվինտիլիս (հուլիս), հոկտեմբեր) ուներ 31 օր, մյուսը (ապրիլ, հունիս, սեկստիլիս (օգոստոս), սեպտեմբեր, նոյեմբեր, հունվար)՝ 29: Միայն փետրվարը՝ 28 օր: Ըստ լուսնի շրջափուլերի՝ ամիսների օրերը բաժանվում էին երեք խմբի՝ կաղանդ (kalendae), նոներ (nonae), իդեր (ides): Մնացած օրերը հատկանշվում էին՝ սրանց հավելելով նախդիրներ՝ նախ (ante) կամ հետ (post): Տե՛ս **Michels**, 1967, 16–22:

69. Ուսումնասիրողները Մալլուստիոսին հաճախ մեղադրում են պատումի ժամանակագրական համակարգի անհստակության կապակցությամբ: Այդուհանդերձ, իրավիճակն անհուսալի չէ, զի կարելի է կողմնորոշվել կոնսուլների կառավարման տարեթվերով: Հիշենք՝ հին տարեգիրները հենց այս կերպ էին ներկայացնում պատմական անցքերը: Մեր կոնկրետ դեպքում Լուկիոս Կեսարի և Գայոս Փրիզուլոսի կոնսուլությունը հուշում է, որ դեպքերը տեղի են ունեցել Ք. ա. 64 թվականին:

70. Ձևական իմաստով աստ խոսքը հանրային մի նոր միավորման մասին է – *societas*: Այդպիսիք համարվում էին նաև ընտանիքն ու բարեկամների միջավայրը: Սակայն եզրույթն ավելի հաճախ օգտագործվում էր զուտ հանրային միությունների կապակցությամբ, որոնցում հռոմեացիները միավորվում էին ըստ կոնկրետ հետաքրքրությունների և նպատակների՝ արհեստ, կրոնական պաշտամունք, քաղաքական կողմնորոշում, զվարճություններ: Կային անգամ միություններ միմյանց թաղումը կազմակերպելու համար (*coloniae*): Տե՛ս **Бартошек**, 1989, 227: Դրանց անդամներն (*exercites*) ընտրում էին իրենց առաջնորդին (*magister*), որը, սակայն, բացարձակ գերակայության հավակնություններ չուներ: Հակառակ խիստ աստիճանակարգված պաշտոնական Հռոմի աստ հարաբերություններն ավելի անմիջական էին ու հավասար: Միությունը պարտավորություն ուներ (հարկավ, իր հիմնախնդրի շրջանակներում) պաշտպանելու յուրաքանչյուր անդամի շահերը: Տե՛ս **Randazzo**, 2005, 121–122:

Երբ այս լույսով դիտարկում ենք Մալլուստիոսի տվյալ հատվածը, նոր իրողություններ են բացահայտվում: Կատիլիսան հավաքել էր հռոմեական հանրույթի ամենատարբեր խավերի ներկայացուցիչների՝ սկսյալ ծերակուտականներից մինչև հասարակներ, մեծահարուստներից մինչև տնասկներ, ծերերից մինչև պարմանիներ, և բանաձևել միության հիմնախնդիրը՝ վերադարձ դեպի «հին ու բարի Հռոմ», որ բռնազավթել էր վերնախավի մի փոքր խումբ (*pauci*): Սակայն Կատիլիսան և իր շրջապատը քաջ գիտակցում էին, որ խոսքն ավանդական *societas*-ի մասին չէր, զի իրենց նպատակը կոնկրետ առարկայական ինչ-որ բան չէր, այլ առկա հանրակարգի հեղաշրջումը: Լավ հիշում էին, որ նման միությունները «[...] հանուր բարիքների համար չեն, այլ առանձին մի գործի (*non universorum bonorum socii sunt, sed unius rei*)»: Տե՛ս **Ulpianus**, 17, 2, 63; հմմտ. **Riggsby**, 2010, 123–125: Եվ կասկած չունենի, որ իրենց ձեռնարկը գնահատվելու է իբրև դավադրություն, ուստի ամեն ինչ զաղտնի էին պահում:

71. **Հեծյալները (*equites*)**. Ծերակուտականներից հետո հռոմեական հանրային աստիճանակարգի երկրորդ հարթակն էին զբաղեցնում: Համաձայն ավանդույթի՝ ձևավորվել էին տակավին արքայական շրջանում և հրթաջա Հանրապետության ենթարկվել էական կերպափոխությունների: Նախապես այս դասի անդամները միայն պատրիկներն էին՝ ներգրավված ըստ ժառանգական սկզբունքի: Հետագայում արքա Մերվիոս Տուլլիոսը (578–535 թթ.) բաժանման հիմքում դրեց ունեցվածքային ցենզը՝ հանրախմբի մեջ ներգրավելով նաև ունևոր պլեբեյներին: Նրանցից էր կազմավորվում սպայակազմը: Վճռական ձայն ունեին հանրային կյանքում, զի գերակայում էին Աշխարհաժողովում: Ավելի ստույգ՝ վերջինիս այն տարատեսակում (*Comitia centuriata*), որտեղ ընդունվում էին օրենքներ (*leges*), ընտրվում և պարբերաբար հաշվետվություն էին ներկայացնում բարձրագույն պետական այրերը՝ կոնսուլներ, պրետորներ, կվեստորներ, էդիլներ: Սակայն Ք. ա. 2-րդ դարից հանրախմբի ռազմական կարևորությունն սկսեց ի չիք դառնալ: Հռոմին պետք էր մարտունակ և բազմաքանակ հեծելազոր: Եվ լեգիոնին կից կազմավորվեցին *օժանդակ հեծյալ միավորումներ* (*auxilia*)՝ բաղկացած հիմնականում դաշնակիցներից: Այս նույն ժամանակից հեծյալները նոր հանրային դերակատարություն ստանձնեցին: Հարկավ, պահպանում էին իրենց դիրքը բանակում և պետա-

կան կառավարման տարբեր (հիմնականում՝ միջին) օղակներում, սակայն սկսեցին իրենց ձեռքն առնել տնտեսական կյանքը. ըստ պետական կապալի՝ զբաղվում էին տարբեր տեսակի ձեռներեցային գործունեությամբ՝ նավաշինություն, ճանապարհաշինություն, բեռնափոխադրություն, ցրամատակարարում, անշարժ գույքի առք-վաճառք, դրամական գործարքներ ինչպես Հռոմում և Իտալիայում, այնպես էլ նահանգներում: Մեծ եկամուտ էին ստանում հարկահանության գործը կազմակերպելիս: Դիտարկվող ժամանակաշրջանում ունեին դատարաններ, որոնք քննում էին իրենց գործերը: Տարիքի, փորձի, հեղինակության առկայությամբ կարող էին ընտրվել բարձր պետական պաշտոններում և պաշտոնավարությունից հետո դառնալ Ծերակույտի անդամ: Սակայն հաճախ խոտափում էին այդ հեռանկարից, զի օրենքով ծերակուտականներն իրավունք չունեին զբաղվելու ձեռնարկատիրությամբ: Քաղաքականությամբ հետաքրքրված էին, որքանով դա առնչվում էր իրենց շահերին: Հավելեք, որ *Դաշնակցային պարերազմից* հետո (տանելով նաև Սուլլայի բռնատիրության վայրագությունները) հանրախումբն իր կազմում ընդգրկում էր իտալիկների վերնախավը և իրեն բավականին վստահ էր զգում: Հենց այս ժամանակ էլ, երբ խաթարվել էին ներքին ինչ-ինչ տաքսիներ, այս հանրախավի համար հաստատագրվեց ունեցվածքային ցենզ՝ 400.000 սեստերց: Հանրապետության անկումը կանխելու նպատակով Կիկերոնը ծրագրում էր ձևավորել հանրային դասերի նոր համաձայնություն (concordia ordinum), որտեղ առաջատար դերակատարությունը նախատեսվում էր տալ ծերակուտականներին և հեծյալներին: Տե՛ս **Badian**, 1992, 403; հմմտ. **Scullard**, 2011, 151; **Craver**, 2010, 139-144:

72. Այս պարագան մենք արդեն քննարկել ենք մեկնություն 59-ում:

73. Այսինքն՝ խոսքը Ք. ա. 66 թվականի մասին է, դեկտեմբեր ամիս, երբ հաջորդ տարվա կոնսուլներն արդեն ընտրված էին: Ըստ ընթացակարգի՝ տեղի էր ունեցել գործող կոնսուլների և Ծերակույտի նիստ, քննել էին բողոքները և որոշում կայացրել գործը հանձնել հատուկ դատական ատյան՝ ըստ ընտրակաշառքի օրենքի պահանջների (Lex de ambitu): Համաձայն ավանդության՝ վերջինս ընդունվել էր տակավին Ք. ա. 181 թվականին կոնսուլներ Պ. Լենտուլուսի և Մ. Բեբիուս Պամփիլիուսի նախաձեռնությամբ և վերահաստատվել Ք. ա. 159-ին:

Այն ամրագրում էր պաշտոնի հավակնորդների ձգտումի (ambitio), առատաձեռնության (congiarium) և ընչաքաղցության (avaritia) սահմանները: Հանցանքի ապացուցման պարագային «նորընտիր պաշտոնյաները» հրաժարվում էին իրենց հավակնություններից և վճարում մեծ տուգանք: Դրանց հավելած՝ նաև հասարակական պարսավն ու խայտառակությունը: Սալլուստիուսի դիտարկվող հատվածը հենց այս մասին է: Հմմտ. **Lintott**, 1990, 2-5:

74. [Իշխանական դիրքի] շահադիտական չարաշահումի համար (pecuniarum repetundarum reus). մեղադրական այս բանաձևը սովորաբար կիրառվում էր նահանգների կառավարիչների նկատմամբ՝ ըստ դրանց բնակչության բողոքի: Այն իր վերջնական ձևակերպումն ստացել էր Ք. ա. 95 թվականին՝ ժողովրդական տրիբուն Սերվիլիուս Գլավկուսի ջանքերով (Lex Servilia): Բողոքի հայցը քննարկում էր դատական ատյանը՝ հատուկ դատավորի նախագահությամբ (praetor repetundarum): Տե՛ս **Sherwin-White**, 1972, 84-87: Ք. ա. 67 թվականին Կատիլիան Ափրիկա նահանգի կառավարիչն էր եղել (պրոպրետոր) և, համաձայն բողոքի, զբաղվել դրամաշրթությամբ: Փաստաբանները կարողացան «արդարացնել» նրան, բայց պահանջվող տասնյոթ օրերի ընթացքին նա չկարողացավ կոնսուլներին ներկայացնել իր հայտագիրը, ուստի հանվեց հավակնորդների ցուցակից: Տե՛ս **Abbott**, 1901, 173-175:

75. Խոսքն արդեն Ք. ա. 66 թվականի մասին է: Հունվարի առաջին օրը (Kalendae Januaries) համարվում էր հանգստի օր (dies nefasti)՝ նվիրված կոնսուլների պաշտոնավարման սկզբին. շրջապատված լիկտորներով, ծերակուտականներով, բարձրաստիճան պետական այրերով և բազմամարդ թափորով՝ նրանք շարժվում էին դեպի Կապիտոլիում բլուրը, որտեղ գտնվում էր աստվածահայր Յուպիտերի տաճարը (Jupiter Optimus Maximus): Աստ հատուկ ծիսակարգով ստանում էին իրենց կառավարման ռազմական, քաղաքական, դատական, քարիզմատիկ-կրոնական հիմնավորումը՝ իշխանությունը (imperium): Տե՛ս **Mommsen**, 1876, 576-581; հմմտ. **Abbott**, 1901, 170-172:

76. Հռոմեական իշխանության ներքո Իսպանիան բաժանված էր երկու նահանգի՝ Մոտակա Իսպանիա (Hispania Citerior) և Հեռավոր Իսպանիա (Hispania Exterior): Երկուսն էլ ունեին պրոպրետորական կարգավիճակ, այսինքն՝ աստ կառավարիչ էին ուղարկվում Հռոմի նախկին պրետորները:

Գնեուս Պոմպեուսը մեծ հեղինակություն և խոնարհների հոծ զանգված ուներ Մոտակա Իսպանիայում՝ սկսյալ Բ. ա. 73-72 թվականներից, երբ աստ մասնակցել էր Կվ. Մերտո-րիուսի հակահռոմեական ապստամբության ճնշմանը և չափավորություն ցուցաբերել տեղաբնիկների նկատմամբ: Այս ժամանակից ի վեր նա մականվանվել էր «մեծահոգի»: Տե՛ս **Wylie**, 1990, 446:

77. Ասվածը կարևոր էր Հռոմի ներհանրության խաղաղության և համաձայնության պահպանման համար: Դաշնակցային պատերազմից հետո (91-87 թթ.), երբ իտալիկներն ստացան հռոմեական քաղաքացիություն, այս տոնակատարության իմաստն ու շրջանակներն ընդլայնվեցին: Արդ՝ այն միտված էր միավորելու ողջ Իտալիան: Համապատասխանաբար, ծիսակարգն ավելի բազմամարդ էր և հազեցած քաղաքական խորհրդով: Տե՛ս **Mommsen**, 1876, 596-598:

78. Հռոմեական պաշտոնություն (*magistratus*): Բաժանվում էր երկու խմբի՝ արտակարգ (*extraordinarii*) և սովորական (*ordinarii*): *Կվեստորները* (*questores*) զբաղեցնում էին *սովորական պաշտոնության* երրորդ հարթակը. թե՛ Քաղաքում, թե՛ բանակում զբաղվում էին տնտեսական հարցերով՝ մուտքեր, ծախսեր, հաշվետվություն, գանձարկը: Տարիքային ցենզը (սվազագույն շեմը՝ 30 տարեկան) և փորձառությունը հույժ կարևոր էին: Ուշ Հանրապետության շրջանում նրանց պաշտոնախումբը բաղկացած էր քսան անդամից: Հաջորդ հարթակը զբաղեցնում էին *էդիլները* (*aediles*), որք նախապես զբաղվում էին քաղաքային (հատկապես տաճարների և հասարակական կառույցների) շինարարությամբ: Հետագայում շրջանակն ընդլայնվեց, նրանք սկսեցին զբաղվել Քաղաքի խնդիրներով ընդհանրապես՝ ճանապարհներ, մատակարարում, ջրմուղ-կոյուղի, բնակարանաշինություն, ծեսեր, հավաքներ, խաղեր, ներկայացումներ և այլն: *Էդիլների* տարիքային ցենզն ավելի խիստ էր (սվազագույն շեմը՝ 37 տարեկան): Դիտարկվող ժամանակաշրջանում պաշտոնախումբը բաղկացած էր չորս անդամից: Երկրորդ հարթակը զբաղեցնում էին *պրեպորները* (*praetores*), որք իրենց ազդեցությանը և իշխանությանը գիշում էին միայն կոնսուլներին: Ունեին *փոքր ինսպերիում* (*imperium minor*), կարող էին դեկավարել բանակային միավորումներ, զբաղվել վարչական այլևայլ գործերով: Սակայն մասնագիտացած էին հիմնականում դատական գործում (*jus dicere*), որի նպատակը «հան-

րության բարիքի ապահովում» էր (*bonum communae*): Տե՛ս **Logchamps de Berier**, 2014, 221-225: Պաշտոնավարությունից հետո իբրև պրոպրետոր նշանակվում էին (ոչ մեծ կարևորության) նահանգների կառավարիչներ: Այս պաշտոնի համար պահանջվում էին գիտելիքներ, հմտություններ և տարիք (սվազագույն շեմը՝ 40 տարեկան): Նրանց պաշտոնախումբը դիտարկվող ժամանակաշրջանում բաղկացած էր տասնվեց անդամից: Հայտն անցնելով պաշտոնակարգի հաջորդական աստիճաններով՝ պաշտոնյան ձեռք էր բերում պետական կառավարման բազմակողմանի գիտելիքներ ու հմտություններ և մոտենում բարձրագույն աստիճանին՝ կոնսուլությանը: Հմմտ. **Abbott**, 1901, 172-209; **Lintott**, 2002, 144-149: Պատկերն ամբողջացնելու համար հավելենք կրկին, որ, թեպետ այս խիստ աստիճանակարգությանը, իրենց պարտականություններն իրագործելիս հիշյալ պաշտոնյաները միանգամայն ինքնուրույն էին և կախյալ չէին վերին հարթակի պաշտոնակիցներից: Ոչ ոք մյուսին պարտադրելու կամ հրամայելու իրավունք չուներ: Տե՛ս **Mommsen**, 1876, 536-538:

Այս լույսով, երբ վերադառնում ենք Սալլուստիուսի դիտարկվող տեղեկությանը, պարզ է դառնում, որ Կրասսուսը և Մերակոյուրը կամայականորեն խախտել էին Հռոմում հնուց անտի արմատավորված իշխանական սկզբունքը՝ *պաշտոնների հաջորդականությունը* (*cursus honorum* կամ *certus ordo magistratuum*): Սակայն Ուշ Հանրապետությունում տիրապետող *փոքրամասնության* համար (*pauci*) դա ընդունված գործելակերպ էր այլևս: Ընդհանուր բռնությունների պայմաններում՝ թերևս միայն մանրուք: Հմմտ. **Lintott**, 2002, 175-203.

79. Խոսքը իսպանացի հեծյալ օգնական գորամիավորման մասին է (*auxilium*), որը (ըստ բերվող կարծիքի) համագրվել էր Գն. Պոմպեուսի «մեծահոգի ձեռամբ» և հավատարիմ էր նրան: Զորավարի նկատմամբ նրա զինվորները գտնվում էին անձնական խոնարհումի հարաբերությունների մեջ (*clientelae*): Տե՛ս **Badian**, 1958, 142-143: Իսպանացիները դրանք պահպանեցին մինչև Պոմպեուսի մահը: Ավելին՝ սկսեցին սատարել նաև որդուն՝ Սեկստուս Պոմպեուսին, որը հավակնում էր «տեր կանգնելու» հոր քաղաքական ժառանգությանը: Տե՛ս **Richardson, Cadoux**, 1992, 858-859:

80. Խորքային առումով Սալլուստիուսի պատումը ծավալվում է երկու զուգահեռ հարթությունում՝ գործողության և

խոսքի: Դրանք փոխլրացնում են միմյանց և արժանահավատության լիցք հաղորդում պատումին: Հառերի պարագային հեղինակը սովորաբար հղում է կատարում *առ դրանց բնօրինակը* (*exemplum infra ascriptum est*), սակայն, կասկածից վեր է, դրանք լրամշակված են և արտահայտում են իր դիտանկյունը: Այդուհանդերձ, ունեն մի շատ կարևոր գործառույթ՝ կերպավորում են պատմական հնդվույթը և բացահայտում դրա կարևոր դրվագների անհատական-մարդկային չափումը: Տե՛ս Büchner, 1982, 161-181: Հավելենք, որ նման փորձառությունը գալիս էր հռոմեական պատմագրությունից, և դրա առաջին խոշոր ներկայացուցիչը Թուլիդիդեսն էր: Մալլուստիոսի ճառերը փոխկապակցված են երկխոսային առնչություններով, և որոշակի իմաստով նրա գրույթը հիշեցնում է խաղընթաց, որին, բացի առարկայական բովանդակությունից, ներհատուկ են թատերայնացված հույզը և պահվածքը, խոսքը և իմաստը:

81. Կատիլինան կրկին մեկնարկում էր *հանրային միավորման* (*societas*) իր գաղափարից, որի հիմքն անդամների բարեկամությունն էր (*amicitia*)՝ անկախ նրանց բնական և ընկերային տարբերություններից, զի միավորված էին միևնույն կոնկրետ նպատակի շուրջ: Ասվածի լավագույն բանաձևումը տվել է Կիկերոնը. «Հուսկ բարեկամության մեջ նրանք, որք բարձր են, պետք է խոնարհեն իրենց, որպեսզի բարձրացնեն ստորականներին»: Cicero, *De am.*, 20, 72; հմմտ. *Liv.*, 36, 7, 12; *Seneca, Ad Luc.*, 20, 5: Հենց այս էլ փորձում է անել Կատիլինան իր ճառի ողջ ընթացքին: Տե՛ս McGushin, 1977, 138-139:

82. Այլոքեն՝ իշխանությունը բռնազավթած փոքրամասնությունն սկսեց իրեն նույնացնել պետությանը և ձևավորել բռնատիրական խմբիշխանություն (*ὀλιγαρχία*): Նրանք իսպառ մոռացության էին մատնել Հանրապետության հիմնարար սկզբունքը. «[...] ինչ էլ որոշի ազգը, կլինի օրենք և օրինական»: *Liv.*, 7, 17, 12: Տե՛ս Strauman, 2011, 286:

83. Աստ Կատիլինայի նպատակն է ցույց տալ, որ իր ձևավորած միավորումը հռոմեական հասարակության իդեալական մանրակերտն է, զի անդամները, անկախ իրենց հանրային դիրքից և դերից, համախումբ են ու միաձայն՝ հասանելու «անկալություններից կայունության»: Փաստացի Կատիլինան ձգտում էր ցույց տալ, թե ձևավորում է *հանրային դասերի համաձայնություն* (*concordia ordinum*): Հետազոտողները սովո-

րաբար այս գաղափարը կապում են Կիկերոնի հետ, սակայն շատ հավանական է՝ այն «թևածում էր» հռոմեական միջավայրում, և ամեն մի խմբավորում դրանում իր քաղաքական նկրտումներն էր ամրակայում: Կատիլինան, ի մասնավորի, իր կողմնակիցների մտապատկերում կրկին լուսավորում էր *բարի և հին Հոմերի* տեսլականը: Տե՛ս Earl, 1949, 24:

84. Մոտավոր մեջբերում Կատիլինայի դեմ Կիկերոնի առաջին ճառի մուտքից՝ արտասանված Ծերակույտում Ք. ա. 63 թվականի նոյեմբերի 7-ին. «Ի վերջո, մինչ ե՛րբ պետք է չարաշահես, Կատիլի՛նա, մեր համբերությունը (*Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra*)»: Cicero, *In Cat. I*, 1:

85. Նույն ճարտասանական հնարքն է՝ ցուցանելու *զորեղ փոքրամասնության* սանձարձակությունն ու անիմաստ շոյալությունը: Տե՛ս մեկնություն 57:

86. Ակնարկ է Ք. ա. 133 թվականի ժողովրդական տրիբուն Տիբերիոս Մեմպրոնիոս Գրաբուսի (ծերակուտական փոքրամասնության դեմ ուղղված) ճառին. «Վայրի գազանները, որք ցրված են Իտալիայով մեկ, յուրաքանչյուրն իբրև ապաստան ունի իր անձավը կամ որջը: Մինչդեռ մարդիկ, որք կռվում ու մեռնում են հանուն Իտալիայի, վայելում են միայն ընդհանուր օդն ու լույսը. թափառում են կանանց ու գավալների հետ անօթևան-անտուն»: *Plut., Tib.*, 9, 4-5:

87. Ինչպես վերը հատկանշել ենք, հարստությունը և փառքը, համաձայն ստոիկների, միջակա-անորոշ արժեք են, որք *ինքնազսպումի* (*abstinentia*) բացակայությամբ և անզիտակից-կրքառատ մղումի գերակայությամբ (*libido*) վերածվում են ազահության (*avaritia*): Մինչդեռ ինքնազսպումի առկայության պարագային ի գործ են վերածվելու ազատության, գեղեցկության ու փառքի: Իսկ վերջիններիս ընդհանրական դրսևորումն են արդարությունն ու օրենքը: Տե՛ս Morrison, 1999, 145:

88. Հատվածն ակնհայտորեն հակասում է Կատիլինայի վերոբերյալ մտքին՝ թե վատահում և ապավինում է հավաքվածների քաջագործություններին և բարի համբավին: Ո՛վ է այս ընդմիջարկության հեղինակը՝ ինքը Մալլուստիոսը, թե՛ Կիկերոնի շրջապատից ինչ-որ մեկը:

89. Այս միտքը նախորդի շարունակությունն է՝ Արիստոտելի ընկերաբանության լույսով: Համաձայն վերջինիս՝ ճշմարիտ քաղաքացին ներկայացնում է երկու ներհակ ընկերային

վիճակների հավասարակշռություն՝ ենթարկելու և ենթարկվելու: Եվ կրկին դրանց համաբերող միջակա օղակն ինքնագալումն է (σοφοσύνη) Aristot., Polit, I, 1253a, 20–25:

90. Դավադրության հակված զանգվածին՝ Մալլուստիոսը «հանկարծ» վերագրում է պատերազմի ու խաղաղության մասին խոհեր, որք պատշաճում էին թերևս Կիկերոնին. «Վեճի լուծման երկու ուղի կարող է լինել. մեկը՝ քննարկում–բանավեճի, մյուսը՝ ուժի: Առաջինը ներհատուկ է մարդ արարածին, երկրորդը՝ վայրի զազանին: Ուստի պատերազմ կարելի է վարել լույս մի պատճառով՝ որպեսզի խաղաղության ժամին կյանքը լինի առանց անարդարության (ut sine injuria in pace vivatur)» Cicero, De off., I, 1, 34–35; հմմտ. **Herrer**, 1918, 27: Կարծում ենք՝ այս շեղումը նպատակ ունի շեշտադրելու զանգվածի «բարոյական վեհությունը» Կատիլինայի նկատմամբ, որը հաջորդիվ, սակայն, սկսում է խոսել ապագա նյութական «բարիքներից»՝ սև ցուցակներ, ինչք, պաշտոն, շքեղություն:

91. Գայուս Անտոնինոսը նշանավոր հռետոր և պետական գործիչ Մարկուս Անտոնինոսի որդին էր՝ ապագա եռապետի հորեղբայրը: Ք. ա. 70 թվականին սուլլայական անցյալի համար ի շարս այլոց արտաքսվել էր Ծերակույտից՝ *հանրախումբը պարտվազրկելու պարտվակոմ*: Բայց հետո վերականգնվել էր. 64-ին համագործակցում էր Կատիլինային՝ հավակնելով կոնսուլության: Հակառակ վերջինիս՝ ընտրվեց և պաշտոնավարեց 63-ին Կիկերոնի հետ: Նրա ճնշման ներքո խզեց կապերը Կատիլինայի և իր շրջապատի հետ: Տե՛ս **Ramsey**, 2007, 125:

92. Խոսքը կրկին Կատիլինայի ձեռամբ կազմավորվող դավադիր միավորման մասին է (societas), տե՛ս մեկնություն 67: Մակայն արդ հավելված է մի չափազանց հետաքրքիր մանրամասն. այն վերաբերում է գաղտնածեսին, որի մասին մասնակիցները սովորաբար լուրն էին: Նրանք համոզված էին գինի՝ համեմված իրենց արյամբ: Գաղտնածեսն ուղեկցվում էր երդման արարողությամբ: Ամենայն հավանականությամբ մասնակիցները ձգտում էին ստանալ Լիբեր Փրկչի հովանավորությունը: Աստված, որի խորհրդանիշը գինին էր և ազատությունը, պտղաբերությունը և բախտը, բարեկեցությունը և հաջողությունը: Տե՛ս **de Cazanove**, 1988, 248–249: Հետազոտողներից ոմանք գտնում են, թե արյան բաղադրիչն անհարիր էր հռոմեական ծիսակարգին և արևելյան ծագում ուներ: Հմմտ. Herod., I, 74, 6; 4, 70, 1: Հուսկ եզրա-

կացություն՝ Մալլուստիոսն այն մեջբերել է դավադիրների օտար ու բարբարոս ներկայացնելու նպատակով: **Ramsey**, 2007, 131:

93. Կվինտուս Կուրիուսի նույնականացումը դժվարություններ է հարուցում: Հետազոտողներից ոմանք անգամ առաջարկում են ճշգրտել նրա անունը՝ Լուկիուս Տուրիուս: Կիկերոնի բնութագրմամբ՝ նա «հայտնի խաղամուլ էր»՝ Սուլլայի աճեցրած սերնդից, որին նույնպես Ք. ա. 70 թվականին արտաքսել էին Ծերակույտից: **Marshall**, 1978, 209:

94. Առավել հավանական է՝ այս ազնվագարմ կինը հեծյալ Մարկուս Փուլվիուս Նոքիլիորի զարմուհին էր, որը, ինչպես նշվեց վերը, Կատիլինայի շրջապատից էր: Դավադրության իր բացահայտմամբ ամենևին էլ անշահախնդիր չէր. հիշենք՝ Ծերակույտը տեղեկատուներին պարզկներ էր սահմանել. «[...] ազատ անձի համար՝ անհանցապարտություն և երկու հարյուր հազար սեստերց»: Sallust, Cat., XXX, 7:

95. Եզրույթն առնչվում է հռոմեական ընկերային կառույցի հիմնարար հղացքներից մեկին՝ homo novus, որը հընթացս պատմության էականորեն կերպափոխվել էր: Նախապես հատկանշում էր պլեբեյներին, որք չունեին քաղաքական–քաղաքացիական և կրոնական իրավունքներ, հետևաբար ի գործ չէին հավակնելու հանրային բարձր դիրքի և պաշտոնների: Ք. ա. 287 թվականից սկսյալ, երբ վերջնականապես հավասարեցվեցին պատրիկների և պլեբեյների իրավունքները, և ձևավորվեց միացյալ ընտրախավ (nobilitas), *նոր մարդ* ասելով նկատի ունեին նրան, ում ընտանիքն առաջին անգամ էր զբաղեցնում *կուրուլային պաշտոն* (կվեստոր, էդիլ, պրետոր, կոնսուլ, կենսոր) և ապա տեղ զբաղեցնում Ծերակույտում: Երրորդ կերպափոխությունն ակներև դարձավ Ք. ա. 2-րդ դարի վերջից և հատկապես 1-ին դարի սկզբին՝ *Դաշնակցային պարտեռազմից* հետո, երբ համահարթվեցին հռոմեացիների և իտալիկների իրավունքները: Վերջիններիս շատ ներկայացուցիչներ սկսեցին տեղափոխվել Քաղաք և հավակնել բարձր դիրքի հանրային կյանքի և մշակույթի տարբեր հարթակներում: Մակայն ավանդական ընտրախավը քինախնդիր դիմադրում էր այս տեղաշարժին: Հենց այս մասին է Մալլուստիոսի դիտարկվող վկայությունը: Տե՛ս մանրամասն **Buckhardt**, 1990, 77–99:

96. **Աշխարհածոդով (Comita)**. բառացի՝ հանրահավաք: Համաձայն սահմանադրության՝ Հռոմի առաջին կարևոր օրենս-

դրական հաստատությունն էր: Հընթացս պատմության ենթարկվել էր էական կերպափոխությունների, որք իրենց կնիքն էին թողել նրա կառույցի, իրավական կարգավիճակի և գործառույթի վրա: Պատմությունն սկսվում է Վաղ արքայական դարաշրջանում, և նրա կազմում էին բոլոր քաղաքացիները, որք ընդգրկված էին կուրիաների՝ ունիվերսալ հանրային, քաղաքական և ռազմական միավորների մեջ: Ուստի կոչվում էին *կուրիաթ կոմիտիաներ* (Comitia curiata): Երանք օրենսդրական նախաձեռնություն չունեին, պատասխանում էին իրենց առաջադրված հարցերին, հաստատում գերագույն պաշտոնյաներին և քրմերին, վավերացնում կտակները: Գործում էին սրբազան իրավունքի առաջնությունը (jus sacrum): Արքա Սերվիուս Տուլիուսին է վերագրվում նոր տիպի Աշխարհաժողովի ձևավորումը՝ *կենտուրիաթ կոմիտիաներ* (Comitia centuriata): Աստ քաղաքացիներն ընդգրկված էին ըստ իրենց ունեցվածքային արտոնակարգի (ցենզ)՝ պատրիկ, թե պլեբեյ: Բաժանվում էին հարյուրյակների (centuria), յուրաքանչյուրը՝ ձայնատվության մեկ միավոր: Ընդամեն, առաջին ունեցվածքային դասն ուներ 98 հարյուրյակ, իսկ մնացած բոլորը միասին՝ 95: Այնպես որ բոլոր հարցերը լուծվում էին ըստ առաջինների կամքի: Ուստի արդար է միտքն առ այն, որ Հռոմը (միապետական, թե հանրապետական) ուներ աստիճանակարգային կառույց: Հավելենք ի տարբերություն նախորդ Աշխարհաժողովի՝ քննարկում և ընդունում էր օրենքներ, ընտրում պետական բոլոր պաշտոնյաներին և պարբերաբար ընդունում նրանց հաշվետվությունը: Գործում էր օրենքի առաջնությունը (lex): Հանրապետության դարաշրջանում պլեբեյների հանրային կշռի մեծացմանը զուգընթաց, այս Աշխարհաժողովում աստիճանակարգությունն սկսեց մեղմվել: Ի հաշիվ նրա՝ Ք. ա. 2-րդ դարից սկսեց զորանալ Ծերակույտը: Երրորդ տիպի Աշխարհաժողովն օրինականացվեց *Դասերի պայքարի* ավարտին՝ Ք. ա. 287 թվականին, ժողովրդական տրիբուն Կլ. Հորտենսիուսի օրենսդրական նախաձեռնությամբ: Եվ կոչվեց *տրիբուտային կոմիտիաներ* (Comitia plebis tributa): Այն գոյություն ուներ վաղուց՝ իբրև պլեբեյների լքում-հեռացումի կարևոր բաղադրիչ: Աստ ընդդիմադիրներն ընդունում էին որոշումներ իրենց կյանքի տարբեր հարցերի առնչությամբ: Պայքարի ավարտին ձևավորվեց միասնական հռոմեական ազգը (populus Romanus), և, անկախ իրենց նախկին դասային տարբերություններից, այս

նոր Աշխարհաժողովին սկսեցին մասնակցել բոլոր քաղաքացիները: Սակայն այն իրավունք չունեց որոշումներ կայացնելու: Մարդիկ հավաքվում էին Հանրապետության դիմաց ծառացած խնդիրները քննարկելու և ընդհանուր մոտեցումներ մշակելու համար (rogationes): Մնում է լոկ հավելել, որ այս երեք Աշխարհաժողովները գործում էին զուգահեռաբար և փոխլրացնում միմյանց: Տես մանրամասն Mommsen, 1877, 191-209; Abbott, 1901, 245-265; Lintott, 2002, 40-61.

97. Խոսքը Ք. ա. 64 թվականի կոնսուլական ընտրության մասին է: Սովորաբար դա կատարվում էր Կենտուրիական աշխարհաժողովին (comitia centuriata), որը հրավիրվում էր Քաղաքից դուրս՝ Մարսյան դաշտում: Դրա հիմնումը, ինչպես նշվեց քիչ առաջ, ավանդությունը վերագրում էր արքա Սերվիուս Տուլիուսին: Տես Momigliano, 1992, 272-273:

98. Հարկավ, մարմնավաճառների մասնակցության մասին տեղեկությոթ քարոզչական հնարք է՝ տարածված Կատիլինայի հակառակորդների կողմից: Նույնը պետք է ասել նաև ստրուկներին ներգրավելու մտադրության մասին: Վերջինս ժխտում է անգամ ինքը՝ Սալլուստիուսը. Ք. ա. 62-ին, երբ սկսվել էին մարտական գործողությունները, և մտերիմները հորդորում էին նրան օգտագործել ստրուկների ուժը, Կատիլինան կտրականապես մերժեց: Sallust, Cat., LVI, 7:

99. «Ոմն Սեմպրոնիա» - իրականում Հռոմի հանրահայտ կանանցից էր, ամուսինը Ք. ա. 77 թվականի կոնսուլ Դեկիմուս Յունիուս Բրուտուսն էր, իսկ որդին՝ Կեսարի ապագա սպանողներից մեկը՝ Դեկիմուս Յունիուս Բրուտուս Ալբինուսը: Չար լեզուները պնդում էին, թե նա բռնապետի ապօրինի զավակն էր: Սալլուստիուսն այս կնոջը պատկերում է Հռոմում ծայր առած սնոբիստական ենթամշակույթի համաձիրում: Ենթամշակույթ, որի մեջ առաքինության և արատի սահմանները ծայր աստիճան անկայուն էին ու հարաբերական: Այն հակադրվում էր ինչպես ավանդական հռոմեական լրջմտությանը (gravitas), այնպես էլ արդիական գոեկաբանությանը: Ուստի միախառնում էր առաքինությունն ու արատը, առնացին ու կանացին, գեղագիտական վեհն ու առտուրի գաղջը: Պատճառն այն է, որ «լինելը» այժմ արդեն երկիրորդական էր «թվալու» նկատմամբ: Տես մանրամասն Кнабе, 1988, 143-152: Հետազոտողները որոշակի զուգահեռներ են տեսնում Սեմպրոնիայի և Կատիլինայի դիմանկարների միջև: Տես Ramsey, 2007, 132:

100. Խոսքը հաջորդ՝ Ք. ա. 62 թվականի մասին է: Արդյո՞ք Կատիլիանս տեղեկություն չունեւ, որ Աստոնիոսն արդեն գործակցում էր Կիկերոնին և հեռացել էր իր շարժման ծրագրից, թե՛ նրանց միջև շարունակվում էր ինչ-որ զաղտնի կապ:

101. Նախքան կոնսուլական ընտրությունները ծերակուտական հանձնախումբը որոշարկում էր այն երկու նահանգները, որ նրանք պետք է կառավարեին պաշտոնավարությունից հետո՝ վիճակահանությամբ կամ փոխհամաձայնությամբ: Կիկերոնի և Աստոնիոսի պարագային խոսքը Մակեդոնիայի և Այսրալայան Գալլիայի մասին էր: Հարուստ Մակեդոնիան՝ նախընտրելի էր համարվում, և այն զիջելով իր պաշտոնակցին՝ Կիկերոնն ստացավ նրա (առնվազն) չեզոքությունը: Cicero, Att., II, 1, 3; հմմտ. Evans, 1991, 122; հմմտ. Ramsey, 2007, 135:

102. Խոսքը Ք. ա. 63 թվականի ընտրությունների մասին է, երբ կոնսուլներ ընտրվեցին Դեկիմուս Յունիուս Սիլանուսը և Լուկիուս Լիկինիուս Մուրենան: Պարտված կողմը փորձեց բողոքարկել ընտրության օրինականությունը (ըստ Lex de ambitu-ի), բայց պարտություն կրեց: Դատապաշտպանի դերում հանդես եկավ ինքը՝ Կիկերոնը: Ramsey, 2007, 136:

103. Կատիլիանայի դավակիցների շրջանում Գայուս Մանլիուսն առանձնանում էր իր վճռականությամբ, հանդգնությամբ և նախաձեռնությամբ: Սուլլայի փորձառու կենտուրիոններից էր, որ հարստացել էր նրա ժամանակ, բայց ամեն ինչ մոխել և արդ պատրաստ էր «ունեցվածքի նոր վերաբաժանման»: Ուղարկվեց Փետուլա, քանզի անդ մեծ էր վետերանների թիվը, որոնց բռնապետը վերաբնակեցրել և հող էր բաժանել: Cicero, Cat., I, 7; II, 20; Plut., Cicero, II, 14, 2:

104. Կատիլիանայի այս գործողությունները, բացի այլևայլ հանգամանքներից, խստիվ հակասում էին Հանրապետության սահմանադրությանը: Սկսած իր Նախամուտից (Pomerium) մինչ Դարպասները (Porta), մինչ Կապիտոլիումի բլուրն ու Յուպիտեր Օպտիմուս Մակսիմուսի տաճար ընկած տարածքը Հռոմում սրբազնային էր համարվում (eoque auspicia urbana finiuntur): Varro, I, 143; հմմտ. Kent, 1913, 22–23: Տարածքը նաև ապառազմականացված էր. աստ ոչ ոք իրավունք չունեւ գնել կրելու կամ ձի հեծնելու. հակառակ պարագային համարվում էր օրինազանց դավադիր: Բացառություն էին միայն հատուկ ծառայության պետական պաշտոնյաները: Liv. I, 44; Dionys., I, 88; հմմտ. Platner, 1929, 392–396: Համաձայն Կիկերոնի՝ այս արգելքն առկա էր տակավին *Տասներկու տախտակների օրեն-*

քում (Lex Duodecim Tabularum, 451–449 թթ.): St' u Cicero, Pro Milo, 11: Ինչպես նշել ենք, Պոլիբիոսը զուգահեռում է Քաղաքի և ռազմաճամբարի տարածքները: Polyb., VI, 6, 8:

105. Կիկերոնը սա անվանում է *տնային հավաք* (contio domestica)՝ շեշտադրելով վերջինիս հույժ գաղտնիությունը և անդամների սահմանափակությունը: Cicero, I, Cat., 12: Տեղի է ունեցել, ամենայն հավանականությամբ, Ք. ա. 63 թվականի նոյեմբերի 5–6–ի գիշերը: Այն կատիլիանականների վերջին ճիգն էր՝ գրավելու Քաղաքը և միավորվելու դրսի ուժերի հետ: St' u McGushin, 1977, 171:

106. Ասվածից հետևում է, որ դավադրության մասին տեղեկացնելով Կիկերոնին՝ Կուրիուսը շարունակում էր մնալ դրա շարքերում՝ ամենայն հավանականությամբ հենց կոնսուլի իրահանգով: Եվ կրկին նրանց միջև կապող օղակը Փուլվիան էր:

107. Այս հատվածում հեղինակը շեշտադրում է, որ, բացի թշվառությունից, առկա էր հեղափոխության մեկ այլ գործող պատճառ՝ ապօրինությունը հասարակ քաղաքացիների նկատմամբ (egestate simul ac dolore injuria): Այս թեման հետագա շարադրանքում ավելի ու ավելի հստակ կերպարանք է ստանում և այն աստիճան, որ նկատելի է դառնում Սալյուստիոսի նախնական (սևուսպիտակ) վերաբերմունքի «փափկացումը» Կատիլիանայի և նրա շարժման նկատմամբ:

108. Կրկին վերադարձ այն իրավիճակին, որ Քաղաքն ապառազմականացված էր, և կոնսուլը, իր լիկտոր-հանձնակատարներից ու մտերիմներից բացի, անվտանգության օրինական այլ պաշար չունեւ:

109. Խոսքը Ծերակույտի հանրահայտ իրավական քանակի մասին է, որը վերջնականորեն ձևակերպվեց նրա և ժողովրդական տրիբուն Գայուս Սենպրոնիուս Գրաքուսի դիմակայության ընթացքին՝ Ք. ա. 121 թվականին: Ծերակուտականներն այն ներկայացնում էին իբրև Հանրապետության դեմ ծառացած ճգնաժամային իրավիճակների հաղթահարման արտակարգ և ներգործուն միջոց: Ծերակույտի հատուկ որոշմամբ (Senatus consultum ultimum), շրջանցելով Աշխարհաժողովը (sine populi jussu)՝ կոնսուլներին տրվում էին արտակարգ իրավունքներ՝ Հանրապետության պաշտպանության և նրա բնականոն կենսընթացն ապահովելու համար (Senatus consultum de republica defenda): Cicero, Phil., VIII, 5, 15; Dio, 37, 31, 2; Caesar, BC., I, 5; հմմտ. Momigliano, 1992, 975: Ստանալով

այս լիազորությունները՝ Կիկերոնն այլևս ուներ հակառակորդի դեմ գործելու անսահմանափակ (համարյա դիկտատորի) լիազորություններ: Հմմտ. **Plumann**, 1913, 351:

110. Այսինքն՝ Ք. ա. 63 թվականի հոկտեմբերի 27-ին:

111. Cicero, Cat., III, 18, Plut., 19: Հռոմեական հանրության սկսել էր պատել խոր անհանգստություն, և հավանաբար Ծերակույտի պահանջով *quinddecimviri sacri* գուշակություն էր կատարել ըստ Սիբիլյան սրբազան գրքերի, և դա լավատեսական չէր: Քրմախմբի նման գործառույթի մասին տես **Szemler**, 1971, 111:

112. Կրկին չհիմնավորված լուրեր Կատիլինայի շարժման մեջ ստրուկների ներգրավվածության մասին: Հավաստին թերևս այն էր, որ Կապուայում էր գտնվում գլադիատորիների հանրահայտ դպրոցը, և որ անդ Ք. ա. 73 թվականին սկսվել էր Սպարտակի ապստամբությունը:

113. Շքահանդեսի իրավունքը տրվում էր հաղթական զորավարներին, որոնց արության գործերը նշանակալից էին Հռոմեական տերության կայացման, պաշպանության և բարգավաճման համար: Իրավունքը տրվում էր ըստ նրանց՝ Աշխարհաժողովին և (հատկապես) Ծերակույտին ներկայացված հաշվետվության: Համաձայն ավանդության՝ սկիզբ էր առել տակավին արքայական դարաշրջանում և իր կերպափոխումներն ապրել հրնթացս Հանրապետության: Նախապես այն հատկանշում էր հռոմեական հանրության ծիսակրոնական և ընկերային-քաղաքական միասնությունը: Սակայն Ուշ Հանրապետության շրջանում գորավարն ու բանակն այն օգտագործում էին իրենց (և իրենց քաղաքական խմբակցության) օգտապաշտական նպատակներով:

Խստիվ կարգաբերված էր շքահանդեսի անցկացման կարգը (Fasti triumphales): Բանակը կանգնում էր Մարտյան դաշտում (Campus Martius) և Քաղաք էր մտնում միայն շքահանդեսի օրը Հաղթական դարպասով (Porta triumphales) և հանդիսավոր ընթացքով շարժվում դեպի Կապիտոլիում բլուրը՝ Յուպիտեր Մակիմուս Օպտիմուսի տաճար: Երթի սկզբից ընթանում էին ծերակուտականները և բարձր պաշտոնեությունը, ապա տանում էին հարուստ ռամավարը (ոսկի, արծաթ, ռազմագերիներ), ապա անցնում էր ինքը՝ զորավարը՝ քառաձի ռազմակառքով, շրջապատված բարձր սպայակազմով, ապա՝ զորքը: Քրմերը գովաբանում էին ամենակար Յուպիտերին և զորավարին, որն այս ընթացքին նրա երկ-

րային մարմնավորումն էր համարվում՝ ոսկեծիրան պատմությանը և պսակով: Հասնում էին տաճար, կատարում հանդիսավոր զոհաբերություն և Աստծուն նվիրում ռազմավարը: Տես **Künzl**, 1988, 39-51; **Rich**, 2014, 235-237:

114. Այլով բանիվ՝ վարչակարգը ինչ-ինչ ձևով ստացել էր ստրուկ-գլադիատորների հավատարմությունը: Ամենայն հավանականությամբ, նրանց վրա էլ տարածվում էր վերոհիշյալ պայմանը՝ «ազատություն և 100 000 սեստերց»:

115. Այսինքն՝ արտակարգ վտանգի պարագային Հռոմ քաղաքի ապառազմականության սահմանադրական սկզբունքն առկալվեց:

116. «Երկարատև խաղաղություն». նկատի ունի հետսուլլական քառամյակը, երբ Հանրապետությունը փորձում էր բժշկել իր վերքերը, և հանրույթը (առավելաբար՝ ընտրախավը) ապրում էր անհոգ կյանքով:

117. Այլոքեն՝ Կատիլինայի հարուցած վտանգը վերականգնում էր սուլլայական շրջանի ընկերային հոգեբանությունը՝ կառուցված ծայրահեղ մարմնականության և կրքի վրա: Եվ Սալլուստիոսը տալիս է դրա ճշգրիտ բնութագիրը: Արդի ընկերային հոգեբանության լույսով այն կարելի է ներկայացնել իբրև ընկճախտ (associal depression), որի ծայրահեղ բևեռներն էին *tristitia* (tristia) և *timor* (timor): Եվ դրանք ներգործում էին առավելաբար կանանց ու մանուկների շրջանում, զի նրանց հոգու կառուցումը *ratio* (ratio) բնությամբ թույլ էր: Հմմտ. **Long**, 1997, 231-233: Եվ նրանք սկսեցին ապրել ո՛չ պատերազմի, ո՛չ խաղաղության պայմաններում՝ հավատ չընծայելով ո՛չ իրենց, ո՛չ էլ պետությանը: Հույսն աստվածներն էին ու Բախտը:

118. Նկատի ունի ժողովրդական տրիբուն Մարկուս Պլավտուս Սիլվանուսի նախաձեռնությամբ Ք. ա. 188 թվականին ընդունված օրենքը (Lex Plautia de vi): Cicero, Pro Caelio, 70: Այն խիստ պատիժ էր սահմանում (ընդհուպ արքայի մահապատիժ) այն անձանց նկատմամբ, որք կփորձեին բռնի ուժով խաթարել հանրային անդորրը: Տես մանրամասն **Hough**, 1930, 135-141: Կատիլինան խուսափեց պատասխանատվությունից, քանզի ժամանակին լքեց Քաղաքը:

119. Աստ Սալլուստիոսը նկատի ունի Կատիլինայի դեմ Կիկերոնի արտասանած և հետագայում հրապարակված չորս ճառերից երկրորդը (In Catilinam II):

120. Կատիլինան իր պաշտպանությունը կազմակերպել էր

այն հաշվարկով, որ շահի ծերակուտականների համակրանքը՝ հակադրելով իրեն (տոհմիկ ազնվականին) օտարականներին: Սակայն հաշվարկը չարդարացավ: Ծայրահեղ ճգնաժամի պարագային ծերակուտականները մտածում էին այլ չափանիշներով. մտահոգ էին պահպանել Հանրապետությունը և իրենց գերակայությունը:

121. Արտահայտությունը վերցված էր Հռոմի անունին կյանքից. շատ էին փայտե շինությունները, և հրդեհներն էլ հաճախ: Կատիլինայի սպառնալիքն աննարկ էր հրդեհի ծայրահեղ դեպքի, երբ այլ ելք չունենալով՝ հրշեջները հաճախ հողին էին հավասարեցնում ողջ շինությունը: Այլոքեն՝ իրեն պատկերում էր իբրև հրշեջ, որին ուրիշ ելք չի մնացել, քան հողին հավասարեցնելու այրվող Քաղաքը: Տե՛ս Гвоздев, 1947, 45:

122. Հրդեհի այլաբանությունը շարունակվում է: Պահապաններն աշխատում էին մաքրել Հռոմը կործանիչ կրակից, մինչդեռ դավադիրները ձգտում էին բողբոքել դա: Պահապանների իդեալը Քաղաքի սրբազան կրակն էր, որ մշտավառ էր Յուպիտեր Կապիտոլիականի տաճարում և յուրաքանչյուր հռոմեացու տանը: Հավելենք, որ հռոմեական ստոիկները այն նույնացնում էին տիեզերական Կրակ-Բանականին և հուսկ արտածում այն գաղափարը, թե Հռոմը բնակեցված աշխարհի Բախտն է: Արդեն նշել ենք՝ գաղափարը համակողմանիորեն մշակվել էր Պոլիբիոսի գրողթյուն: Տե՛ս մեկնություն 32:

123. Այլոքեն՝ ապառազականացման սկզբունքն առկալվել էր նաև ամբողջ Իտալիայի նկատմամբ:

124. Հարկավ, խոսք իսկ չկա այն մասին, որ իրենց մեծ մասը Սուլլայի նախկին զինվորներն են և մասնակցել են նրա կազմակերպած *ունեցվածքի վերաբաժանմանը*: Հետևաբար մնում է մի բան՝ իրենք անարդար դատարանների և պրետորների զոհն են:

125. «Մեփական ազատություն»՝ հղում առ Ք. ա. 326 թվականի օրենքը (Lex Poetelia et Papiria), որը հաստատում էր անձի ազատության սկզբունքը (liberum corpus): Իբրև ծայրագույն սահման (terminus ultimus)՝ այն հաստատագրում էր՝ չի կարելի պարտքի դիմաց բանտարկել ու ստրկության մատնել որևէ ազատ անձի: Liv., VIII, 28; հմմտ. Бартошек, 1989, 162:

126. Գայուս Մանլիուսը դիմում է Կվինտուս Մարկիուս Ռեկսին՝ իբրև հռոմեական ընտրախափ ընդհանրական կերպարի: Գիտեր, որ համաձայն ավանդության՝ նրա տոհմը ծագում էր Անկուս Մարկիուս արքայից: Գիտեր նաև, որ հընթացս Հան-

րապետության պատմության ընտրախափը կյանքի էր կոչել բազում օրենքներ՝ միտված հասարակ ժողովրդի պարտքերի զիջմանը (Lex Licinia et Sextia, 367 թ., Lex Cenucia, 342 թ., Lex Flaminia, 217 թ.): Տե՛ս Bringmann, 2002, 32–38; Seth, 2016, 321–324: Արդյո՞ք այս բոլորն առաջարկ չէին հարթելու հակամարտությունը՝ վերականգնելով Հանրապետության հիմնարար պարտավորությունը՝ հոգ տանելու սեփական ժողովրդի մասին (agere de cura populi): Եթե այո, ապա կարելի է ասել՝ դրանք քայլեր էին դրությունը փրկելու աղագավ:

127. Խոսքը Հանրապետության վաղ շրջանի մասին է, երբ ընթանում էր *Դաների պայքարը*: Հակամարտող կողմերը պատրիկներն էին և պլեբեյները: Առաջինները Հռոմի լիիրավ քաղաքացիներն էին և օգտվում էին իրավական ու քաղաքական, սրբազնային ու քաղաքացիական բոլոր իրավունքներից, իսկ երկրորդները գուրկ էին դրանցից: «Պատմական հետհայաց» նախաբանում արդեն խոսել ենք՝ դա ծնունդ տվեց այս երկու ներփակ հանրախմբերի (կաստաներ) երկարամյա և համառ պայքարին (Ք. ա. 494–287 թթ.), որն արդյունավորվեց փոխզիջումների երկար շարքով: Այս ընթացքին պլեբեյները դիմեցին պայքարի յուրահատուկ ձևի՝ *լքում-հեռացումի* (secessio): Նրանց զանգվածը հեռանում էր և հանգրվանում հարակա բլուրներին (Սրբազան լեռ, Ավենտին, Յանիկուլում): Կյանքը Քաղաքում կանգ էր առնում, և Ծերակույտը ստիպված գնում էր զիջումների: Ի վերջո ձևավորվեց միացյալ հռոմեական ազգը (populus Romanus): Տե՛ս Bradley, 2017, 155–161: Ամենայն հավանականությամբ, Մանլիուսը ցանկանում էր զուգահեռել իրենց պայքարը լքում-հեռացումի հետ և այդու օրինականացնել այն Հանրապետության պատմությամբ:

128. Մանլիուսի առաջարկին հետևում է Ռեկսի միանմուշ պատասխանը՝ Հռոմում հարցերը լուծվում են ոչ թե անձնական նախաձեռնությամբ, այլ սահմանադրությամբ, որի պահապանը Ծերակույտն է՝ իր համախումբ իմաստությամբ: Ավելին՝ նա պահանջում է, որ դավադիրները (հարկավ, զինաթափ) գան Հռոմ և սպասեն իրենց դատավճռին: Իսկ դա հակասում էր լքում-հեռացումների ավանդույթին, երբ Ծերակույտը նախ բավարարում էր լքողների պահանջը, որին հետևում էր նրանց վերադարձը: Այլոքեն՝ Ռեկսը հրաժարվում է ընդունել դավադրությունն իբրև լքում-հեռացում:

129. *Նախկին կոնսուլներին* (plerisque consularibus). խոսքը

հռոմեական վարչակազմի մի հետաքրքիր հաստատության մասին է: Կոնսուլները և պրետորները պաշտոնավարությունից հետո պահպանում էին որոշակի ազդեցություն հանրակարգի նկատմամբ: Այն հիմնված էր նախ և առաջ *հեղինակության* վրա (auctoritas), որին հռոմեացիները վերագրում էին իրավաբարիզմատիկ բովանդակություն: Անհրաժեշտության պարագային Աշխարհաժողովի և Ծերակույտի որոշմամբ այն կարող էր վերածվել իրական իշխանության, և նրանք կոչվում էին պրոկոնսուլ կամ պրոպրետոր: Համաձայն պատմական ավանդության՝ գործընթացն սկզբնավորվել է տակավին Ք. ա. 326 թվականին: Տես **Abbott**, 1901, 44: Հավելենք, որ հետագայում, երբ Հռոմը վերածվեց տերության, այս նախկին պաշտոնյաներին ի կառավարումն հանձնվում էին նահանգներ: Վերադառնալով Սալլուստիոսի տեքստին՝ կարող ենք նշել, որ Կատիլիանոս որոշել էր օգտագործել նրանց իրավաբարիզմատիկ հեղինակությունը հանուն իր ձեռնարկի արդարացման: Մանավանդ որ նրանցից ոմանք առիթ ունեին դժգոհելու Ծերակույտից և գործող վարչակարգից:

130. Կատիլիանոսի այս կեցվածքն ընդհանուր առմամբ համահունչ էր Մանլիոսի առաջարկին: Պարզ չէ՝ դավադրության մասնակիցներն արդև նոր գործելակերպ էին որդեգրել, թե՛ դա խորամանկ հնարք էր հակառակորդին մոլորեցնելու և իրենց «փետուրները մաքրելու» համար: Կամ էլ նման գործելակերպը նրանց ներհատուկ էր ի սկզբանե և նրանց *հայտնուն ու զգացմունքային պոռթկումի* հնարավոր ելքերից մեկն էր: Կրկին հիշենք՝ մեր տեղեկությոթ Կատիլիանոսների մասին հիմնականում բխում է հակառակ ճամբարից, որտեղ տոն էր տալիս Կիկերոնը: Հմմտ. **Hardy**, 1917, 180: Բայց Քաղաքում կային մարդիկ, որք չէին կիսում պաշտոնական տեսակետը. հետագայում նրանք հասան գործի վերաբացմանը, և չնայած ամենակար Պոմպեյոսի օժանդակությանը՝ Կիկերոնը Ք. ա. 58 թվականին ստիպված էր հեռանալ արտը:

131. Կվինտուս Լուտատիուս Կատուլիոս՝ Ք. ա. 78 թվականի կոնսուլ, 65-ին կենսոր: 63-ին փորձել էր ընտրվել գերագույն քուրմ (Pontifex maximus), բայց պարտվել էր Գայուս Հուլիուս Կեսարին: Սուլլայի ջերմ կողմնակից, որ մասնակցել էր նրա բռնություններին և ունեցվածքի վերաբաժանմանը: Տես **Badian**, 1992, 217: Բարյացակամ էր Կատիլիանոսի հանդեպ և պաշտպանել էր նրան վեստալական քրմոսիոն բռնաբարելու մեղադրագործի շրջանակներում:

132. Կատիլիանոսի երկրորդ ճառն է. եթե առաջինն ուղղված էր յուրայինների զանգվածին, ապա սա՝ «բարյացակամ-չեզոք մեկին»: Եվ համապատասխանաբար, հրամայական ինքնահաստատումին փոխարինելու է եկել երկխոսային ինքնահաստատումը: Աստ, ինչպես և այլուր, նա իր գործը որակում է իբրև *նոր նախաձեռնություն* (consilium novum) և հատկանշում դրա պատճառները՝ սեփական ստորագում, թշվառների ստորագում, ապօրինի հանրակարգ, կորսված պատիվ: Տես **Büchner**, 1982, 149:

133. Հատվածը չի արժանացել ուշադրության, մինչդեռ հետաքրքիր տեղեկությոթ է պարունակում: Եթե Կատիլիանոս անկեղծ է, ապա ինքնակամ արքորից (կամ էլ վախճանից) առաջ կնոջը հանձնում էր Կատուլիոսի հովանավորությանը (fides): Սրբազան իրավունքը վերջինից պահանջում էր պատիվ, պարտավորություն և բարեպաշտություն (dignitas, officium et pietas): Իսկ դրանք *հայրական իշխանության* (patria potestas) կարևոր բաղադրիչներն էին: Հմմտ. **Crook**, 1967, 119-120: Այսու Կատիլիանոս կրկին շեշտում էր իր սերտ կապը հռոմեական սրբազան հնությունների հետ: Մի բան, որն իսպառ բացակայում էր իր հիմնական հակառակորդի՝ Կիկերոնի պարագային:

134. Իշխանության նշաններ (insignae potestatis). խորհրդանիշներ էին, որք հատկանշում էին Հռոմի գերագույն պաշտոնյաների մեծությունը (majestas)՝ միջարքա, դիկտատոր, կոնսուլ, պրետոր, կվեստոր և էդիլ: Նրանց վերագրվում էր իշխանություն (imperium) թե՛ Քաղաքում, թե՛ մարտի դաշտում (imperium domi et imperium militiae)՝ կառավարելու, դատելու և պատժելու: Տես **Drogula**, 2007, 419-421: Խորհրդանիշներից հատկանշելի էին խրճուկը (fasces)՝ վարոցների մեջ դրված երկսայր կացին, որք կրում էին կոնսուլների տասներկու հանձնակատարները (lictores), և կուրուլյան գահավորակը (sella curulis)՝ պատված փղոսկրով ու ոսկով: Կարևոր էին նաև այս պաշտոնյաների ծիրաներից պատմունանը (toga praetexta) և թևատարած արծաթե արծիվը (aquila): Վերջինս նաև լեգիոնի խորհրդանիշն էր: Տես **Mommsen**, 1876, 373-374; 399-401; հմմտ. **Nice**, 2017, 7-16:

Եթե այս տեղեկությոթ արժանահավատ է, ապա ստիպված ենք պնդել, որ Կատիլիանոս իրեն կոնսուլ էր հռչակել՝ ըստ իր կողմնակիցների համաժողովի (contio) «միաձայն որոշման»: Սակայն դա միանգամայն հակասում է նրա և Մանլիոսի վերոբերյալ «խաղաղասիրական» կոչերին: Մնում

է մի անգամ էլ հիշել Սալլուստիոսի խոսքերը. «Իսկ մենք մտածում ենք՝ իր կարևորությամբ հանդերձ, այս գործը քիչ է բացահայտված»: Sall., Cat., XXII, 3:

135. Բառացի «Senatus [...] hostis iudicat»: Իրավունքի կարևորագույն բանաձևերից էր՝ արտահայտելու հռոմեական հանրույթի ծայր աստիճան բացասական վերաբերմունքը այլ համայնքի, պետության կամ անձի նկատմամբ՝ *թշնամի հռոմեական ազգի* (hostis populi Romani): Որոշումն ընդունում էր Աշխարհաժողովը կամ Ծերակույտը, իրավական մեկնակետ-հիմնավորումը *Հռոմի մեծությունն* էր (Majestas), որի ծիրում ազգն իրեն գիտակցում էր իբրև անբակտելի և շարունակական ամբողջություն: Տե՛ս Gündel, 1963, 287–290: Հենց վերջինիս խաթարման վտանգն էլ պատճառ էր դառնում ժխտելու հակառակորդի *կյանքի* իրավունքը (ius vitae) և նրա նկատմամբ կիրառելու *սրի իրավունքը* (ius gladii): Նա կամ սպանվում էր, կամ իջեցվում ենթակայի ստորագույն մակարդակի: Հավելենք, որ թշնամության հակադիր բևեռը *բարեկամությունն* էր (amicus populi Romani), որի կրողների գործողությունները համահունչ էին *Հռոմի մեծությանը*:

Վերադառնալով Սալլուստիոսի քննարկվող հատվածին՝ հավելենք, որ Կատիլինայի դեմ գործարկվում էր հռոմեական սովորության իրավունքի նորմը՝ *ուժ ընդդեմ ուժի* (vis contra vim): Տե՛ս Stimson, 2017, 48:

136. Այլորեն՝ համաձայն հռոմեական սահմանադրության ոգուն և տառին՝ կոնսուլները միմյանց միջև բաժանեցին իրենց իշխանության երկու բաղադրիչները՝ imperium domi և imperium militum: Տե՛ս Mommsen, 1876, 116–118; Drogula, 2007, 423–426: Առաջինը բաժին ընկավ Կիկերոնին, ընդգրկում էր Քաղաքի սրբազնային-իրավական տարածքը (pomerium), իսկ երկրորդը՝ Անտոնինոսին՝ մարտական գործողություններ Իտալիայի ողջ տարածքում:

137. Ողջ հատվածը կառուցված է տրամաբանական անգուցակչության վրա: Մի կողմից՝ հեղինակը շարունակում է միտքն առ այն, որ ստորին խավը (plebs) ապրում էր զուտ մարմնական գրգիռներով՝ պատրաստ կործանելու թե՛ իրեն, թե՛ Հանրապետությունը: Մյուս կողմից՝ հատկանշում, որ այդ թշվառ զանգվածից ոչ ոք չգնաց մատնության հանուն ստակի: Եվ անգուցակչության երրորդ հանգրվանը. այս անկաշառույթները հանկարծ բնութագրվում է իբրև *սխալ կամ համախառնակ* (vis morbi uti tabes): Քերականական, ճարտա-

սանական և իմաստասիրական հիմնավոր կրթություն ստացած Սալլուստիոսին հազիվ թե կարելի է մեղադրել չիմացության մեջ: Հետևաբար մնում է ենթադրել, որ այս շեղումն արվել է դիտավորությամբ՝ ցուցանելու նաև դրամի հակառակ կողմը: Այլորեն՝ հեղինակի մտտեցումը Կատիլինայի գործի նկատմամբ ավելի բարդ է ու բազմաչափ, քան արդի հետազոտողներից շատերը ներկայացնում են: Բացառություն է թերևս Ռ. Սայմը: Տե՛ս Syme, 2002, 121–137:

138. Բ. ա. 82 թվականին երկրորդ անգամ գրավելով Քաղաքը՝ Սուլլան ստիպեց Ծերակույտին և Աշխարհաժողովին ճանաչել իրեն դիկտատոր՝ *օրենքներ ընդունելու և պետությունը կերտ/հասարակելու աղազավ* (dictator legibus faciendis et republica constituendae causa): Ի շարս այլ վերափոխությունների նա որոշեց զցել Ծերակույտի գործությունն ու ազդեցությունը և կրկնապատկեց դրա կազմը՝ հասցնելով 600-ի: Ծերակույտական դարձրեց անգամ իր հասարակ գիևորներին, որք չունեին ո՛չ փորձ, ո՛չ էլ տարրական գիտելիքներ: Իրենց նոր կարգավիճակը նրանք սկսեցին օգտագործել հոգուտ բոնապետի և իրենց անձնական նպատակների: Տե՛ս Abbot, 1901, 104; Scullard, 2011, 68:

139. Խոսքը Գայուս Գրաքուսի՝ Բ. ա. 123 թվականին Աշխարհաժողովով անցկացրած *հացի օրենքի* մասին է (Lex frumentaria), որով նախատեսվում էր կարիքավոր ընտանիքներին ուտեստ տրամադրել 6,5 ափ (բրոնզե մանրադրամ) չափով: Դա անում էր մոտ 4 կգ հաց: Բ. ա. 82 թվականին Սուլլան վերացրեց դա, բայց նրանից հետո վերականգնվեց, զի գործուն միջոց էր ամբոխը կառավարելու համար: Նույն նպատակին էին ծառայում նաև հանրային խաղերը (ludi): Նաև՝ ընտրակաշառքը: Իրավիճակը դիպուկ բանաձևել է Յուվենալը. «[...] անհանգիստ հույսով ամբոխն արդ երկու բան է լոճում՝ *հաց և ցուցքեր* (panem et circenses)»: Juv., Sat., X, 80–81: Հմմտ. Brunt, 1966, 19–21:

140. Տե՛ս մեկնություն 64:

141. Այս հատվածում Կատիլինան խնդիր է դրել ներկայացնելու իր պայքարն իբրև հեղափոխություն (studium novarum rerum), որի մասնակից ամեն մի հանրայնումբ ուներ իր ճշմարտությունը և դրդապատճառը՝ հողից զրկվածներ ու հողից փախչողներ, տնանկ թշվառներ ու ունեցվածք մսխողներ, կողոպտիչներ ու զոհեր, օրենքից ոտնահարված զանգված ու օրենքը չարաշահող փոքրամասնություն: Բոլորն

իրենց մեղքն ունենալ այն խորագույն ճգնաժամի մեջ, որն ապրում էր Հանրապետությունը: Եվ դրա խորհրդանիշը Քաղաքն էր, որը, հեղինակի ձևակերպմամբ, նման էր կեղտաջրի փոսի (sentina): Հմմտ. **Brunet**, 1966, 25–26: Մեկ այլ գաղափար ևս. բոլորը գործում էին ըստ սովորույթի (habitus)՝ տրված մարմնական կրքերի, զի բացակայում էին բանականությունը և հանրություն այն ներկայացնող ճշմարիտ ընտրախավը: Ընտրախավ, որը, ըստ ստոիկների, կոչված էր հանրությո՞րը կապելու տիեզերական Բանականին, Արդարությանն ու Բախտին: Հմմտ. մեկնություն 59:

142. Խոսքը Ք. ա. 70 թվականի մասին է:

143. Իր բռնապետության ժամանակ Սուլլան խիստ սահմանափակել էր ժողովրդական տրիբունների սահմանադրական իրավունքները՝ դրանցում տեսնելով վտանգ «Հանրապետության անդորրի համար» (Lex Cornelia de tribunica potestate. Հմմտ. Liv., Epit., 89; Vel. Pat., II, 30, 4): Ի մասնավորի՝ ա. ստորակայել էր նրանց վետոյի իրավունքը Ծերակույտի արտակարգ որոշումներին (Senatus consultum ultimum), ք. սահմանափակել օրենսդրական նախաձեռնությունը՝ պահանջելով, որ առաջարկվող օրինագծերն ստանան Ծերակույտի հավանությունը, գ. հաստատագրել, որ պաշտոնավարումից հետո նրանք այլ բարձր պաշտոնների չեն կարող հավակնել: Հայսմ ժողովրդական տրիբունի պաշտոնն առժամանակ անհետանկար դարձավ: Տե՛ս **Mommsen**, 1877, 310–315; **Bleiken**, 1981, 98–99: Սակայն Ք. ա. 70 թվականին՝ իրենց առաջին համատեղ կոնսուլության ընթացքին, Գն. Պոմպեյուսը և Մ. Կրասսուսը վերականգնեցին նրանց իրավունքները: Երկուսն էլ ձգտում էին բացարձակ իշխանության և ցանկություն ունենալ այդ նպատակին ծառայեցնելու տվյալ հաստատությունը:

144. Հռոմեական եզրաբանությամբ այս հակոտնյա քաղաքական խմբակցությունները կոչվում էին պոպուլարներ (populares) և օպտիմատներ (optimates): Երկու եզրույթի նկատմամբ էլ Սալյուստիոսն ունի հույժ ժխտողական վերաբերմունք, զի առաջինը չէր արտահայտում հասարակ-խոնարհների, իսկ երկրորդը՝ ողջ Հանրապետության շահերը: Երկուսն էլ առաջնորդվում էին նեղ եսակենտրոն մղումներով: Զուգահեռը Թուրքիայի հետ միանգամայն անկերև է. համարյա նույն արտահայտություններով նա ներկայացնում էր ներքաղաքական իրավիճակը Աթենքում Պեղոպոննեսյան պատերազմի ընթացքին: Տե՛ս Thucyd., III, 82, 3; հմմտ. **Seager**, 1966, 55–58; **Makie**, 1992, 60–67: Մեկ

անգամ ևս հեղինակն առաջնորդում է ընթերցողին առ այն միտքը, որ ճգնաժամն ուներ համակարգային բնույթ, և որ այն կարելի էր հաղթահարել միայն արտահամակարգային խթանով: Ի՞նչու չէ, որ իր պատումի հաջորդ ենթագլուխը նա սկսում է Գն. Պոմպեյուսի կերպարով:

145. Խոսքը Ք. ա. 67–62 թվականների մասին է, երբ Պոմպեյուսը բացակայում էր Քաղաքից՝ օժտված արտակարգ լիազորություններով՝ պատերազմելու ծովահենների, իսկ ապա՝ Միհրդատ Պոնտացու դեմ: Տե՛ս այս մասին մեկնություն 65:

146. Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը կրկին Գն. Պոմպեյուսի մասին է: Մինչ նրա վերադարձը՝ Ք. ա. 62 թվականին, ժողովրդական տրիբուն Կվինտուս Մետելլուս Նեպոսը (գորավարի մտերիմ գործակիցներից) փորձեց Սշխարհածոյվով անցկացնել մի օրինագիծ, որը երկարաձգելու էր գորավարի արտակարգ լիազորությունները՝ Իտալիայում հանրային կարգն ու անդորրը վերականգնելու աղագավ: Սակայն նախաձեռնությունը տապալվեց՝ հանդիպելով թե՛ ծերակուտական վերնախավի, թե՛ պոպուլարների կատաղի դիմադրությանը: Բոլորը վախենում էին՝ հաղթական գորավարը կարող է կրկնել Սուլլայի տխուր փորձը: Տե՛ս **Seager**, 2002, 75–77:

147. Հետազոտողները դժվարանում են հստակեցնել Փուլվիուսի և նրա հոր անձը: Մի բան պարզ է. նրանց հակասությունը հատկանշական էր ողջ դարաշրջանի համար: Հետազոտողներն այն բանաձևում են իբրև սերունդների հակամարտություն՝ ողբերգական երկու կողմերի համար էլ: Փորձելով խուսափել անպատվությունից՝ հայրը որոշել էր որդու նկատմամբ կիրառել *կյանքի ու մահվան* հինավուրց իրավունքը (patria potestas): Տե՛ս **Isayev**, 2007, 8–11:

148. Հակառակ Սալյուստիոսի ներկայացման՝ բավական հայտնի անձնավորություն էր՝ Պուբլիուս Կորնելիուս Լենտուլուս Սուրա: Անցել էր հռոմեական պաշտոնական աստիճանակարգի համարյա բոլոր հարթակներով և ունեցել վայրիվերումներ. Ք. ա. 71 թվականին՝ կոնսուլ, 70–ին արտաքսվել էր Ծերակույտից: 63–ին պրետոր էր և հարել էր Կատիլինային. Քաղաքում անկարգությունների կազմակերպման համակարգողն էր: Դավադրության բացահայտումից հետո Ծերակույտը նրան դատապարտեց մահապատժի: Տե՛ս **Kanack**, 2012, 91–97:

149. Որևէ այլ տեղ Պուբլիուս Ուրբենուսը հիշատակված չէ, բացառյալ Կիկերոնի մի դրվագի, որտեղ նա անվանվում է

ազար *ձեռնեղեց*: Cicero, Cat., III, 14: Գործարար կապերի մեջ էր Անդրալպյան Գալլիայի տոհմիկ ավագանու հետ:

150. Ալլոբրոգները գալլական (նարբոնական) ցեղային միություն էին կազմում, որը բնակվում էր պատմական Գալլիայի հարավ-արևելքում՝ Ռոնա գետից մինչև Ալպյան լեռներ: Հռոմն այն գրավել էր Ք. ա. 113 թվականին և վերածել նահանգի՝ Անդրալպյան Գալլիա անվամբ (Gallia Transalpina): Չնայած հռոմեական վարչակազմի ներկայության՝ ալլոբրոգները պահպանել էին որոշակի ներցեղային ինքնավարություն. հարկերի չափը, տեսակները, հավաքումը համաձայնեցվում էին տեղական ավագանու հետ: Սակայն ամրապնդելով իրենց դիրքերը՝ հռոմեացիներն սկսեցին նահանգի կողոպուտը՝ չարաշահումներ և կաշառք, ապօրինի հարկեր և կամայականություն: Ազգաբնակչությունը դժգոհ էր հատկապես հռոմեական ձեռներեցներից (negotiatores), որք իրենց դրամական մուր զործարքներով շատերին զցել էին պարտքերի որոգայթի մեջ: Cicero, Mur., 42; Cat., III, 38: Սկսյալ Ք. ա. 69 թվականից՝ ալլոբրոգներն անընդհատ դիմում էին Ծերակույտի արդարությանը, սակայն ապարդյուն: Ramsey, 2007, 169: Ի վերջո, Ք. ա. 62–61 թվականներին դա տեղիք տվեց հակահռոմեական ապստամբության: Միայն Հուլիոս Կեսարի ջանքերով ալլոբրոգները խաղաղվեցին: Տե՛ս Stevens, 1992, 47:

151. Խոսքը կրկին Դեկիմոս Յունիոս Բրուտոսի մասին է՝ Ք. ա. 77 թվականի կոնսուլի և հանրահայտ Մեմպրոնիայի ամուսնու, տե՛ս մեկնություն 95: Աստ հավելված է նրա կերպարի մի նոր երանգ. Կատիլինայի հետևորդներից էր և, ամենայն հավանականությամբ, պատասխանատու Քաղաքում անկարգություններ հրահրելու գործում:

152. Խոսքը Ավուս Գաբինիոսի մասին է՝ Ք. ա. 67 թվականի ժողովրդական տրիբուններից, որի օրինագծով Գն. Պոմպեյուսն ստացավ արտակարգ լիազորություններ ծովահենների դեմ: Չորավարի Արևելյան արշավանքի ընթացքին նրա հանձնակատարն էր (legatus): 61-ին ընտրվեց պրետոր: Հռոմում համոզված էին, որ նա գործում է Պոմպեյուսի ուղղորդմամբ: Տե՛ս Sanford, 1939, 71–73: Եվ եթե Սալլուստիոսի այս վկայությունը ճիշտ է, ապա եզրակացությունը միանշանակ է. նման 60–ականների այլ ականավոր գործիչներին՝ Պոմպեյուսը դեմ չէր օգտվելու Կատիլինայի շարժման «պտուղներից»:

153. Այս և հաջորդ մի քանի դրվագներում Սալլուստիոսն

ալլոբրոգներին պատկերում է մի կողմից՝ հուզառատ և դյուրագրգիռ, մյուս կողմից՝ իրատես և գործնական:

154. Համաձայն վարչական կառավարման հռոմեական ավանդույթի՝ նոր նահանգի բնակչության նկատմամբ հաստատվում էր հաղթական զորավարի հովանավորությունը, զի նա ներկայանում էր իբրև բարերար, որն ազատագրում էր նրանց և առաջնորդում բարբարոսությունից դեպի քաղաքակրթություն: Հայսմ զորավարն ու իր սերունդները ճանաչվում էին նահանգի պատրոնը՝ պատրաստ ներկայացնելու նրա շահերը Հռոմի պետական ատյաններում: Նման հարաբերությունները որակվում էին իբրև *մասնավոր խոնարհում* (clientela privata) դրսևորում, որին ներհաստուկ էր փոխադարձ հավատարմությունը (fides): Տե՛ս Gelzer, 1962, 87; Badian, 1958, 149: Անդրալպյան Գալլիայում հռոմեական տիրապետությունը հաստատվել էր Կվինտուս Փաբիուս Մակսիմուսի ջանքերով, իսկ Կվինտուս Փաբիուս Մանգան նրա թոռն էր և համարվում էր ալլոբրոգների պատրոնը: Դրա համար էլ վերջիններս հենց նրան դիմեցին:

155. Նկատի ունի Այսրալպյան և Անդրալպյան (կամ Նարբոնական) Գալլիա նահանգները:

156. Կվինտուս Կեկիլիոս Մետելլուս Կելերը Գն. Պոմպեյուսի հանձնակատարն էր Արևելյան արշավանքների ընթացքին: Ք. ա. 63 թվականին պրետոր էր և գործուն մասնակցություն ունեցավ Քաղաքում դավադրության ճշման գործում: Պաշտոնավարումից հետո իբրև պրոպրետոր ուղարկվեց Այսրալպյան Գալլիա՝ կատիլինականների դեմ: Տե՛ս Badian, 1992, 678:

157. Հետազոտողներից ոմանք մտածում են, որ *լսար Ծերակույտի որոշման* (ex senatus consulto) արտահայտության տակ պետք է նկատի ունենալ հնագույն իրավական բանաձևը, որով քաղաքացիներին հակապետական ծանր հանցանքի համար հռչակվում էին հռոմեական *հանդույթի թշաալի* (hostis publicus): Cicero, De off., I, 37: III, 108: Հմտ. մեկնություն 131:

158. Կիկերոնի վերաբերմամբ *լավագույն կոնսուլ* (optimus consul) արտահայտությունը Սալլուստիոսի շուրթերին, հարկավ, հեգնական իմաստ ունի:

159. Նկատի ունի դեկտեմբերի 17–ը, երբ սկսվում էր Սատուրնալիա տոնակատարությունը՝ նվիրված Սատուրնին՝ բերքի, առատության, ազատության աստծուն: Տիրում էր խանդավառ ուրախության մթնոլորտ. մարդիկ նվերներ էին փոխանակում, զբաղվում թղթախաղով ու որկրամուլությամբ: Ստրուկենին

տալիս էին ժամանակավոր ազատություն՝ անելու ինչ ցանկանան. Մենեկան վկայում է անգամ, որ տերերն ու ստրուկները միասին էին ճաշում: Seneca, Epist., 47, 14: Հմմտ. Rose, 1992, 955; Dolansky, 2011, 494–495: Հենց այս ծիսական շրջափոխության շփոթից էլ որոշել էին օգտվել դավադիրները:

160. Խոսքը նույն ծերակուտական Գայուս Կորնելիուս Կեթեգուսի մասին է, որ հարել էր Կատիլինային՝ Ք. ա. 63 թվականին [Sall., Cat., XVII, 3; Cicero, Pro Sulla, II, 6, 18:

161. *Ընտանիքի որդիներ* (filii familiarum). այն զավակների մասին է, որք տակավին հայրական իշխանության ներքո էին (patria potestas): Տե՛ս McGushin, 1977, 219: Հարկավ, քարոզչական չափազանցություն է, որ բխում էր Կիկերոնի պաշտոնական միջավայրից՝ շեշտադրելու, որ դավադրության մասնակիցները գործում էին *միագար մղումով* (per dementia): Հմմտ. Sall., Cat., XLII, 2:

162. Նորից Սալյուստիուսը կատիլինականներին որակում է բարբարոսներին ներհատուկ հիմնագծերով: Բերվող տեքստում շեշտադրված են նրանց հոգեկան կառույցում բանականության իսպառ բացակայությունը, հանդգնությունը, անհարկի վճռականությունը: Եվ դրանց ցցուն դրսևորումը՝ շտապողականությունը (celeritas): Տե՛ս Isaac, 2017, 197–201: Հավելենք, որ նման պատկերները միանգամայն հակասում են հեղինակի *դենասկան մուրբին*, որտեղ գերակայում է իդեալական մարդը՝ առանց *զայրության և մղումի* (sine ire et studio):

163. *Երդում՝ հաստատված կնիքով* (jus iurandum, quod signatum). հավատարմության հավաստման բարձրագույն ձև, որ կարևորվում էր իր սրբազնային բովանդակությամբ: Հույժ տարածված էր հռոմեական իրավական գործառույթում: Բանավոր երդումը ամրագրվում էր գրավոր տեքստով, որին կցվում էր երդվողի մատանու կնիքը՝ թողած մեղրամոմի գնդիկի վրա: Cicero, Cat., III, 10; Pro Flac., 36–37; հմմտ. Ramsey, 2007, 176: Անտարակույս, ալլոբրոգների այս պահանջը գալիս էր Կիկերոնից՝ հապացույց դավադիրների հակադեմոստրացիայի գործունեության:

164. Լուկիուս Կասսիուս Լոնգինուսի մասին է, որը կատիլիայան շարժման ներգործուն մասնակիցներից էր՝ ծերակուտական դասից: Ք. ա. 66 թվականի պրետոր, 64–ին՝ կոնսուլական ընտրություններին, Կիկերոնի մրցակիցը: Մահապատժի է ենթարկվել 63–ի դեկտեմբերին:

165. Այլ խոսքով՝ ալլոբրոգ պատվիրակները (կրկին Կիկե-

րոնի հանձնարարությամբ) գնում էին գրավոր երդում ստանալու նաև Կատիլինայից:

166. Այս փաստաթուղթը հետագոտողները որակում են իբրև *հորդոր առ Կատիլինա* (mandata ad Catilinam), որտեղ Լենտուլուսը նրան հորդորում է պաշտոնական Հռոմի դեմ հանել ողջ Իտալիան, անգամ ամենաչնչին մարդկանց (etiam infamis), այսինքն՝ ստրուկներին: Տե՛ս Kananack, 2012, 118–121: Արդեն խոսել ենք՝ Կատիլինան կտրականապես դեմ էր նման գաղափարին: Տե՛ս մեկնություն 113:

167. Խոսքը Ք. ա. 63 թվականի դեկտեմբերի 2–ի գիշերվա մասին է: 3–ի կեսօրին Կիկերոնը Փորոնում արտասանեց Կատիլինայի դեմ իր առաջին ճառը: Տե՛ս Cicero, Ad fam., 5, 18:

168. *Մովիուս կամուրջ* (Pons Milvius). դրա վրայով՝ Տիբեր գետով, անցնում էր հանրահայտ Փլամինյան ճանապարհը (Via Flaminia), որ տանում էր դեպի Իտալիայի հյուսիս: Դարեր անց՝ Ք. հ. 312 թվականին, աստ Կոնստանտինուս Մեծը հաղթանակ տարավ Մակսենտիուսի նկատմամբ՝ «լուսավոր խաչի գործությամբ»: Եվ հաստատեց իր տիրապետությունը կայսրությունում: Տե՛ս Richmond, Strong, 1992, 860:

169. Միով բանիվ՝ Վոլտուրիկուսը նախ փորձեց համոզել, որ պրետորը «խնայի իրեն» և պետության անունից տա անձեռնմխելիության հավաստիք (fides publica): Սակայն մերժվեց և ճանաչվեց *թշնամի* (hostis), որի նկատմամբ կարող էր կիրառվել *կյանքի ու մահվան իրավունքը*՝ անգամ առանց դատարանի որոշման: Ք. ա. I դարում նման իրավական նորմը հաճախ օգտագործվում էր իբրև ներքաղաքական պայքարի գործիք: Տե՛ս Bauman, 1973, 273–278: Բերված տեքստի մի նրբերանգ նույնպես արժանի է ուշադրության. Կիկերոնն այնքան էր կարևորում ալլոբրոգների նվիրակների և նրանց ուղեկցող դավադիրների գործը, որ դա հանձնարարել էր միաժամանակ երկու պրետորների: Հիշենք՝ վերջիններս զբաղեցնում էին հռոմեական պաշտոնության սանդղակի երկրորդ հարթակը՝ զիջելով միայն կոնսուլներին: Տե՛ս մեկնություն 79:

170. Օգտագործելով ստոիկյան արժեքանությունը՝ Սալյուստիուսն ուրվագծում էր Կիկերոնի բարդ ու հակասական հոգեվիճակը: Այն կառուցված է ըստ երկու անորոշ–միջակա վիճակների՝ հոգս և բերկրանք (ingens cura atque laetitia): Հերոսը տագնապում է ու տատանվում (anxius erat dubitans): Ո՛ր կտանի այս վիճակը՝ դեպի հաղթանակի բերկրանք, թե՞

պարտության ցավ ու տրտմություն: Համաձայն հեղինակի՝ կոնսուլը գիտե, որ իր պարագային երկու ելքերն էլ հավասարապես հնարավոր են. առաջինը՝ հանրային բարիքի (դավադրության արմատահանում), երկրորդը՝ անձնական նկունության (մասնակիցների արժանի պատիժ) տեսքով: Կիկերոնը համաբերեց այս մոտեցումները Ք. ա. 50-ականներին, երբ նրան մեղադրում էին կոնսուլական լիազորությունների չարաշահման մեջ: Cicero, *Ad fam.*, VII, 15: Մինչդեռ Ք. ա. 63 թվականին նա դեռ փորձում էր ներկայանալ գիտակից զոհի դիմակով, որը հանրային շահը վերադասում էր անձնական բարեկեցությունից: Ստոիկյան իմաստասիրության լույսով՝ դա բնական-բանական էակի հիմնագիծն էր: Տե՛ս Wood, 1988, 78-89: Հարկավ, Սալյուստիոսը չէր վստահում Կիկերոնի այս փաստարկին, բայց բերում է այն, զի «սիրում է կողք կողքի դնել պատմության տարբեր դրսևորումները»: Տե՛ս Fox, 2007, 264:

171. Լենտուլոսը պրետոր էր, հետևաբար ուներ ռազմական և վարչական իշխանություն (*imperium*) և անձեռնմխելիության հատուկ կարգավիճակ: Նրա նկատմամբ կարելի էր հետապնդում սկսել միայն Ծերակույտի կամ Աշխարհածողովի որոշմամբ: Տե՛ս Brennan, 2000, 69-72:

172. Հռոմեական Ծերակույտը սովորաբար նիստերն անցկացնում էր հատուկ սրահում, որ կոչվում էր կուրիա: Համաձայն ավանդության՝ այն կառուցել էր Տուլլուս Հոստիլիոս արքան՝ Փորոնից հյուսիս ընկած տարածքում, և կոչվում էր Curia Hostilia: Դիտարկվող դարաշրջանում այդ նպատակով (նայած հանգամանքի կարևորության) օգտագործվում էին նաև Յուպիտեր Կապիտոլիականի և Կոնկորդիա (Համաձայնության) աստվածուհու տաճարները: Տե՛ս Bond, 2014, 86-88: Դիտարկվող հատվածում նիստն անցկացվում էր հենց Համաձայնության տաճարում, զի հանրությո՜ւր պառակտված էր, և հարկ էր վերականգնել նրա միասնությունը:

173. Ծերակույտի արտակարգ նիստը հրավիրվեց Ք. ա. 63 թվականի դեկտեմբերի 3-ին:

174. «... [կյանքի] հանրային երաշխավորությամբ հրամայեցին խոսել». իրավական բանաձևը հնչում էր՝ *fide publica dicere*: Նման երաշխավորություն ի գործ էր տալու միայն Ծերակույտը կամ նրա հանձնարարությամբ՝ կոնսուլը:

175. «Համաձայն Միբիլյան գրքերի (*ex libris Sibyllinis*)». գուշակությունների այս սրբազան գրքերը գրված էին հունա-

րեն: Դրանք, ըստ ավանդության, Հռոմ էր բերել քրմուհի Միբիլը՝ Հարավային Իտալիայի Կումբ քաղաքից և վաճառել արքա Տարկվինիոս Գոռոգին: Պահվում էին Յուպիտեր Կապիտոլիականի տաճարում, և ստեղծվել էր հատուկ քրմախումբ (*decemviri sacris faciundis*), որը Ծերակույտի առաջադրանքով գուշակություններ էր կատարում: Ընդամիս, աստվածային նախանշանները (կայծակ, կարկուտ, ջրհեղեղ, հրդեհ, երաշտ) մեկնաբանվում էին համաձայն Գրքերի տառին և ոգուն: Դրանից հետո քրմախումբը ցուցանում էր այն ուղիները, որոնցով կարելի էր վերականգնել աստվածային կարգը (*pax deorum*): Դրանք բացառապես սրբազանային գործողություններ էին՝ հանրային աղոթքներ, ծեսեր, զոհաբերություններ: Եվ այս ողջ գործընթացը ուղղորդում էր Ծերակույտը: Տե՛ս Satterfield, 2008, 16-19:

176. Եթե վկայությունը ստույգ է, ստացվում է, որ Լենտուլոսը միտք ուներ օգտագործել Կատիլինային՝ Հռոմում իր գերակայության հաստատման համար: Ավելին, այդ նպատակով օգտագործում էր տակավին Սուլլայի ժամանակ մշակված քաղաքական հնարքը. ճակատագրով նախագծված է, որ պետությունը քառսից փրկեն Կորնելյան տոհմի ներկայացուցիչները:

177. Հարուսպիկներ. քրմախումբ, որը հռոմեացիները ժառանգել էին էտրուսկներից: Գուշակություններ էին անում ըստ կենդանիների փորոտիքների, ինչպես նաև կայծակների ու որոտների ուղղության և ուժգնության: Նրանց կարող էին դիմել ինչպես պետական այրերը, այնպես էլ մասնավոր անձինք: Տե՛ս Pease, 1992, 489: Յուպիտեր Կապիտոլիականի տաճարն այրվել էր Ք. ա. 83 թվականի հուլիսի 6-ին՝ հրկիսացու Գ. Մարիոսի և Կ. Սուլլայի կողմնակիցների ընդհարումների: Եվ արդ, օգտագործելով այս քրմախմբի հեղինակությունը՝ դավադիրները ձգտում էին Քաղաքում խուճապ տարածել: Մինչդեռ պաշտոնական իշխանությունները վերականգնել էին Յուպիտեր Կապիտոլիականի արձանը: Եվ դավադիրների առաջնորդների ձեռքակալման օրը Կիկերոնի հանդիսապետությամբ կատարել դրա օծման արարողությունը: Cicero, *Cat.*, III, 19-21, հմմտ. Ramsey, 2007, 183:

178. Ք. ա. 83 թվականին հրո ճարակ էին դարձել նաև Միբիլյան գրքերը, բայց վերականգնվել Սուլլայի հրամանով: Dion Hal., IV, 62; Plin., NH, XIII, 13, 88: Հմմտ. Cantor, 1932, 83: Հավանական է՝ բացի պաշտոնական օրինակից, կային Գրքերի մասնավոր օրինակներ, որոնցում հավելագրվել էր Կորնելյան-

ների «փրկարար» գործունեության մասին: Հայտնի է՝ նույն առաքելությունն սկսեցին իրենց վերագրել Հուլյանները՝ կապելով Կեսարին Հուլիոս Ասկանիուսին, որն Էնեոսի ուղիղ ժառանգներից էր: Liv., III, 10; XXXVII, 45, 3: Հենց այս քարոզչական հնարքն էլ (Օգուստոսի ուղղորդմամբ) Վերգիլիուսը դրել է իր «Էնեականի» հիմքում: St'u Virg., Aeneid, I, 286–295; VI, 826–835; հմմտ. Dobbin, 2007, 27–39; Bell, 2008, 11–24:

179. Պահել ինչ–որ մեկին *ազատ հսկողության ներքո* (in liberis custodiis). հատուկ իրավագործություն էր՝ նախատեսված ընտրախափի իրավախախտ ներկայացուցչի համար: Ծերակույտի որոշմամբ մինչ դատաքնությունը նա հանձնվում էր ի հսկողություն որևէ ճանաչված քաղաքացու: Ապրում էր նրա տանը, և «հյուրընկալը» պատասխանատու էր նրա գործողությունների համար: Հմմտ. McGushin, 1977, 227: Այս իրավական գործառույթը կիրարկվում էր նաև օտարերկրյա պատանդների նկատմամբ: Բնորոշ օրինակներից մեկը Տիգրան Կրտսերն էր, որն Արտաշատյան պայմանագրով հանձնվել էր Պոմպեոսին և շքահանդեսից հետո ապրում էր Լուկիոս Ափրանիոսի տանը: St'u Cicero, Att., II, 4, 2; VII, 2–3:

180. Կրկին Սալլուստիուսը Կատիլինայի ձեռնարկին մասնակից հասարակ խափ ներկայացուցիչներին (plebs) երփներանգում է բարբարոսների հատկագծերով. մի կողմից՝ դյուրահավատ ու դյուրագրգիռ, արագ ու հանդուգն, մյուս կողմից, սակայն, հաշվենկատ ու գործնական: Հմմտ. մեկնություններ 153, 162:

181. Այսինքն՝ Բ. ա. 63 թվականի դեկտեմբերի 4–ին:

182. Այս ողջ հատվածը, որ նվիրված է Լ. Կրասսոսի մեղադրանքին, Սալլուստիուսը ներկայացրել է թատերային հնարքով: Խուսափում է արտահայտել սեփական կարծիքը և բավարարվում դիտորդի կարգավիճակով: Հայտնի խաղընթացը կառուցված է ըստ երկու գործող անձանց հակադրության՝ ոմն Տարկվինիոսի և հանրահայտ Կրասսոսի: Գործողությանը մասնակցում է նաև թատերական խորը, որն աստ նույնական է Ծերակույտին՝ բաժանված մի քանի թևի. մի կողմից՝ մեղադրանքին չհավատացողներ ու հավատացողներ, մյուս կողմից՝ մեթոդներ, որք առաջնորդվում են զուտ անձնական (նյութական) շահագրգռություններով: Առկա է նաև չորրորդ բևեռը՝ ներկայացված կոնսուլ Կիկերոնով. նա առկախում է գործը՝ չկայացնելով, սակայն, Կրասսոսին հաճո արդարացում: Որոշումն ապագային է,

և պատահական չէ, որ խաղընթացը շարունակվում է Ծերակույտ–թատրոնի սահմաններից անդին՝ քաղաքացիների ասեկոսների ձևով: Մի բան կարելի է հաստատագրել. Կիկերոնը համոզված էր՝ Կրասսուսը (և նման շատերը) գուցե անմիջական մասնակցություն չունեին դավին, բայց դեմ չէին, որ այն բորբոքվի, զի հույս ունեին օգտվելու դրա «քարիքներից»: St'u Marshal, 1974, 805; հմմտ. մեկնություն 153: 183. Կվինտոս Կատուլլոսի մասին տե՛ս մեկնություն 131: Գայոս Կալպուրնիոս Պիսոնն անցել էր հռոմեական պաշտոնակարգի (cursus honorum) բարձրագույն հարթակներով՝ պրետոր Բ. ա. 70–ին, կոնսուլ 67–ին, Նարբոնական և Այսրալայան Գալլիայի կուսակալ (պրովինսուս) 66–65–ին՝ դաժանորեն ճնշելով նրանց ապստամբական շարժումը: 63–ին մեղադրվեց ալլորոգներից՝ չարաշահումների և դրամաշորթության համար: Սակայն դատարանը նրան արդարացրեց. որքան տարօրինակ է՝ հենց Կիկերոնի պաշտպանականի հիմամբ: St'u Badian, 1992, 836:

184. Իր հովանավորի (և քաղաքական իղեալի) մասին Սալլուստիուսը վկայում է, որ ուներ ահռելի պարտքեր. «[...] մասնավոր կյանքում *առանձնակի շռայլության* (egregia libertate), իսկ հանրային կյանքում՝ *մեծաքանակ նվիրատվությունների* պատճառով (maximis muneribus)»: Խոսքը, ի մասնավորի, Բ. ա. 65 թվականի մասին էր, երբ Կեսարն էղիլ էր և նախապատրաստում էր իր հավակնությունը Գերագույն քրմի (Pontifex maximus) պաշտոնի համար: Եթե հատվածը դիտարկենք ստոիկյան արժեքանության լույսով, ապա կստացվի հերոսի բավական անախորժ պատկեր: Հիշենք, որ շռայլությունն այս դպրոցի բարոյագիտությունը համարում էր *խնքնազսպումի* (abstinentia) բացակայության ցուցիչ: Հատկանիշ, որի շնորհիվ մարդ էակը խուսափում է կրքերի թակարդից, և նրա բարեգործությունն ու նվիրատվությունները չեն վերածվում կաշառքի: St'u մեկնություններ 74 և 88: Այսուհանդերձ, մեղադրել Սալլուստիոսին հակակեսարյան պահվածքի մեջ չի կարելի, զի նա կրկին ներկայանում է դիտորդի չեզոք դերակատարությամբ և արտահայտում «կողմնապահ այլոց» միտքը միայն: Իսկ մնացյալը թող դասի ներկա և ապագա ուսյալ ընթերցողը:

185. Ծերակույտում դավադրության գործի քննության առնչությամբ Քաղաքում դրությունը շիկացել էր, և Կիկերոնը հեծյալներից համագրել էր ջոկատ՝ Փորոսը և Կապիտոլիումի

մուտքը շրջափակելու համար: Այդ գործը նա հանձնարարել էր Տրոնու Պոմպոնիոս Ատտիկոսին՝ իր վաղեմի բարեկամին: Cicero, Att., 2, 1, 7: Նկարագրվող դեպքը տեղի է ունեցել Ք. ա. 63 թվականի դեկտեմբերի 5-ին՝ Ծերակնայում Կեսարի ներքոբերյալ ճառից հետո: Հեծյալները լավ գիտեին Կեսարի ահռելի պարտքերի մասին՝ մեծ մասը վերցված Կրասսոսից (ըստ Պլուտարքոսի՝ 1300 տաղանդ, Plut., Caesar, 5,4): Եվ համոզված էին, որ նա անկողմնակալ լինել չի կարող: Տե՛ս McGushin, 1977, 234:

186. Հռոմի տարբեր թաղամասերում բնակվում էին արհեստավորներ՝ միավորված իրենց կազմակերպությունների մեջ (collegiae fabrorum)՝ դարբիններ, գինագործներ, պղնձագործներ, հյուսներ, շինարարներ և այլք: Դրանք societas-ի տարատեսակներ էին՝ իրենց կազմով, կանոնադրությամբ, ծիսակարգով: Հմմտ. մեկնություն 71: Հավելենք, որ յուրաքանչյուրն ուներ իր ստրուկ-արհեստավորների համակազմը: Համաձայն ավանդության՝ արհեստավորների միավորումները ձևավորվել էին տակավին Նումա Պոմպիլիոս արքայի օրոք: Plut., Numa, 17, 5: Հմմտ. Smith, 1875, 517:

187. Ամբոխի առաջնորդներ (duces multitudinum). թաղային հեղինակություններ, որոնց հովանավորում էին ընտրախավի որոշ ներկայացուցիչներ իրենց քաղաքական նկրտումների համար: Հեղինակությունները ձևավորել էին արհեստավարժ մարդասպանների ջոկատներ և խժոժություններ էին կազմակերպում Քաղաքում: Այս երևույթը ծաղկում ապրեց հատկապես Ք. ա. 50-ականներին, երբ նրանց միավորեց Կլոդիոս Պոպլերը: Որոշ հետազոտողներ հնարավոր գուցահեռներ են տեսնում վերջինիս և Կատիլինայի միջև: Տե՛ս Lintott, 1967, 162-165:

188. Դեկիմոս Յուսիոս Սիլանուսը և Լուկիոս Լիկինիոս Մուրենան Ք. ա. 62 թվականի ընտրյալ կոնսուլներն էին (consules designati) և տակավին չէին անցել իրենց պարտականությունների կատարմանը: Սակայն, ըստ կանոնակարգի, նրանք էին առաջինն արտահայտում իրենց կարծիքը: Եվ ինչպես տեսնում ենք, այդ կարծիքն անկայուն էր, և Սալյուստիոսն ասես վստահ չէ, որ ապագա վարչակազմը կարող է գործել ծառացած խնդիրներին հարիր մակարդակով:

189. Խոսքը Տիբերիոս Կլավդիոս Ներոնի մասին է՝ ապագա կայսր Տիբերիոսի պապի: Ք. ա. 67-ին ծովահենների դեմ պայքարի ժամանակ Գն. Պոմպեյոսի հանձնակատար-

ներից էր եղել, ապա ընտրվել էր պրետոր: Cicero, Att., XII, 21, 1; հմմտ. McGushin, 1977, 240:

190. Անտարակոյս, այս ճառը Սալյուստիոսը ենթարկել է ճարտասանական և իմաստային մշակման: Տե՛ս Canfora, 2007, 54-60: Մուտքը (exodium) արտացոլում է հեղինակի միտումը՝ նախ՝ հանգստացնելու շիկացած կրքերն իմաստասիրական անդրադարձի հնարքով: Իսկ ապա՝ ուրվագծելու իր մոտեցումը՝ հաշտեցման եզրեր փնտրելով կողմերի միջև: Հետազոտողները սովորաբար այս մուտքի տարրերը տեսնում են Թուկիդիդեսի գրույթում: Thucyd., III, 42, 1: Սակայն միանգամայն ակնհայտ է դրա կապը հենց Սալյուստիոսի «Կատիլինայի» մուտքի հետ, որին բավական մանրամասն անդրադարձել ենք: Կեսարն ուրվագծում է ստոիկյան նույն իդեալը՝ կյանք *ստունց զայրույթի և մղումի*: Դրա կրողը, կրկնենք մեկ անգամ էլ, մարդ էակն է, որն ապրում է՝ համաձայն տիեզերական Բանականի ու Բախտի: Հմմտ. Cicero, De off., I, 30, 106: Ըստ ընդունված կարծիքի՝ հենց այդպիսիք էին հռոմեացիների նախնիքը, որք իրենց արդարադատությամբ և անդուլ տքնանքով ձևավորեցին Տերությունը: Եվ նրանց բարքերը (mos maiorum) Բախտի առաջնորդության գրավականն էին: Կեսարի միտքն է. նախկյաց բարեպաշտությունը (pietas) և մեծահոգությունը (magnanimitia) վկայակոչելով՝ թույլ չտալ նոր փաստերի վերհանում և կրքերի նոր բորբոքում: Ինչպես նկատեցինք վերը, ներկաներից շատերը դրանում տեսնում էին «նրա մեղսակցության հետքը»: Հավելենք, որ տարիներ անց, երբ Կեսարը Հռոմում ստացավ բացարձակ գերակայություն, իր հակառակորդների նկատմամբ սկսեց կիրառել «նախկյաց մեծահոգությունը»: Սակայն իրականում դա արդեն *մեծահոգի միայնակի* հաղթական ժեստն էր պարտվածների նկատմամբ:

191. Հատվածը պարունակում է Տերության ծավալման կողմնակալ ընկալում, որը նաև հույժ գաղափարայնացված է: Ինչ վերաբերում է հռոդոսցիներին, նրանք Աստիոքոս Գ-ի դեմ պատերազմում (192-189 թթ.) մեծապես օժանդակել էին հռոմեական բանակին թե՛ ծովում, թե՛ ցամաքում և ի հատուցումն ստացել տարածքներ Փոքր Ասիայի հարավ-արևմուտքում: Իսկ Երրորդ մակեդոնական պատերազմում (171-168 թթ.) ոչ մի օժանդակություն չէին ցուցաբերել Պերսեսին, այլ փորձել էին կողմերի բախումը կանխել խաղաղ ճանապարհով, որպեսզի չտուժեր միջազգային առևտուրը: Մի բան, որ բխում

էր նաև Հռոմի շահերից: Ծերակույտն այս պահվածքը շտապել էր որակել թշամական: Բայց ժամանած պատվիրակները բացատրել էին Հռոդոսի դիտանկյունը և ցուցանել, որ բարեկամի առաջին և հիմնական պարտականությունն էր չգործել Հռոմի դեմ: Ծերակույտը չէր անսացել նրանց. Հռոդոսից խվեցին փոքրասիական տիրույթները, իսկ ծովային առևտրի կենտրոնը տեղափոխվեց Դելոս կղզի: Հռոդոսն սկսեց տնտեսապես թուլանալ, ծայր առան ներքին գծություններ: Ք. ա. 146 թվականին Հռոմը գրավեց այն և վերածեց նահանգի: Տե՛ս **Berthold**, 1984, 179–194:

Կարթագենին վերաբերող հատվածը նույնպես աչքի չի ընկնում արժանահավատությամբ. Կեսարը կրկնում է հռոմեական պաշտոնական մեղադրանքները այս պետության նկատմամբ: Ք. ա. 201 թվականին տոնելով իր հաղթանակը վերջինիս նկատմամբ՝ Հռոմը, ի հավելումն մեծ ռազմատուգանքի, գրկեց նրան գործ ու ռազմական նավատորմ ունենալու իրավունքից: Բայց տեսնելով Կարթագենի արագ տնտեսական վերականգնումը՝ սկսեց նրա դեմ հանել հարևան Նումիդիային, որի արքա Մասինիսան անընդհատ հարձակումներով կողոպտում և ավերում էր երկիրը: Կարթագենցիների բողոքները Հռոմը, բնական է, անտեսում էր, բայց երբ նրանք գործ համագրեցին և փորձեցին պաշտպանվել, համարեց դա պայմանագրի խախտում և *պատերազմի պատճառ* (causa belli): Քառամյա պատերազմում (149–146 թթ.) հռոմեացիները կրկին հաղթեցին և Կարթագենը հողին հավասարեցրին: Տե՛ս **Miles**, 2011, 334–339:

192. Իր ճառի մեջ Կեսարը կիրառում է մեկ այլ մտածական հնարք ևս. գերադրում է պատիվը (dignitas) օրենքին (lex): Հավանաբար նա մեկնարկում է պատվի և ազատության հիմնագաղափարից: Տե՛ս **Henry**, 2011, 212–215: Խորքային առումով դա (պատիվը) տիեզերական և հանրության արդարությունն էր (justitia), որն օրինավոր քաղաքացին ստանում էր նախնիներից: Տարօրինակ չէ, որ Կիկերոնը այն ներկայացնում է իբրև առնացի–ստեղծագործ հատկանիշ: Cicero, De off., I, 36, 130: Հուսկ նաև Կեսարի եզրակացությունը. դավադիրների նկատմամբ որոշում կայացնելիս հարկ է մեկնարկել նախ և առաջ նախնյաց արդարության սկզբունքից, քան օրենքի տառից: Հարկավ, աստ առկա է որոշակի դիտավորություն՝ շահել (թեկուզ և մասամբ) հարցի քնությունը՝ միմյանց հակադրելով հռոմեացիների իրավագիտակցության երկու հենասյուները՝ օրենքը և նախնյաց բարքերը: Հմմտ. **Henry**, 2011, 215:

193. Կատիվինայի և նրա կողմնակիցների գործողությունների, հարկավ, չափազանցված պատկերն է: Նախօրինակը թերևս Մուլլայի դարաշրջանի բոնաբարքներն էին, որք հարացուցանվել էին Կիկերոնի գրչի ներքո: Հմմտ. Cicero, Cat., IV, 11:

194. Ծարունակելով միտքը՝ Կեսարը բանաձևում է հարցի քնության իր *նոր մտքեցումը* (novum consilium), որը զուգահեռ հարթակների վրա է դնում դավադիրների չարագործությունը (scelus) և ծերակուտականների պատիվը (dignitas): Եվ ապա եզրակացնում, որ միայն դրանց անչափելիության գիտակցմամբ է, որ դավադիրների նկատմամբ կարելի է կիրառել պատժի առավելագույն չափը: Իսկ մինչ այդ դատավորները պետք է մի կողմ դնեն իրենց արդարացի զայրույթը (iram), զի գումարվելով իշխանությանը այն ի գորտ է ծնունդ տալու գոռոզամտության և դաժանության (superbiam atque crudelitatem): Հայտն ստոիկյան բարոյագիտության հիմնադրույթի ձևական ոգեկոչմամբ Կեսարը փորձում է հասնել իր գործնական նպատակին:

195. Խոսքն էլի նորընտիր կոնսուլ Դեկիմուս Միլանուսի մասին է, որին քիչ առաջ Սալլուստիուսը մեղադրում էր մտքի ու պահվածքի անհետևողականության մեջ: Արդ Կեսարն ավելի խիստ է. սկսում է նրա բարի բարքից ու չափավորությունից, բայց վերջացնում բացահայտ ծաղրանքով՝ շեշտելով, որ նրա բոլոր գործողությունները ըխում են վախից կամ ապօրինությունից (aut metu aut injuria): Նպատակն է ցույց տալ նոր վարչակազմի անկարողությունը՝ լուծելու ծառացած խնդիրը:

196. Աստ Կեսարը մեկնարկում է կյանքի ու մահվան էպիկուրական կյոթապաշտական պատկերացումներից՝ կառուցված «հաճելի մահվան» և անդրշիրիմյան կյանքի ժխտումի վրա: Տե՛ս **Lucr.**, III, 670–690; հմմտ. **Glannon**, 1993, 223–227: Նա գիտեր, որ Ծերակույտում շատերը կիսում էին նման հայացքները:

197. Խոսքը կրկին *Lex Porcia*-ի մասին է: Սակայն Կեսարն այն դիտարկում է ավելի ընդլայն համատեքստում: Ըստ նրա՝ խախտվում է ոչ միայն քաղաքացու՝ մարմնական պատժից (ձաղկումից) զերծ լինելու, այլև ավելի հիմնարար՝ *հանդույթին դիմելու իրավունքը* (jus provocationis): Ինչպես հատկանշել ենք, այն սահմանում էր, որ *կյանքի ու մահվան մեղադրանքի* պարագային խնդիրը (քաղաքացու հայցով) լուծվում էր Աշխարհաժողովի հանուր քվեարկությամբ: Այս իրավունքը վերահաստատվել էր Գայուս Գրաքուսի նախաձեռնությամբ

(Lex Sempronia)՝ պատճառաբանությամբ, որ Ծերակույտն այն յուրացրել էր: Տե՛ս մանրամասն **Jolowicz, Nicholas**, 1972, 306–316: Արդ Կեսարը հստակ ակնարկում է, որ համաձայն հռոմեական սահմանադրության տառին և ոգուն՝ դավադրության մասնակիցների հարցը հարկ է քննարկել Աշխարհածոդովում, զի բոլորն էլ քաղաքացիներ են:

198. Կեսարն աստ մեկնարկում է պետական ձևերի տարերային հետընթացի հղացքից (*ἀναστροφῆς*), որ համակողմանի իմաստասիրական մշակման էր ենթարկվել Արիստոտելի, իսկ հանուր պատմության նկատմամբ՝ կիրարկվել Պոլիբիոսի կողմից: Տե՛ս **Aristot.**, *Pol.*, VI, 1265b, 30–40; **Polyb.**, VI, 3, 3–25; հմմտ. **Walbank**, 1943, 77–79: Սակայն հանվածի իմաստն ընկալելու համար հարկ է այն զուգահեռել «Կատիլինայի» մուտքի հետ: *Cat.*, II, 3: Անդ խոսվում է այն մասին, որ արքաների և կառավարիչների *քսնական ձիթքի* թուլացման կամ բացակայության պարագային իշխանությունն անցնում է ձեռքից ձեռք վարընթաց ճանապարհով: Եվ տիրական են դառնում առտնին բախտն ու պահը: Տե՛ս **Stewart**, 1968, 299–302; **Løkk**, 2015, 92–94.

199. Ընտրախափ խնդիրներից Կեսարն անցնում է ամբոխի և ամբոխավարության խնդիրներին: Իբրև ցցուն օրինակ ներկայացնում է *Պեղոպոնմեսյան պատերազմի* (431–404 թթ.) Աթենքի համար տխուր հետևանքները, երբ ժողովրդի իշխանությունը վերածվեց ամբոխավարության: Բանախոսը կանգ է առնում պատերազմի ավարտական փուլի վրա. ծայրահեղ ամբոխավարները քանիցս հասցրել էին վիժեցնել խաղաղության ընդունելի տարբերակները: Եվ արդ աղետն անշրջելի էր. սպարտացիները գրավեցին Աթենքը և պարտադրեցին խաղաղության ստորագուցիչ պայմաններ: Նրանց սատարմամբ իշխանությունը բռնազավթեցին *երեսուն բռնասպնեղները*, որոնք ամբոխի հրճվանքի ներքո մահվան դատապարտեցին շուրջ հազար հինգ հարյուր քաղաքացու՝ բռնազրավելով նրանց ինչքը: Արիստոտելն այս վարչաձևը բնութագրում է իբրև «[...] առավել բռնատիրական բոլոր խմբիշխանություններից»: **Aristot.**, *Pol.*, VI, 1320b, 30–33; հմմտ. **Whitehead**, 1982/1983, 107–109:

200. Աթենական օրինակը Կեսարն օգտագործում է սուլլայական վարչակազմի բռնությունների *մեխանիկան* ներկայացնելու համար: Հռոմում նույնպես վերասերվել էին թե՛ հասարակները, թե՛ ընտրախավը: Ուստի սուլլայականների և

նրանց հակառակորդների գործելակերպն էապես չէր տարբերվում՝ նույն բռնարարքները, կողոպուտը, սև ցուցակները: Դամասիպոսի դեպքը Կեսարն օգտագործում է իրավիճակն առավել ցայտուն պատկերելու համար: Մարիոսական այս պրետորը նախապես ինքն էր սպանում, ապա սպանվեց. երկու դեպքում էլ ամբոխի հրճվանքն անպակաս էր: Հմմտ. **Lintott**, 1999, 74–87; **Lutz**, 2006, 497–504:

201. Արդյո՞ք Կեսարի այս խոսքերը չեն պարունակում սահմանադրական փոփոխությունների առաջարկ՝ միտված կանխելու բռնատիրության հաստատման ամեն մի փորձ: Համաձայն բանախոսի տրամաբանության՝ արդ ամեն ինչ կախված էր իշխանավորների բարի կամքից: Հետազոտողներից ոմանք մտածում են, թե Սալլուստիոսը նկատի ունի Գայոս Օկտավիանոսի փորձը, որը Ք. ա. 43 թվականին բանակով շարժվեց Հռոմի վրա և ստիպեց ճանաչել իր իրավունքները: **Syme**, 2002, 122: Սակայն գաղտնիք չէ, որ այդպես վարվել է նաև ինքը՝ Կեսարը, Ք. ա. 49–ին: Եվ կրկին պարադոքս. Սալլուստիոսն առաջնորդում է *ուսյալ ընթերցողին* խորհրդածությունների, որը (մեղմ ասած) չեն պատշաճում իր իդեալական հերոսի պատկերին:

202. Հռոմեացիների այս բնութագիրն առավել հստակ բանաձևել է Պոլիբիոսը. «[...] ոչ մի այլ ազգ այսքան պատրաստակամ չէ ընդունելու նորը և ընդօրինակելու այն լավը, որն առկա է այլոց մոտ»: **Polyb.**, VI, 25, 11: Այս հատկանիշը Պոլիբիոսի գրողթյուն ունի առանձնակի չափույթ. արդեն քանիցս հատկանշել ենք, որ նա Հռոմը զուգադրում է *քսակեցյալ աշխարհի Բախրի* հետ (τῆς τοῦ οἰκουμένης), որը խնդիր ունի միավորելու ամենայն լավն ու օգտակարը: **Polyb.**, I, 63, 9; հմմտ. **Shorey**, 1921, 282–283:

203. Մարմնական պատիժն ու մահապատիժն առկա էին տակավին «XII տախտակների օրենքներում» (Ք. ա. 451 թ.): Համաձայն ավանդության՝ դրանց հիմնադրությունները բերվել էին Հունաստանից: Կեսարը հենց դա նկատի ունի՝ մեղադրելով հույներին այդ պատժամիջոցները հռոմեական միջավայր ներբերելու համար: Հմմտ. **MacDowell**, 1978, 254–257:

204. *Սկսեցին գորանալ խմբակցությունները* (factiones valere). հիշեցնենք, որ Հռոմում համոզված էին, թե դա տեղի է ունեցել Կարթագենի ավերումից ի վեր (Ք. ա. 146 թ.), երբ հարստության և զեխության անհագ ծարավի ներքո վերջնականապես

խաթարվեց հանրային դասերի համաձայնությունը (concordia ordinum): Տես մանրամասն **Crawford**, 1978, 123–137:

205. Իր բավական ծավալուն ճառի ընթացքին Կեսարը խուսափում է գնահատական տալ Կատիլինային և նրա շարժմանը: Միայն ավարտին մի թույլ և անուղղակի երանգով անդրադառնում է դրան՝ վախ հայտնելով, որ ձերբակալվածները կարող են հանկարծ հայտնվել ազատության մեջ և միանալ Կատիլինային: Եզրակացությունը թողնում է ունկնդիրներին՝ առ այն, որ դա կարող է լինել դեպքերի զարգացման վատթարագույն տարբերակը: Իսկ՝ առաջարկը՝ պահելու նրանց. «առավել կարևոր ինքնավար քաղաքների բանտերում», շատերն ընկալում էին իբրև փորձ՝ ազատելու դատապարտյալներին կենտրոնական իշխանությունների հսկողությունից: Հետագա հեղինակները պնդում էին, թե Կեսարն ուզում էր նրանց պահել այդ բանտերում միայն մինչ Կատիլինայի նկատմամբ վերջնական հաղթանակը, դրանից հետո նրանք պետք է կանգնեին դատարանի առաջ: **Plut.**, **Cicero**, **XXI**, 1; **App.**, **BC.**, **II**, 6: Սակայն արդ ուրիշ ժամանակներ էին՝ ուրիշ պատկերացումներով և արժեքներով: Մինչդեռ ժամանակակիցները (Կիկերոն, Մալլուստիոս) նման տեղեկություն չեն հաղորդում: Հիշենք. ճառից հետո, երբ Կեսարը դուրս էր գալիս Ծերակուտարանից, պահակազորի զայրացած զինվորները փորձ արեցին հարձակվելու նրա վրա:

206. Մարկուս Պորկիուս Կատոն Կրտսեր (95–46 թթ.). նշանավոր պլեբեյական տոհմի ներկայացուցիչ, որի նույնանուն նախնին՝ Կատոն Ավագը, Ք. ա. 2-րդ դարի առաջին կեսի հռոմեական պահպանողականների առաջնորդն էր: Անկաշառ էր, հայրենյաց հինավուրց սովորությունների, ապրելակերպի և արժեքների անխոնջ պահպան: Նույն քաղաքական գիծը շարունակում էր ծոռը, բայց ավելի ծանր պայմաններում, երբ հանրային վերասերումը հասել էր տագնապալի մակարդակի: Դավադրության ընթացքին երիտասարդ էր և նոր էր ոտք դրել հռոմեական պաշտոնակարգի առաջին աստիճաններին. Ք. ա. 65-ին կվեստոր էր ընտրվել, իսկ 63-ին՝ ժողովրդական տրիբուն: Արդեն այսօրվա ուներ հակակեսարական պահվածք, որը հետագա տարիներին դարձավ առավել ցայտուն: Տես **Marin**, 2009, 89–91, 98–103:

207. Ի տարբերություն Կեսարի իմաստասիրական ծավալումներին՝ Կատոնի խոսքը ճարտասանական երանգ ունի: Հետևելով Իսոկրատեսի և Դեմոսթենեսի ավանդույթներին՝

նա ընդհանրական խնդիրներից սահուն անցնում է յուրաքանչյուր ունկնդրին հուզող մասնավորին. ի թիվս Կատիլինայի պատճառած ավերածությունների՝ հիշատակում է սրբատեղիները, ծնողներին, ընտանեկան օջախները: **Plut.**, **Cato Jr.**, 5, 2: **208.** Աստ Կատոնը, հավանական է, մեջբերում է Կատոն Ավագին. «Գրավյալ քաղաքում հաղթվածներին ոչինչ չի մնում»: Հմմտ. **Vegetius**, **Epit. rei militaris**, I, 13.

209. «[...] սթափվեցեք և [ձեր] ձեռքն առեք Հանրապետությունը (expurgiscimini aliquando et capessite rem publicam)»: Կատոնի ծաղրական հատվածի այս վերջին արտահայտությունն ընթացող դեպքերի վերաբերյալ նրա դառը եզրակացությունն է: Այո՛, Կատիլինան չարիք է, բայց ավելի մեծ չարիք է նրան ծնող պատճառը՝ հռոմեական *զորեղ փոքրամասնության* (pauci) եսակենտրոն ու անբարո անկումը: Եվ դա այն աստիճանի է հասել, որ վերջինս կորցրել է անգամ վտանգի զգացողությունը և ինքնապահպանության բնագործ: Կատոնը, հավանական է, մեկնարկում է հաճախ իրեն վերագրվող ստոիկյան իմաստությունից. «Ոչինչ չանելով՝ մարդիկ սովորում են չարագործել»: **Frost**, 1977, 18–21:

210. Կիկերոնի հավաստմամբ՝ Կատոն Կրտսերի ճառերը հաճախ համեմված էին ստոիկյան իմաստության նշույներով: **Cicero**, **Paradox**, I, preaf., 1; հմմտ. **Büchner**, 1982, 180–181: Այս լույսով տեքստի «[...] վտանգված են մեր ազատությունն ու հոգին (libertas atque anima nostra in dubio est)» արտահայտությունը կարող է նոր իմաստ ստանալ, զի հոգին, ըստ այս իմաստասիրական դպրոցի, մարդ էակին կապում էր տիեզերական հանուրին, որտեղ, արդեն քանիցս հատկանշել ենք, համարժեք էին Բանականը, Արդարը, Գեղեցիկն ու Ազատությունը:

211. Հետազոտողները գտնում են, որ «[...] բողոքել եմ մեր քաղաքացիների պերճանքից ու ընչաքաղցությունից (de luxuria atque avaritia nostrorum civium quaestus sum)» արտահայտությունը մեջբերում է Կատոն Ավագի Ք. ա. 195 թվականի ճառից: Տես **Liv.**, **XXXIV**, 4, 1; հմմտ. **Ramsey**, 2007, 203: Ուսյալ ծերակուտականներից շատերը (այդ թվում՝ նաև՝ Կեսարը) տեսանում էին ճարտասանական այս հնարքի հետևախոսքը. Կատոն Կրտսերի թիկունքին ցույցնում էր նրա անկաշառ նախնու սովերը: Ավագը միանգամայն պաշտջանում էր Մալլուստիոսի ճաշակին. նրա հարգանքը Կատոն Ավագի նկատմամբ քաջ հայտնի էր: **Suet.**, **Aug.**, 86; հմմտ. **Earl**, 1961, 45:

212. Աստ Կատոնը շարունակում է Կեսարի առաջադրած Աթենական և Հռոմեական տերությունների բաղդատման տրամաբանությունը: Բայց եթե նախորդ ճառասացը «խնայել էր» ունկնդիրներին, ապա Կատոնը գնում է մինչև վերջ՝ հայտարարելով, որ հռոմեացիները նույնպես կարող են դառնալ թշնամյաց ավար:

213. *Լավերը* (boni) եզրույթն աստ չունի ընկերային ենթատեքստ և չի ենթադրում ընտրախմբի ներկայացուցիչներին (optimati) ուղիղ կամ հեգնական նշանակությամբ: Ունի առավելաբար արժեքանական բովանդակություն: Ուստի՝ ենթադրվում էր նրա հակադրությունը բարոյական վատի և անկատարի նկատմամբ (improbi): Տե՛ս Lacey, 1970, 4–10:

214. Խոսքը անդրշիրիմյան կյանքի երկու ճանապարհների մասին է՝ ըստ օրինակ-պյութագորական պատկերացումների: Տե՛ս Plato, Gorg., 524a: Լայն տարածում ունեն հռոմեական միջավայրում և միախառնվել էր բուն տեղական (առավելաբար՝ էտրուսկյան) ավանդույթին: Նկարագրությունը պահպանվել է Վերգիլիոսի «Էնեականում». գուշակուհի Սիրիլը մեռյալներին ցուցանում է երկու ճանապարհ. մեկը՝ դեպի Էլիսեում, մյուսը՝ Տարտարոս: Առաջինն ուղիղ և բարեպաշտ մարդկանց համար է, երկրորդը՝ չարագործների: Virg., Aen., VI, 540–545; հմմտ. Toynbee, 1971, 33–42; Büchner, 1982, 179:

215. Աստ ճարտասանական հմուտ հնարքով Կատոնն օգտագործում է *վխխենալ* (timere) բայածնը՝ մի կողմից՝ ցուցանելու Կեսարի երկիմաստ պահվածքը, մյուս կողմից՝ ընդգծելու (չափազանցված երանգով) իրեն և հանրության սպառնացող վտանգը:

216. Պատասխան է Կեսարի վերոբերյալ մտքին առ այն, որ Տերությունը ստեղծվել է շնորհիվ նախնաց գեների: Զենքից առավել Կատոնը գնահատում է հոգեկան կարության դրսևորումները՝ աշխատասիրություն (industria), արդար իշխանություն (justum imperium) և ազատ հոգի (animus liber): Ենթադրվում է, որ այս արտահայտությունը ևս մեջբերում է Կատոն Ավագից: Հմմտ. MacGushin, 1977, 263:

217. Նախադասության իմաստային համատեքստը հուշում է, որ *վայելչագույն* (pulcherrimus) ածականը կարելի է գուգակցել նաև *հզորագույնին*:

218. Կատոնի ճառի այս հատվածը միանգամայն համապատասխանում է Սալլուստիոսի պատմության տեսությանը: Սա կարելի է բացատրել կա՛մ այն իրողությամբ, որ երկուսն

էլ մեկնարկում էին ստոիկյան ըմբռնումներից, կա՛մ էլ (որ ավելի հավանական է) Սալլուստիոսը մշակման է ենթարկել Կատոնի ճառի իրեն հասած տարբերակը:

219. Խոսքն ավարտագների մասին է: Տե՛ս մեկնություն 151:

220. Փոխաբերական արտահայտություն է. տեքստում բացի *գլխի վերևում* է (supra caput est):

221. Կատոնն աստ օգտագործում է ճարտասանական հնարք՝ *հիպերբոլա*, երբ հակառակորդի (տվյալ դեպքում՝ Կեսարի) դրույթը չափազանցվում է ընդհուպ արսուրդի (անհեթեթության) մակարդակ և ապա շուտ է տրվում նրա իսկ դեմ: Տե՛ս Row, 2001, 128:

222. «[...] զգոնության, գործողության և բարի մտքի շնորհիվ (vigilo, agundo, bene consulundo)»: Առաքինի գործնական կյանքի ստոիկյան հանրահայտ բանաձևն է, որի մեջ սովորաբար հատկանշվում էին երկու քնեռային բաղադրիչները՝ *գործքը* և *միտքը* (εργα και λόγος): Տե՛ս Sellars, 2003, 22–23: Բանաձևը հետագայում մասնավորեցրել է Էպիկտետոսը. «Կեր մարդու պես, խմիր մարդու պես, ամուսնացիր, ունեցիր զավակներ, մասնակցիր քաղաքի կյանքին, հասկացիր ոնց տանել վնասները, սատարիր մարդկանց»: Epict., Disc., III, 21, 4–5: Հմմտ. Hadot, 2020, 64:

223. Հատվածում առկա է անճշտություն. իրականում այս *հերոսական որդեապանության* դեպքը տեղի է ունեցել Երկրորդ լատինական պատերազմի օրերին (թ. ա. 340–338 թթ.), երբ «քաջարի օրինախախտության» համար գորավար հայրը՝ Տիտուս (ոչ Ավլուս) Մանլիուս Տորկվատուսը, մահվան դատապարտեց սեփական որդուն: Պատմագիր Տիտուս Լիվիոսի գրչի ներքո այս դրվագը դարձավ Հռոմի ընկերային կյանքի առասպելություններից մեկը, որով դաստիարակվում էին բազում սերունդներ: Liv., VIII, 7, 1; հմմտ. Cicero, De off., III, 112:

224. Կատոնի արտահայտությունը՝ «[...] կհամաձայնեի, որ հենց գործով ու փորձով դուք շտկվեիք (vos ipse re corrigi)», ակնարկ է Բախտի ինքնակա գոյության մասին ստոիկյան պատկերացումներին: Կարելի է ճանաչել և ապա նպաստել կամ խոչընդոտել նրա շարժմանը: Երկրորդ պարագային Բախտը պատժում է մահկանացուներին և հարթում իր ուղին՝ հաղթահարելով պատահականն ու չարիքը: Տե՛ս Wildberger, 1999, 112–114:

225. Այլով բանիվ՝ իր ճառի ավարտին Կատոնը մեկ անգամ ևս հաստատում է իր վերաբերմունքը Կատիլինայի շարժման վերաբերյալ, որն արմատապես տարբերվում է Կեսարի

վերաբերմունքից: Նա որակում է դա իբրև հակապետական դավադրություն և առաջարկում է ղեկավարների նկատմամբ (որք ճանաչել են իրենց հանցանքը) կիրառել նախնայաց հնագույն իրավական սովորույթը՝ ճանաչելով *հոմինսիլանս ազգի թշնամի* (*hostis populi Romani*): Իսկ դա պահանջում էր միայն ու միայն մահապատիժ:

226. Սալլուստիոսը բաց է թողել այն հանգամանքը, որ Կատոնի ելույթից հետո էլի ճառեր են եղել: Եվ Կեսարը երկրորդ անգամ է ձայն վերցրել, սակայն չի կարողացել ներագդել դեպքերի ընթացքի վրա: Plut., Cicero., 21: Թերևս դա է պատճառը, որ հեղինակը «չի մտել մանրամասների մեջ»: Եվ հետո՝ դա կխանգարեր, որ հետագա շարադրանքում բաղդատումի նույն հարթակին դնեք Կատոնին ու Կեսարին:

227. Տեքստում *paupertas*՝ «կարիք, պակասություն, աղքատություն»: Սակայն համատեքստը հուշում է, որ աստ խոսքը վաղ հռոմեական կենցաղին ու բարոյականությանը ներհատուկ չափավորության և ժուժկայության մասին է:

228. «[...] ասես ծնողական կենսուժի հյուծվելու պատճառով (*sicuti effete paternum vi*)» արտահայտությունը տեղիք է տվել տարասեռ վերականգնումների: Տես **Macgushin**, 1977, 270: Դրանում հետազոտողները տեսնում են ճարտասանական հնարք՝ զուգահեռելու Հռոմի և մահկանացու ծնողաց չբերությունը: Տես **Гвоздев**, 1947, 77: Կարծում ենք՝ պատկերը փոքր-ինչ այլ է. Հռոմը ծննդական է, որ ծննդաբերելուց հետո ժամանակավորապես հոգնել ու թալկացել է: Քանզի, ինչպես հեղինակն է պնդում, հետագայում նա աշխարհ է բերելու Կատոնի և Կեսարի նման անհատականությունների: Գաղափարը Կիկերոնին է, սակայն նա նկատի ուներ Գն. Պոմպեյուսին և իրեն: Cicero, Cat., II, 11; հմմտ. **Մինասյան**, 2013, 198–211:

229. Ողջ հատվածը համարժեք մեկնաբանելու աղազավ հարկ է նկատի ունենալ հետևյալ հանգամանքը. *զորեղ քեշը* (*pauci*) եզրույթն աստ օգտագործված է երկու տարբեր իմաստով: Նախապես խոսքը ականավոր գորավարների և պետական այրերի մասին է, որք իրենց արության գործերով նպաստում էին Հռոմի փառքին, ապա՝ նոր ձևավորված հանրալիքին, որը, ընդհակառակը, բոլոր նվաճումները ենթարկում էր սեփական եսակենտրոն նկրտումներին: Սալլուստիոսի իղեպալն է՝ վերականգնել Հանրապետության և լավագույն քեշի համագործակցությունը:

230. Այս ամբողջ ենթագլուխը կարելի է դիտարկել ճարտասանական *համեմատություն* (σύνγκρισς) հնարքի լույսով: Այն սովորաբար օգտագործվում էր դեմքերն ու իրադարձությունները հարաբերելու աղազով: Նպատակ ուներ բացահայտելու վերջիններիս խորքային կապերն ու առնչությունները առավելաբար բարոյական արժեհամակարգի չափույթով: Տես **Batstone**, 1988, 7–13: Կիրարկված պատմական կոնկրետ միջավայրերի նկատմամբ՝ դրանք մարմնավորում էին ներկան և անցյալը՝ ականավոր այրերի շարժառիթներ, հետաքրքրություններ, հոգեբանություն: Արդի ընթերցողը ծանոթ է այս հնարքին առավելաբար Պլուտարքոսի «Զուգակշիռքի» միջոցով: Աստ անցյալը ներկայացվում է Հունաստանի և Հռոմի պատմության երկուական գործիչների հարադրությամբ: Իսկ վերջում հետևում է համեմատություն–ընդհանրացումը, որը համարվում է պատմության բարոյական դասը: Տես **Аверинцев**, 1973, 234–237:

231. Սալլուստիոսը, շրջանցելով որոշ հանրահայտ փաստեր, ձգտում է Կեսարին և Կատոնին ներկայացնել իբրև համաչափելի անհատականություններ, մի բան որ տեղիք է տալիս ակնհայտ անհամապատասխանությունների: Նախ՝ Կատոնն ուներ պլեբեյական ծագում, և նրա տոհմը կոնսուլական իշխանության էր հասել միայն Ք. ա. 195 թվականին, մինչդեռ Կեսարի պատրիկական տոհմն իրեն կապում էր լեգենդար Էնեոսին: Երկրորդ՝ Կեսարն առատաձեռնում էր, զի «ձգտում էր մեծ իշխանության, զորքի և պատերազմի», մինչդեռ Կատոնի խստակենցաղ կյանքը եսակենտրոն որևէ երանգ չուներ: Երրորդ՝ հազիվ թե կարելի էր խոսել նրանց «հավասար փառքի մասին». Կեսարին գործվում էր ամբոխը, մինչդեռ Կատոնը հաճախ արժանանում էր թե՛ վերջինիս, թե՛ ընտրախալի կշտամբանքին: Զորորդը՝ Կեսարը ձգտում էր երևալ, իսկ Կատոնը՝ լինել լավը:

Այսուհանդերձ, Սալլուստիոսի այս հավասարաբարական մոտեցումն ուներ (տակավին թույլ ուրվագծվող) արդարացում. նա համոզված էր, որ ահագնացող ճգնաժամը կարելի է հաղթահարել երկու այրերի մոտեցումների համադրությամբ՝ հանրային մի նոր համաձայնության ձևավորման ճանապարհով: Համոզմունք, որը փոքր-ինչ ավելի ակներև է դառնում Կեսարին ուղղված նրա «Թղթերում»: Հետևաբար, խոսքը կրկին *անհասար քեշի* և Հանրապետության համագործակցության վերականգնման մասին է:

232. *Մահապարծի եղիշխան գործակալներ* (III viri capitales). ամենամյա ընտրովի պաշտոնություն, որ գործում էր ընդ իշխանությամբ եղիլների: Հետևում էր հանրային կարգին և ի կատար ածում մահվան դատավճիռները: Liv., XXXII, 26, 17:

233. Հռոմի զնդանի բավական ճշգրիտ նկարագրությունն է: Տեղադրված էր Կապիտոլիում բլրի հարավային փեշերին՝ Համաձայնության տաճարի և Ծերակույտի շենքի միջև: Համաձայն ավանդության՝ կառուցել էր արքա Մերվիուս Տուլլիուսը: Վիրապ-մահախուցն էլ կոչվում էր Տուլլիանում: Տե՛ս MacGushin, 1977, 275:

234. Աստ Սալյուստիուսը վերադառնում է Կատիլինայի գործողություններին՝ ընդհատված XXXVI ենթագլխում: Արդեն հատկանշել ենք՝ նա իր հետ տանում էր կոնսուլական իշխանության նշանները (insignae imperii) և ենթադրություն արել, որ դրա համար, ամենայն հավանականությամբ, հիմք էր ընդունում իր կողմնակիցների հավաքների (contio) որոշումները, որք ճանաչել էին նրա բարձրագույն լիազորությունները: Շարունակելով այս տրամաբանությունը՝ նա փորձում էր իր ռազմական ուժերն էլ կազմակերպել ըստ կոնսուլական բանակների՝ սովորաբար երկու լեգիոն, յուրաքանչյուրը՝ բաղկացած տասը կոհորտից, քսան մանիպուլից, վաթսուս կենտուրիոնից: Տե՛ս Polyb., VI, 20, 8; հմմտ. Parker, 1928, 16-18:

235. Հերթական անգամ ցուցադրելով Կատիլինայի բացասական վերաբերմունքը ստրուկներին իր շարժման մեջ ներգրավելու գաղափարին՝ Սալյուստիուսն անուղղակի շեշտադրում է նրա և պաշտոնական Հռոմի տարբերությունը: Հիշենք՝ վերջինս Ծերակույտի հատուկ որոշմամբ՝ ազատության խոստումով և դրամական խրախուսանքով, իր կողմն էր գրավում ստրուկներին: Եվ հատկապես՝ գլադիատորներին: Հայսմ հեղինակը հակադարձում է Կիկերոնի քարոզչությանը, որը փորձում էր նույնը վերագրել նաև Կատիլինային: Cicero, Cat., I, 27; II, 19; IV, 4, 13: Նա ակնհայտ քայլ է անում հեռանալու *հակահերոսի սևուսայիբակ պարկերագրությունից*:

236. Այլով բանիվ՝ հռոմեական երկու բանակներն ունեին ռազմավարական միևնույն խնդիրը՝ թույլ չտալ, որ Կատիլինայի զորքը լքի պետության սահմանները: Իսկ դա հնարավոր էր երկու ճանապարհով. կամ Էտրուրիայի վրայով դեպի Անդրալպյան (Նաբրոնական) Գալլիա և միանալ այլոքորգներին, կամ էլ՝ Պիկենումի վրայով, հատելով Ռուբիկոն գե-

տը, միանալ գալլերին, որք հնուց անտի հաստատվել էին Այսրալպյան Գալլիայում: Վերջիններս նույնպես հայտնի էին իրենց հակահռոմեական տրամադրություններով ու կեցվածքով: Տե՛ս Drinkwater, 2014, 6-14: Ենթադրելի է՝ Կատիլինան առաջնորդվում էր նաև Կվինտուս Մերտորիուսի փորձով: Այս հակասուլլայական զորահրամանատարը Բ. ա. 70-ականներին ամրացել էր Իսպանիայում և, ցուցաբերելով քաջություն և հանդուրժողականություն, օրինականություն և բարի կամք, իր կողմն էր հակել տեղաբնիկներին: Ստեղծել էր զորեղ իշխանապետություն, որի դեմ երկու բանակ հանելով միայն Հռոմը կարողացավ տոնել հաղթանակ: Տե՛ս Katz, 1981, 308-313:

237. Կատիլինայի այս նոր ճառի մուտքը կառուցված է ըստ հստակ գաղափարի: Լավ հասկանում էր, որ զիջում է հակառակորդին քանակով, և դրությունը կարող է փրկել միայն մարդկային գործոնը: Ուստի միմյանց հակադրում էր մարդկային երկու հնարավոր տեսակ՝ վճռական և փոքրոգի, գոբեղ և վախկոտ՝ գտնելով, որ անցումը մեկից մյուսին կատարվում է հոգու մեջ քնավորված սարսափի հետևանքով (timor animi): Դա է մեծագույն վտանգը (periculum), և միայն դրա հաղթահարումն է ի գործու ապահովելու անհատի (և հանրույթի) փառքը (gloria): Ընդամենը մի քանի օր առաջ էր, երբ Կատիլինայի կողմնակիցների մի զանգված վախի ու վտանգի ներքո լքել էր ճամբարը:

238. Կատիլինան փորձում է համոզել զինվորներին, որ Գալլիա հեռանալն իր ընդհանուր ծրագրի կարևոր բաղադրիչն է եղել, միայն Լենտուլուսի և այլոց «անհոգության և վախկոտության» հետևանքով այն ի չիք է դարձել: Հիշենք, որ նախկին կոնսուլներին հղած նամակում նա նույնպես խոսում էր իր որոշման մասին՝ կամավոր Մասիլիա հեռանալու: Cat., XXXIV, 2: Հավանաբար դա նրա պահուստային ելքն էր այն պարագային, եթե Քաղաքում հեղաշրջումը ձախողվի:

239. Ափորիզմ, որ հանդիպում է նաև հեղինակի «*Յուգուրթական պատերազմում*»: Sall., BJ., 97, 5; հմմտ. Liv., III, 60, 8:

240. Ճակատամարտին նախորդող ճառի տիպիկ օրինակ է. բացակայում են իմաստասիրական շեղումներն ու փաստարկները, հատկանշվում է այն, ինչ արդեն ասվել է նախկինում: Շեշտերը հատու են ու կոնկրետ: Ի մասնավորի՝ աստ նույնպես Կատիլինայի մեկնակետը իր գործի արդարությունն է. իրենք մարտնչում են նախնյաց օրենքների ու կարգի, իսկ հակառակորդը՝ մի խումբ զորեղների (pauci) իշ-

խանության հարատևման համար: Հմմտ. Thucyd., II, 89, 4; Xenophon, Cyr., III, 3, 44:

241. Ճառի այս հատվածում Կատիլինան ներշնչում է յուրայիններին, որ պայքարի են ելել ինքնակամ և անգամ այս ծայրահեղ պայմաններում ունեն ընտրության իրավունք՝ մտածելու կյանքի մասին և թողնել-հեռանալու: Սակայն դրան հետևում է մյուս ավորիզմը. «[...] ոչ ոք, բացի հաղթողից, պատերազմը խաղաղության հետ չի փոխանակել»: Հմմտ. Liv., III, 60, 8:

242. Մարկոս Պետրեոսը հմուտ ռազմական գործիչ էր՝ ճանաչված ու հարգված բանակում: Գն. Պոմպեոսի մերձավորներից: Բ. ա. 64-ին եղել էր պրետոր: Տե՛ս Chilver, 1992, 806-807:

243. Պետրեոսը կրկնում է հակակատիլինյան քարոզչության հիմնադրությունը՝ մշակված Կիկերոնի և մերձավորների ձեռամբ. ավագակներ, որք ձեռք են բարձրացրել հռոմեական ավանդական սրբությունների դեմ: Խորքային առումով քարոզչության և հակաքարոզչության բևեռները միմյանցից քիչ էին տարբերվում, զի մեկնարկում էին «բարի և հին Հռոմի» տեսլականից:

244. Երկու կողմն էլ կոչվում էին համաձայն հռոմեական ռազմարվեստի կանոնների՝ թե՛ բանակի դասավորությամբ, թե՛ մարտը վարելու հնարքներով: Փողի ազդանշանից հետո թեթևագեն զինվորները վազում էին միմյանց ընդառաջ և նետում (ոչ թե մի կողմ դնում) իրենց երկար նիզակները (pili), ապա մարտնչում էին կարճ սրով (gladium) և մեծ վահանով (scutum):

245. Պրետորական գումարտակը (cohors praetoria) հանրապետական շրջանի լեգիոնում համարվում էր զորահրամանատարի թիկնազորը: Նախապես կազմված էր վերջինիս մտերիմներից (proxi), որք ռազմաճամբարում տեղակայվում էին նրա վրանին մերձ, որ կոչվում էր պրետորիում (praetorium): Այստեղից էլ՝ նրա անվանումը: Հետագայում կայսերական շրջանում դրա հիմամբ ձևավորվեց հատուկ էլիտար զորամիավորում: Տե՛ս Rankov, 1994, 9-17: Վերադառնալով հեղինակի շարադրանքին՝ կարող ենք եզրակացնել, որ դրությունը ճակատագրական կետին էր հասել, և Պետրեոսը խիստ մտահոգ էր ճակատամարտի ելքով:

246. Ճակատամարտի նկարագրությունից սկսյալ՝ Սալլուստիոսի բառապաշարից վերանում են ապստամբ գործի բացասական որակումները: Անվեհեր հերոսությամբ նրանք

չէին զիջում կառավարական զորքին: Համաձայն հեղինակի՝ նրանք իրենց համարում էին այնպիսի քաղաքացիներ, ինչպիսիք հակառակորդներն էին: Հմմտ. Xenoph., Ages., 2, 14: Միայն Կատիլինայի մասին մի արտահայտություն հիշեցնում է հին մոտեցումը. մեռնող հակահերոսի դեմքին տակավին ցոլանում էր *հոգու վայրի հանդգնությունը* (ferociamque animi): Հակառակորդի նման պատկերումն իր զուգահեռներն ունի այլ հեղինակների մոտ: Տե՛ս, ի մասնավորի, Liv., XXIII, 10, 6; Vell. Pat., II, 27, 3:

247. Իր ամբողջությամբ այս վերջին ենթազույլը տարակուսանքների տեղիք է տվել: Ոմանք համարում են, թե պատումն ընդհատվում է անսպասելի, զի ոչնչով նախապատրաստված չէ նման ավարտը: Տե՛ս MacGushin, 1977, 288: Ավելին՝ ճարտասանական կանոնով համաբերված գրություն բացակայում են իմաստային ընդհանրացումն ու դասը (παίδεια): Կարծում ենք՝ խնդիրն այս աստիճան «ողբերգական» չէ. պետք է պարզապես փոխել հատվածի քննության դիտանկյունը և խնդրի լուծումը տեղափոխել մեկ այլ տիրույթ: Նկատի ունենք այն ժանրը, որը ճարտասանությունը և պատմագրությունը փոխառել էին քերթողական արվեստից՝ *դասքանականը* (ἐπιτάφιος) և նրա հուզական-իմաստային *անիմիոն-ափոփանքը* (παράμυθος): Հմմտ. Webb, 2001, 362: Հարդարացումն այս մոտեցման՝ Սալլուստիոսը, կրկնեք մեկ անգամ էլ, շեշտադրում է, որ երկու կողմից էլ կոչվում էին Հռոմի *ազալ քաղաքացիներ* (civis ingenuos). ոչ ոք չլքեց մարտի դաշտը, ոչ ոք անձնատուր չեղավ: Աստ հեղինակը լիովին համաձայն է Կեսարին՝ նրանք արժանի էին այն վերաբերմունքին, որը հռոմեական իրավասովորության համալիրում բանաձևվում էր իբրև clementia՝ մեծահոգություն: Մեծահոգություն, սակայն, օրինականության շրջանակներում:

248. Արդեն բազմիցս նշել ենք՝ Սալլուստիոսի վերաբերմունքը Կատիլինայի գործի նկատմամբ միագիծ-պարզ և կրավորական չէ. համարյա բոլոր ծայրահեղ կարծիքները նա մեջբերում է այլոց անունից՝ իրեն վերապահելով չեզոք դիտորդի կարգավիճակ: Հարկավ, միշտ չէ, որ դա հաջողվում է, սակայն միտումն անժխտելի է: Հիշենք՝ «Կատիլինայի» գրության ժամանակ (Բ. ա. 50-ականների ավարտն էր) օդում թևածում էր նոր քաղաքացիական պատերազմի ուրվականը, և Սալլուստիոսը հավատացած էր՝ ինչ ելք էլ որ այն ունենա, մեկ է, հռոմեական բանակը ձեռք չի բերելու «խնդալից ու անարյուն

հաղթություն», որ բոլորին համակելու է տարտամ անորոշությունը՝ պարառյալ միաժամանակ ուրախությամբ ու տրտմությամբ, սուգով ու խիստով: Եվ կրկին մտքի հետնախորքում ուրվագծվում էր հանրային համաձայնությանն նոր հարացույցի մշակման անհրաժեշտությունը (nova concordia): Իսնդիր, որի լուծման համար պատմությունը նախապատրաստում էր Գալլուս Հուլիոս Կեսար Օկտավիանոս Օգոստոսին:

249. Կրկենք, քմահաճ Բախտին Մալլուստիոսը բազմիցս անդրադառնում է «Կատիլինայի» գրություն՝ բացելով այդ երևույթի գոյությունական հետևակարը: Խոսքը հանուր Բանականության հետ հակրույթի կապի խաթարման կամ բնավ բացակայության մասին է: Այս առումով, կարծում ենք, հույժ հատկանշելի է Մալլուստիոսի հետևյալ բանաձևը. «Անտարակույս, Բախտը գերակայում է ամեն բանում, և նա է, որ փառաբանում է ամեն ինչ կամ թողնում սովերում՝ ավելի շուտ ըստ իր քմահաճույքի, քան ճշմարտության»: Cat., VIII, 1: Այլով բանիվ՝ Բախտի ներգործության երկու արդյունքներն էլ հավասարապես հնարավոր են: Եվ այս կամ այն ելքի համար պատասխանատու են նաև մարդիկ:

250. Այս դիտանկյունից Կեսարը հիշեցնում է հին ազնիվ ու գործունեյա հռոմեացիներին. «Նրանց համար, որք սովոր էին դյուրությամբ տանելու դժվարությունները, վտանգները, անկայուն ու բարդ վիճակները, անգործությունն ու հարստությունը (ըզձալի այլ դեպքերում), ծանր բեռ ու դժբախտություն դարձան»: Sall., Cat, X, 2:

251. Ճարտասանական հնարք է՝ միտված է արտաքո ժխտման ներքո հատկանշելու Կեսարի հասարակական դերն ու կշիռը: Նույնը հանդիպում է նաև Թուլթ Բ-ում, Տեն Sall., Ep., I, 3:

252. Տեքստի *ընդդիմադիր կոնսուլ* արտահայտությունը (adversum consulem) վերաբերում է Լուկիոս Կորնելիոս Լենտուլոս Կրուսին. Բ. ա. 50 թվականի աշնանը նա ընտրվել էր հաջորդ տարվա կոնսուլ: Իբրև *ընտրյալ կոնսուլ* (consul designatus) Աշխարհաժողովում և Ծերակույտում հանդես էր գալիս հակակեսարական ճառերով ու ելույթներով: Տեն Syme, 1939, 44–45: Դրանք ահագնացան Բ. ա. 49 թվականի սկզբին, երբ սկսեց ուրվագծվել Կեսարի և Ծերակույտի հաշտեցման մի թույլ նշույլ: Սակայն Կրուսը վիժեցրեց դա: Այս պահվածքում Կեսարը տեսնում էր Քաղաքացիական պատերազմի կայծը: Տեն Caesar, BC., I, 1–5; Plut., Pomp., 59; հմմտ. Sirianni, 1993, 220–222:

253. Ճարտասանական ջատագովությամբ համեմված այս

հատվածը լի է անորոշություններով: Ի մասնավորի, ինչ նկատի ունի հեղինակը՝ վերագրելով Կեսարին ծրագիր. «[...] ազատել հասարակ հռոմեացիներին ծանր ստրկությունից և վերականգնել ազատ կյանքը»: Ոմանք կարծում են՝ խոսքը Բ. ա. 70-ականների վերջին սուլլայական վարչակարգի հետևանքների վերացման մասին է: Ramsey, 2015, 499: Սակայն այդ գործին երիտասարդ Կեսարի մասնակցությունն ավելի քան համեստ էր: Կարելի էր մտածել, թե հեղինակը նկատի ունի Կեսարի կոնսուլությունը (59 թ.), սակայն այդ ընթացքին նրա ձեռնարկումները նույնպես նման պաթոսի տեղիք չեն տալիս: Նույնը հարկ է ասել նաև նրա պրետորության մասին (62 թ.):

254. Արտահայտությունը՝ «զենք է դնում թշնամյաց ձեռքը», վերաբերում է, հավանաբար, Պոմպեոսի քաղաքականությամբ Իսպանիայում: Աստ իր տեղացի խոնարհներից (clintes) նա հավաքագրել էր հեծյալ զորամիավորումներ: Այս մասին վկայում է նաև ինքը՝ Մալլուստիոսը: Sall., Cat., XIX, 3–5:

255. «Պատմական հետհայաց» նախաբանում անդրադարձել ենք՝ Բ. ա. 52 թվականին աննախադեպ ներքին քառույ պայմաններում Կատոն Կրտսերի առաջարկով Ծերակույտն առաջադրեց Գն. Պոմպեոսին միանձնյա կոնսուլ (consul sine collegia)՝ տալով նրան արտակարգ լիազորություններ: Եվ նա կարճ ժամանակում հաստատեց կարգ ու կանոն, որք ապահովվում էին բարեփոխություններով: Ի շարս դրանց հետազոտողներն առանձնացնում են դատական ատյանների ցուցակների վերանայում (ծերակույտականներ, հեծյալներ, էրարիական տրիբուններ): Հարդյունս դրանց՝ վտարվեցին այն դատավորները, որք մասնակցել էին հանրային խժդկությունների ու կաշառակերության: Նրանց և խժդկությունների այլ մասնակիցների նկատմամբ սկսվեց դատական հետապնդում: Տեն App., BC., II, 24; Plut., 55, 5–22, հմմտ. Woolf, 1993, 176–179; Горбуня, 2006, 199–200:

256. *Հորեղ փոքրամասնության* սովորական պատկերն է՝ կրքառատ ու ընչաքաղց, իշխանատենչ ու չարագործ: Կապելով նրան Պոմպեոսին՝ հեղինակը փոքր-ինչ հակասում է ինքն իրեն: Հաջորդ թղթից պարզ է դառնում, որ չստանալով զորավարից ինչք և իշխանություն՝ նրա շատ ներկայացուցիչներ սկսեցին անցնել Կեսարի կողմը, ավելին՝ ազդել նրա քաղաքականության վրա: Sall., Ep., II, 3; IV, 3–4:

257. Մտքի հետնախորքում, անտարակույս, Հռոմի տեսլականն է, որ հաղթելով բազում ոսոխների՝ նրանց նկատմամբ

վարվում էր չափավոր և մեծահոգի: Տե՛ս Sall., Cat., LI, 5–6; հմմտ. մեկնություն 191:

258. Սուլլայի բռնատիրությունն աստ ներկայացվում է գրեթե նույն բառերով ու արտահայտություններով, ինչպես Cat., XI, 4–6-ում: Եթե առաջին դեպքում հեղինակի խնդիրն է սևացնել Կատիլինային, ապա երկրորդում՝ Պոմպեյունին: Ընդամեն, Պոմպեյունի պարագային նա խուսափում է անմիջական պիտակներից և բավարարվում սուկ *ի փեղի աննշակցությանը*²⁵⁸ հակահերոսին ներկայացնելով Սուլլայի-ապօրինությունների և բռնությունների համատեքստում:

259. Նկատի ունի Լուկիուս Դոմիտիուս Ահենրարբուսին, որը ծերակուտական ընտրախնամի «հույսերից» էր: Մինչդեռ Կիկերոնը նրան կոչում է «այդ սակավ հնարավորությունների և մեծ հավակնությունների»: Cicero, Ad fam., VIII, 14, 1: Ք. ա. 54 թվականին կոնսուլ էր, բայց էական ոչինչ չարեց ահագնացող ընկերային քառսը կանգնեցնելու համար: 49-ին, ի հակակշիռ Կեսարի, Ծերակույտից նշանակվեց Գալլիայի կուսակալ, բայց պարտվեց և գերի ընկավ: Սպանվեց Փարսալուսի ճակատամարտում: Տե՛ս Chilver, 1992, 361:

260. Սուլլայից հետո հեղինակն անմիջապես անդրադառնում է Ք. ա. 54–51 թվականների անցքերին, երբ նույնպես տեղի էին ունեցել բռնություններ: Չափազանցնում է գոհերի թիվը և այս անգամ, որքան էլ տարօրինակ հնչի, մեղքը բարդում է ծերակուտական պահպանողականության վրա: Չի խորշում այն կապել Սուլլայի բռնիշխանության հետ: Հավելենք, որ օգտագործում է ճիշտ նույն պատումային կաղապարը: Հմմտ. Ramsey, 2015, 502–503:

Ի շարս այս *նորսույլայական* դաժան առաջնորդների հեղինակը հիշատակում է Կատոն Կրտսերին և նշավակում նրան՝ կապելով բազում բռնությունների և սպանությունների հետ: Այն Կատոնին, որով հիանում էր «Կատիլինայի» գրույթում: Cat., LIV, 1–6: Նաև՝ հենց այս *Թղթի* մեկ այլ հատվածում: Ep., I, IX, 1: Բացատրությունը կարող է լինել մեկը. տվյալ հատվածը հետագա ժամանակների (անհաջող և անհետևողական) ընդմիջարկություն է:

261. *Կայունության, բարեկեցիկ և երջանիկ կյանքի* հղացքներին աստ հավելվում է *իշխանությունը* (imperium), որը հռոմեական գիտակցության մեջ դրանց համիմաստ արժեք էր նկատվում: Հընթացս ժամանակի այն դարձավ հռոմեական համաշխարհային տերության ցուցիչը: Տե՛ս Drogula, 2007, 435–442:

262. Արտաքո պարզ ու պաթետիկ այս հատվածն իրականում քարոզչական հնարք է. Կեսարի կերպարում փորձում է համաբերել հին հռոմեական կարևորագույն իրավաքաղաքական երկու հղացք՝ *ազատությունը* (libertas) և *վեհությունը* (majestas): Առաջինի աղբյուրը հռոմեական ազգն էր՝ իբրև միաձույլ հավաքականություն (populus Romanus), իսկ երկրորդի աղբյուրը՝ ընտրախավը (nobilitas): Տեքստում առկա է «ազգ – ընտրախավ» բևեռների մեկ այլ արժեքանական բանաձև՝ *ուժ* (vis) և *հեղինակություն* (auctoritas): Միայն դրանց համադրությամբ Հանրապետությունն ի գործ է ապրելու կայուն, բարեկեցիկ և երջանիկ կյանքով: Տե՛ս, ի մասնավորի, Cat., IX, 1–3: Եվ դրա երաշխավոր արդ ճանաչվում է Կեսարը:

263. Այլով բանիվ՝ բացի օրենքի արտաքո թելադրանքից, հույժ ներունակ են յուրաքանչյուր քաղաքացու ինքնազուպումն ու չափավորությունը (abstinentia atque moderatio): Տե՛ս Sall., Cat., մեկնություն 16:

264. Տեքստի *հասարակների դասը* (plebs) «սկսեց ստրկություն փնտրել (servitutem peperit)» արտահայտության *ստրկություն* եզրույթն ավելի հարիր է թարգմանել իբրև *ծառայական վիճակ* այն իմաստով, որ ազատ և ինքնիշխան հանրույթը, ունեզրկվելով ու վերածվելով խնդրարկու զանգվածի, այլևս չունի սեփական կամքը: *Զորեղ փոքրամասնության* ձեռքին նա այլևս գործիք էր: Հմմտ. Brunt, 1966, 8–11:

265. Նման ծրագիր հետագայում Կեսարն սկսեց իրագործել իր բացարձակ իշխանության պայմաններում՝ հռոմեական քաղաքացիություն տրամադրելով Այսրայալյան և Անդրալպյան (Շարբունական) Գալլիա նահանգների բնակչությանը: Նախկին ցեղային բաժանումներին վերջնականապես եկան փոխարինելու ինքնավար համայնքներն ու քաղաքները (municipia)՝ իրենց կարգավիճակով և օրենսդրությամբ: Տե՛ս մանրամասն Ewins, 1955, 85–97: Դրան զուգահեռ (շարունակելով Գայուս Գրաքուսին) նա զաղութներ է հիմնում ինչպես Իտալիայում, այնպես էլ տերության տարբեր հատվածներում՝ խառն ազգաբնակչությամբ և հռոմեական քաղաքացիությամբ: Այս առնչությամբ հետազոտողները հատկանշում են Կարթագենը և Կորնթոսը: Տե՛ս Scullard, 1986, 121–124.

266. Պոլիբիոսի հղացքն է պարզ պետական ձևերի շրջապտույտի մասին. ի մասնավորի առ այն, որ ամբողջի գերակայությունը (ὀχλοκρατία) սովորաբար հանգեցնում է գորեղ մեկի

բռնատիրության հաստատմանը: Նույն ուղին (թեպետ ավելի դանդաղ ընթացքով) անցնում են և խառը պետական կազմավորումները, որպիսին էր Հռոմը: Polyb., VI, 9, 9; 12; 57, 5-7: Հմմտ. Степанян, 2014, 224:

267. Հեղինակն ակնհայտ գուցահեռ է տեսնում Դրուսուսի և Կեսարի միջև ոչ միայն այն պատճառով, որ երկուսն էլ դեմ էին զորեղ փոքրամասնությանը և ծերակուտական պահպանողականներին, այլև այն, որ միտք ունեին նոր արյուն ներարկելու հռոմեական քաղաքացիական համայնքին: մեկը՝ ի հաշիվ իտալիկների, մյուսը՝ արտաքին նահանգների և բանակի: Խնդիրն էր՝ այդ հարադրումն ի կատար ածել ըստ կարգի, օրենքի ու բարոյական արժեքների: Մակայն գուցահեռն ունի նաև միասիկ-ողրերգական ելք: Դրուսուսը սպանվել էր, իսկ Կեսարին սպասվում էր նույնը:

268. Հատվածը պարունակում է այն հանրահայտ բանաձևը, որին հեղինակը բազմիցս անդրադառնում է ինչպես «Կատիլինայում», այնպես էլ «Թդթերում»։ «Չի երբ ընչաքաղցությունը հարձակում է սկսում (Nam ubi cupido divitiarum invasit) [...]»: Արդեն հատկանշել ենք՝ հարստությունն ինքնին (divitias) միջակա-անորոշ արժեք է, բայց ի զորու է վերածվելու չարիքի, երբ մարդկային հոգում գերակայում է կրքառատ սկիզբը՝ ի չիք դարձնելով նրա (և ողջ հանրության) բանական ձիրքը (ingenium): St'u Sall., Cat., XI, 1-7; XII, 1-5; հմմտ. Earl, 1961, 41-59:

269. Հիշեցնենք՝ *փառքը* (honor, gloria) նույնպես, համաձայն ստոիկյան բարոյական տեսության, պատկանում էր անորոշ-միջակա արժեքների շարքին: Հետևաբար ի զորու էր մարդ էակին տանելու կամ վեր՝ դեպի առաքինություն, կամ էլ վար՝ դեպի արատ: Ամեն բան կախված էր նրա հոգու կառույցից և ընկերային-արժեքանական միջավայրից: St'u, Sall., Cat., III, 26; Cicero, De off., I, 65, 91, 146 etc. Հմմտ. Olsthoorn, 2015, 22-29:

270. Նկատի ունի Ուշ հանրապետության շրջանի համատարած ընտրակաշառքը, պաշտոնների առք ու վաճառքը և դատարանների ծախվածությունը: St'u մանրամասն Hill, 2013, 571-583.

271. Ավանդությունը հռոմեական հանրախմբերի բաժանումն ըստ ունեցվածքի վերագրում էր արքա Մերվիուս Տուլլիուսին: Ք. ա. 169 թվականին այն վերահաստատվեց և ճշգրտվեց ըստ Lex Vocinia-ի: Հետագա ճշգրտումը կա-

տարվեց Ք. ա. 69 թվականին ըստ Lex Roscia-ի: Համաձայն վերջինիս՝ առաջին ունեցվածքային հանրախմբը հետևում էր անմիջապես հեծյալներին: Նրա համար սահմանվում էր ունեցվածքային շեմ՝ 100.000 սեստերց: Polyb., VI, 28, 15; Liv., XXII, 52-53; հմմտ. Mattingly, 1937, 100-102:

272. Հելլենիստական Հռոդոսի պետական հաստատությունների (և հատկապես դատարանների) պաշտոնյաների շրջափոխությունը, համաձայն սկզբնաղբյուրների, կատարվում էր առանց ունեցվածքային հնարավորությունների կարևորման: Կարևոր էին նրանց բանիմացությունը և հանրային հեղինակությունը: Համաձայն Կիկերոնի՝ դա թույլ չէր տալիս, որ ձևավորվի *զորեղ փոքրամասնություն* (pauci)՝ իշխանության լուրջ հավակնություններով: St'u Cicero, Rep., III, 48; հմմտ. Thomsen, 2020, 38-46:

273. Խոսքը Կենտուրիատ Աշխարհաժողովի մասին է՝ հիմնված, համաձայն ավանդության, Մերվիուս Տուլլիուս արքայի նախաձեռնությամբ: Կրկնենք մեկ անգամ էլ՝ այն հրավիրվում էր Քաղաքից դուրս՝ Մարսյան դաշտում, և քաղաքացիները կանգնում էին իրենց հարյուրյակներով (centurium)՝ ըստ ունեցվածքային սկզբունքի: Յուրաքանչյուր հարյուրյակ մեկ ձայն էր: Ունեցվածքային առաջին հանրախմբը ներկայացնում էր 98 հարյուրյակ, մնացած բոլորը միասին՝ 95, ուստի Աշխարհաժողովը (որտեղ ընտրվում էին բոլոր պաշտոնյաները) նրա ձեռքին էր: Գայուս Գրաբուսն առաջարկում էր հարյուրյակները կազմավորել ըստ վիճակահանության՝ բոլոր դասերից, իսկ դա նշանակում էր վերացնել ընտրախափ գերակայությունը Աշխարհաժողովում: Սակայն այս բարենորոգման մասին այլ սկզբնաղբյուրներ համարյա ոչինչ չեն հաղորդում, և արդի հետազոտողներն էլ այն հաճախ շրջանցում են: Հավանաբար, օրինագիծն օրենք չի դարձել: St'u Badian, 1992, 473; հմմտ. Boren, 1968, 90-115; Scullard, 1982, 27-30:

274. Նկատի ունի Մարկուս Կալպուրնիուս Բիբուլուսին, որը Կեսարի պաշտոնակիցն էր եղել իբրև էդիլ, պրետոր, իսկ Ք. ա. 59-ին՝ կոնսուլ: Ծերակուտական վերնախավը հույս ուներ, որ նա կհավասարակշռի ամենակար Կեսարին, բայց հույսերն ի դերն ելան: Փորձեց կասեցնել վերջինիս ագրարային նախագիծը, բայց նա «արգելափակեց նրան իր տանը» և կառավարեց միանձնյա: Դա շարունակվեց մինչև պաշտոնավարության վերջին օրը, և ժամանակակիցները, լցված նրա նկատմամբ անհուն արհամարհանքով, այդ տա-

րին անվանեցին «Հուլիուսի և Կեսարի կոնսուլության տարի»: Suet., Jul., 20, 2:

275. Տե՛ս մեկնություն 260:

276. Նույն քամահրական վերաբերմունքն է հույների քաղաքական գործառույթի կապակցությամբ: Հեղինակի կարծիքով, ի հակադրություն իրենց մտքի բարձր թռիչքի՝ նրանք ի գործու չէին արդյունավետ կազմակերպելու իրենց հանրային կյանքը: Ուստի նրանց պատմությունը գերծ չէր ցավալի անկումներից: Ի մասնավորի, նկատի ունի Պելոպոննեսյան պատերազմը և Աթենքի խայտառակ սպարտությունը, որն արդյունք էր ամբոխավարության: Ինչպես և «Կատիլիանայում», աստ նույնպես հեղինակը սահման (տիպաբանական) անցում է կատարում *հռոմեական քայքայումին*: Sall., Cat., LI, 28–3; հմմտ. մեկնություն 200:

277. Լուկիուս Պոստումուսը ծերակուտական էր, որին Բ. ա. 49–ի հունվարին Ծերակույտը որոշեց ուղարկել Միկլիդիա՝ այն Կեսարից պաշտպանելու աղագավ: Հրաժարվեց գնալ առանց Կատոն Կրտսերի և այդու տապալեց առաջադրանքը: Cicero, Att., VII, 15, 2: Ինչ վերաբերում է Մարկուս Փավոնիուսին, ապա նրա մասին քիչ բան է հայտնի. համաձայն Պլուտարքոսի՝ նա Կատոնին անսահման նվիրված և կապկող մի անձ էր: Plut. Cato Jr., 46, 1; հմմտ. Ramsey, 2015, 515:

278. Համաձայն ստոիկյան (նաև էպիկուրական) ընկալումների՝ դա իշխանության նախնական վիճակն էր՝ կառուցված հպատակների նկատմամբ կառավարչի (կամ կառավարիչների) խնամքի ու հոգսի վրա (cura): Կիկերոնը դրա աղբյուրը տեսնում էր կառավարչի *քաղաքականության և հեղինակության* մեջ (jucunditas atque auctoritas): Cicero, Rep., V, 41; հմմտ. Rawson, 1972, 33: Անտիկ հեղինակները նման կառավարչի կերպարը սովորաբար օգտագործում էին անցյալի իդեալական գործիչներին ներկայացնելիս: Տե՛ս Berthold, 1965, 38–39: Առիթ էնք ունեցել հատկանշելու, որ Մալլուստիուսը նույնպես հետևում է այս ավանդույթին: Տե՛ս Sall., Cat., II, 1–3; Ep., II, 1; հմմտ. մեկնություններ 6–7, 14: Ավելին՝ նա այդ հատկանիշները վերագրում է Կեսարին՝ ընդգծելով նրա կապը վաղ պատմական իշխանական իդեալի հետ: Հարկավ, նպատակն է նրան ներկայացնելու իբրև *Բաղաքի մեկ այլ հիմնադիր* (alter conditor Urbis)՝ պատվո տիտղոս, որին արժանանում էին հռոմեական այն պետական այրերը, որոնց գործը բաղդատելի էր Հռոմուլուսի գործին:

279. Կրկին վերադարձ Հանրապետության համակեցական իդեալին՝ կառուցված հոգու (Ծերակույտ) և մարմնի (հռոմեական ազգ) հավասարակշիռ համամասնության վրա: Տե՛ս Sall., Cat., IX, 1–3: Այն հիմա ներկայացվում է իբրև Կեսարի ընկերային վերակառուցման հիմնականպատակ:

280. Հայրենիքի բարգավաճ վիճակն աստ դիտարկվում է մարդ էակի (քաղաքացու) մակարդակում՝ իբրև նրա մարմնի (corpus) և բանական ձիրքի (ingenium) համադրության արդյունք: Հիշեցնենք, որ համաձայն ստոիկյան հայեցակարգի՝ այս կերպ մարդ էակն ունակ էր դառնալու տիեզերական հանուրի մանրակերտը: Եվ ընդհակառակը, կտրվելով դրանից՝ դառնալու ընչապաշտ ու ետակենտրոն: Դա տարածվում էր նաև այլ ժողովուրդների ու համայնքների հարաբերությունների վրա. ըստ հռոմեական քարոզչության՝ «տալու, քան թե վերցնելու» սկզբունքով: Հատվածի ամբողջական ընկալման համար հարկ է վերադառնալ «Կատիլիանայի» տեսական *մուտքին*, ի մասնավորի, VI, 1–5 ենթագլուխներին; հմմտ. մեկնություններ 33–34:

281. Այս հատվածում սահմանագծվում է ծերակուտական հանրախմբի և գորեղ փոքրամասնության (pauci) տարբերությունը: Միասին նստում էին Ծերակուտաբանում, վարում ընկերային զանազան գործեր, սակայն իրենց նշանակությամբ, ազդեցությամբ և հարստությամբ հույժ տարբեր էին: Ավելին՝ ծերակուտականների մեծամասնությունը կախված էր նրանցից և կատարում էր նրանց կամքը: Մալլուստիուսի գրույթում այս հակասությունը սովորաբար ստվերվում է: Ամենայն խստությամբ այն ներկայացված է Կատոն Ավագի ճառում: Տե՛ս Sall., Cat., XLII, 2–12:

282. Ծերակույտի նիստը սովորաբար վարում էր կոնսուլը կամ ավագ (կուրուլային) պաշտոնյաներից որևէ մեկը: Ներկայացվում էր խնդիրը, ապա դրա շուրջ ելույթներ էին լինում: Վերջում տեղի էր ունենում քվեարկություն. կողմ կամ դեմ ծերակուտականները հավաքվում էին շինության (կուրիա) տարբեր անկյուններում: Ընդունվում էր մեծամասնության տեսակետը: Հուսկ քվեարկության այս ձևը հաճախ անվանում էին ambulare (քայլել): Ամեն ինչ բաց էր ու վերահսկելի: Տե՛ս Abbott, 1901, 229:

283. Հատկազոծված են քաղաքացու հիմնարար հատկանիշներից *ազատությունը* (libertas) և դրանից հրաժարման անխուսափելի հետևանքները՝ *վախը* (metus) և *անզորությունը*

(inertia): Դրանք էլ ճանապարհ էին հաղթում մնացած բոլոր հանրային արատների համար (vitia): Տե՛ս Earl, 1961, 53–57:

284. Բառացի՝ «Եթե [...] ձայնը լինի՝ ըստ տախտակի (per tabulam sententiam feret)»: Արդի ընկալումներից մեկնարկելով՝ *լրահարակը* թարգմանել ենք *քվեարարի*:

285. Ծերակրտական մեծամասնության (արտաքու փայլուն, բայց ըստ ամենայնի՝ ստորաքարշ) վիճակը հանրահայտ էր: Սալլուստիոսը, բարդելով ողջ մեղքը՝ *գործող փոքրամասնության* վրա, մտածում էր, թե դրությունը կարելի է դեռ հարթել առավելաբար բարոյական ներգործության ճանապարհով: Տե՛ս Lintott, 1990, 2–10:

286. Վերադարձ «Կատիլինայի» *մուրքի* մեջ արծարծված գաղափարին. «Եվ մեծ գովքի են արժանանում թե՛ նրանք, որք գործում են, թե՛ նրանք, որք այլոց գործերն են գրի առնում»: Sall., Cat., III, 1; հմմտ. Syme, 2002, 51–55:

287. Նորից անդրադարձ պետական-քաղաքական ձևերի վարչության շարժի տեսությանը՝ Հռոմի նկատմամբ լավագույնս կիրարկված Պոլիբիոսի գրություն: Հմմտ. Sall., Epist., I, 3, 3:

288. Հեղինակը կրկին անդրադառնում է անդրշիրիմյան դատի ու կյանքի վերաբերյալ պատկերացումներին՝ համեմատված ավանդական հռոմեական և ստոիկյան գաղափարներով: «Կատիլինայում» դրանք դրված են Կատոն Կրտսերի շուրթերին՝ ի հակադարձումն Կեսարի էպիկուրական-նյութապաշտական պատկերացումներին: Տե՛ս Sall., Cat., LII, 13, մեկնություն 215:

289. Ենթադրելի է այս տեքստի իմաստային կապը Կիկերոնի *Հանրապետության* հետ՝ գրված Ք. ա. 54–51 թվականներին: Նկատի ունենք տրամախոսության այն հատվածը, որն ուսումնասիրողները հաճախ անվանում են «Սկիպիոնի երազը»: Այն ներկայացված է իբրև նշանավոր ռազմական և պետական գործիչ Պուբլիուս Կորնելիուս Սկիպիոն Էմիլիանոսի միտքի հանդիպումն իր պապի՝ Պուբլիուս Կորնելիուս Սկիպիոն Ափրիկացու հետ: Պապ, որ հաղթանակ էր տոնել Հաննիբալի նկատմամբ և վաստակել Հռոմի մեծագույն պետական գործիչներից մեկի համբավը: Նա արդ երկնաքնակ էր, և թոռանն ուղղված նրա խոսքերը հույժ նկատելի են Կեսարին ուղղված Սալլուստիոսի հորդորի մեջ: Տե՛ս Cicero, De rep., VI, 15:

290. *Հոգևոր մարզիկի* (ասկետ) մարմնական մահվան մասին է, որը նրան տանում է առ երկնի դռները և դարձնում երկնաքնակ: Տե՛ս Cicero, De rep., VI, 18: Հռոմեացիները հա-

վատացած էին, որ այս ուղին անցել էին Հռոմուլոսը, Նումա Պոմպիլիոսը, Պուբլիուս Կորնելիուս Սկիպիոն Ափրիկացին: Սալլուստիոսն էլ կարծում է, որ այդ ճանապարհին է նաև Գայուս Հուլիուս Կեսարը:

291. Այս հատվածում հեղինակը մեկնարկում է մարդ էակի, հանրության և տիեզերական հանրի համակերպության ստոիկյան հանրահայտ հղացքից: Սկզբնաղբյուրը տիեզերական Բանականն է (Բախտը), որին մահկանացուն հարաբերվում է հոգու բանական հատվածով (ingenium), իսկ հանրությանը՝ ընտրախավով (optimi): Դրանց բացակայության կամ վերասերման պարագային խախտվում է բնական հավասարակշռությունը, և սկսում է գերակայել իռացիոնալ անկարգությունը: Եվ Բախտը դառնում է քմահաճ ու անխմանալի: Եվ իշխանությունը հայտնվում է անարժան մարդոց ձեռքին, որք առաջնորդվում են իրենց եսակենտրոն մղումներով: Այս խնդրին տարբեր դիտանկյուններից հեղինակն անդրադարձել է «Կատիլինայում»՝ ի բացատրություն *բարքերի համընդհանուր անկման*: Տե՛ս մեկնություններ 1, 4, 40 և այլն; հմմտ. Earl, 1961, 45–52; Brennan, 2005, 235–241:

292. Նկատի ունի Ապիլիուս Կլավդիուս Կեկուսին՝ Ք. ա. 4-րդ դարի վերջի – 3-րդ դարի սկզբի հռոմեական նշանավոր պետական գործչին: Նրա գրչին էր պատկանում «Խորհրդածություններ (Sententiae)» ասույթների ժողովածուն՝ գրված սատուրնական չափով: Տե՛ս Treves, 1992, 246: Կարծիք կա, որ դրանք կրում էին Պյութագորասի գաղափարների ազդեցությունը: Հմմտ. Humm, 2005, 583–584: Կիկերոնն էլ վկայում է, որ դրանք հետագայում օգտագործվում էին հռետորական ուսուցման դասընթացներին (praexercitamina): Տե՛ս Cicero, Tusc., IV, 4:

293. Զարտասանական հնարք է, որ հետագայում նույնպես հեղինակը պետք է օգտագործի՝ արտահայտելու ժողովրդյան հավատքն ու վստահությունը Կեսարի անձի նկատմամբ: Միևնույն ժամանակ այն «տարածք է թողնում» նրա գործունեության ինչ-ինչ բացթողումներ նկատելու և ըստ այդմ խորհուրդներ տալու համար:

294. Այս հատվածում միմյանց հակադրված են իշխանության երկու ընկալումներ: Առաջինը բռնատիրությունն է, երբ իշխանությամբ օժտված *պարահական-աննշան անձը* գերակայում է անպետք-աննշան հպատակների նկատմամբ (munitores)՝ խորշելով և չվստահելով նրանց: Երկրորդ դեպքը վերաբերում

է բնականոն իշխանական համակարգին, երբ իշխանությամբ օժտված է *պարենի անձը*, որն արժանի է ու գործուն (bonus atque strenuus) և իր լավագույն հպատակներին (optimi) վերաբերում է վստահությամբ: Հմմտ. **Earl**, 1961, 7-8:

295. Նման ըմբռնումին Սալլուստիոսը բազմիցս վերադառնում է «Կատիլիխայում»: Տես ի մասնավորի *Cat.*, LII, 19-21; հմմտ. **Golsworthy**, 2017, 14-18: Աստ ցանկանում ենք հավելել դրա ամենատարողունակ բանաձևերից մեկը, որ պատկանում է Վերգիլիոսին. «Հիշիր, հռոմեացի, դու պետք է իշխես բազում ազգերի, Եվ քո հնարքը պետք է լինի սա. հիմնել խաղաղ կարգ, գթալ պարտվածին, գոռոզին պատժել»: *Virg.*, *Aeneid*, VI, 851-853: Հմմ. *Cat.*, մեկնություններ 33, 54, 193:

296. Հետազոտողները միաձայն են, որ խոսքը Գ.Ն. Պոմպեյուսի մասին է, որն արդ Կեսարի հիմնական հակառակորդն էր: Ինչպես արդեն հասկացվել ենք, նրան ներկայացնելիս Սալլուստիոսն օգտագործում է մոտավորապես նույն բառապաշարը, որով «Կատիլիխայում» պատկերում էր Սուլլային. «[...] հաղթողներն արդ ծարավի են ավարի, մինչդեռ հաղթվածներն իրենց համաքաղաքացիներն են»: Այլոքեն՝ կեսարական քարոզչությունն ամեն կերպ ձգտում էր Պոմպեյուսին կապել Սուլլայի բռնատիրության հետ: **Gelzer**, 1949, 132:

297. Խորքային իմաստով աստ կրկին խոսքը *հանդային համաձայնության* մասին է (*concordia ordinum*), որի վերաբերյալ խոսում էին համարյա բոլորը՝ թե՛ փոքրաթիվ զորեղները, թե՛ հասարակները, թե՛ ծերակուտականները, թե՛ դավադիրները: Եվ յուրաքանչյուրը դրա մեջ փնտրում էր իրեն հարիր իմաստը: Հիշեցնենք, որ դիտարկվող ժամանակաշրջանում ամենահայտնին թերևս Կիկերոնի և Պոմպեյուսի մշակած հղացքն էր, որը նախատեսում էր համաձայնություն նախ և առաջ հաղթական զորավարի և Ծերակույտի միջև: Եվ Սալլուստիոսի անանուն քննադատությունը հենց նրանց դեմ է:

298. Պոմպեյուսի պարագան հեղինակը փորձում է բացատրել գոյութենական հարթակում. նա բարձրացել է ըստ առունին բախտի քնահաճույքի, զի չունի իմաստություն (*sapientia*), որը սովորաբար բխում է մարդ արարածի բանական ձիրքից կամ հանճարից (*ingenio*) և կայում նրան տիեզերական Բանակալին: Այլոքեն՝ հակառակ Կիկերոնի՝ Պոմպեյուսն առնչություն չունի Հռոմի Բախտի հետ: Հմմտ. *Sall.*, *Epist.*, I, 3, 1-2; հմմտ. մեկնություն 271:

299. «Բչերը (*pauci*)» աստ օգտագործված է իբրև հանրախափի ցուցիչ: Դրանք, հիշեցնենք մեկ անգամ էլ, *զորեղ քչերն* էին, որք իրենց վեր էին դասել Հանրապետությունից և, համաձայն հեղինակի, հռոմեական հանրույթի բարոյական վերասերման հիմնական ազդակն էին: Հետազոտողներից մեկի արտահայտությամբ՝ նրանք նման դերակատարություն հանձնառել էին շնորհիվ հարյուրամյակներ տևող *քաղաքական ներկայացման*, որը կարելի էր վերտառել՝ «Շիտակ տոհմիկը պաշտպանում է ժողովրդի իրավունքը»: Տես **Yakobson**, 2010, 290:

300. Եթե շարունակենք հեղինակի տրամաբանությունը, ապա կստացվի՝ թեպետ Պոմպեյուսն ընդունել էր քչերին ի շրջանս յուր, սակայն նրանց հեռու էր պահել իրական իշխանությունից՝ գիտակցելով, որ դա ի գործ է հանգեցնելու հանուր աղետի (*orbis terrarum bello concussus foret*): Հուսկ անհարիր ու անհասկանալի է նրա դեմ ուղղված հեղինակի մեղադրանքը:

301. Կրկին միմյանց հակադրված են մարդկանց ազատ ընտրությունն (*judicium*) ու սովորույթը (*mos-habitus*): Վերջինիս հետևելով՝ մարդկային հանրույթը վերածվում է հոտի և կարիք ունի *ուրիշի առաջնորդության*: Տես մեկնություններ 65, 145:

302. Շարունակելով հեղինակի միտքը՝ ստացվում է՝ անպատվությամբ ու շվայտությամբ տառապող ամբոխը (*quibus omnia probro ac luxuria polluta erant*), հույս չկապելով Պոմպեյուսի հետ, եկավ իր բախտը փորձելու Կեսարի ճամբարում: Եվ նրա քայլերից երևում էր, որ լավ հիշում էր Սուլլայի ժամանակաշրջանի «դասերը»:

303. Հատվածը ճարտասանական հնարք է. Պոմպեյուսը ներկայացվում է իբրև *պարտապանների սրբալուծի*: Իմաստային կառույցը խաբսխված է այն հանրահայտ փաստի վրա, որ նման վայրերն ունեին սրբազան ապաստանի իրավունք (*ἀσυλία*): Սակայն հակառակ արտաբո փայլին՝ տեղեկույթն ամրագրված չէ իրական փաստերով. հեղինակը խնդիր ունի Պոմպեյուսին դնելու «ազանություն-փառամոլություն» (*avaritia-ambitio*) իմաստային փակուղու մեջ: Հմմտ. **Shaw**, 1975, 188-189:

304. Հետհայաց իդեալականացմամբ հռոմեացիները դեռ երկար ժամանակ առանձնացնում էին քաղաքացու հետևյալ հիմնարար իրավունքները՝ *ազատություն* (*libertas*), *հող* (*terra*) և *արդարություն* (*justitia*): Տես **Sherwin-White**, 1973, 32-37: Համաձայն հեղինակի՝ Կեսարը պետք է իր բարենորոգումներն անցկացնի՝ մեկնարկելով առաջին հերթին հենց այս ավանդական արժեքներից:

305. Տեքստում օգտագործված է *multitudo* – *քաղաքացիական* հոգաքը, որը հոմանիշ է մարդկային անկարգ համակցությանը՝ ամբոխին (*turba, volgas*):

306. Բառացի՝ *քաղաքացիական* (*multum*). տեքստի տրամաբանությունը հուշում է, որ աստ պետք է լինի *ամբոխ* (*multitudo*), որին վերածվել էր հռոմեական հասարակների հանրախումբը (*plebs*)՝ բարքերի անկման հետևանքով: Նրանում արդ գերակայում է վախը (*metus*) ինչպես իր, այնպես էլ այլոց նկատմամբ: Ստոիկյան արժեքանությանը այս միջակա-անորոշ գեղացունը վերածվել է անկախավարելի կյանքի: Մինչդեռ բարեգործ ու խոհեմ իշխանության պարագային ունակ է կերպավորվելու ուրախության, մաքրության և դրամական այլ արժեքների: Դրանցից անդին ճանապարհը տանում է դեպի առաքինություններ՝ իմաստություն, չափավորություն, քաջություն, արդարություն: Հմմտ. Long, 1997, 113: Նկատենք, որ հենց այս լույսով էլ հեղինակն ուրվագծում է համակեցական այն իդեալը, որն առաջարկում է Կեսարին:

307. Կրկին հեղինակը մեկնարկում է քաղաքական իդեալից առ այն, որ Հռոմը քաղաքակիրթ աշխարհի առաջնորդ Բախտն է, և որ նրա խնդիրն է բարեգործել նվաճյալ ազգերին, ժողովուրդներին ու ցեղերին: Տե՛ս մեկնություն 297:

308. Օգտագործված է ճարտասանական ձևական հնարք (*aequatio*)՝ Պոմպեյուսին Սուլլային հավասարեցնելու նպատակով: Հիշատակված մարդիկ (հայտնի հանրային այրեր) սպանվել էին Պոմպեյուսի ձեռամբ, բայց ուղղի պայմաններում: Տե՛ս Sallust, Hist. I, 45–46, 69–70; III, 58–59; հմմտ. Ramsey, 2015, 456: Ինչ վերաբերում է հասարակներին (*plebs*) Հասարակական պալատում (*Vila Publica*) կոտորելուն, ապա դա բացառապես Սուլլայի ձեռքի գործն էր Բ. ա. 82 թվականին, երբ Կոլինյան դարպասների մոտ կայացած ճակատամարտում հաղթելով Կիննայի կողմնակիցներին՝ նա մտավ Քաղաք և հաստատեց իր ուղղման բռնատիրությունը: Տե՛ս Baker, 1927, 251–253:

309. Նկատի ունի *լավագույնների* (*optimates*) այն ներկայացուցիչներին, որք Բ. ա. 49–48 թվականներին (հատկապես Փարսալուսի ճակատամարտից հետո) անցել էին Կեսարի կողմը: Այդ ընթացքին տեղի ունեցած բոլոր բռնությունները հեղինակը վերագրում է նրանց: Ավելին՝ հենց նրանց ազդեցությամբ էլ խեղվել է Կեսարի իշխանության մարդասիրական նախագիծը:

310. «[...] պչրուհիներ և քեփեր (*scorta atque convivia*)»։ Սալ-

լուստիուսի գրություն *locus communis* է՝ պատկերելու այսօրինակ մարդկանց կամ նրանց խմբերի ծայրահեղ տրիանաա և նվաստ կենսակերպը:

311. Մտքի հետևախորքում կրկին Աթենքի օրինակն է՝ բերված Կեսարի ծերակուտական ճառում: Հիշեցնենք, ի հետևանս բարոյական անկումի վերջինս ընկավ տարերային շարժի հորձանուտը, կորցրեց իր նվաճումները, ջախջախիչ պարտություն կրեց Պելոպոննեսյան պատերազմում և խնդրեց հակառակորդի ողորմությունը: Տե՛ս Sall., Cat., LI, 28; մեկնություն 200:

312. Այլով բանիվ՝ անկումը կարելի է կանխել հանրային բարոյական կատարելագործման ճանապարհով: Այս եզրահանգմամբ Սալլուստիուսը հաստատում է իր անհամաձայնությունը Պոլիբիոսին, որի իմացական համալիրում գերակայում է պետական-քաղաքական ձևերի անշրջելի վարքնթացի գաղափարը: Տե՛ս Степанян, 2014, 229–234:

313. Հեղինակը նկատի ունի հին հռոմեական կենսորի (*censor*) գործառույթը: Համաձայն ավանդության՝ այս պաշտոնն սկզբնավորվել էր տակավին Դասերի պայքարի ընթացքին՝ Բ. ա. 443 թվականին: Երկու պաշտոնյա հինգ տարին մեկ անգամ հետևում էին քաղաքացիների բարքերին և կազմում նրանց ցուցակներն ըստ եկամտի և հանրային դիրքի: Պաշտոնավարում էին տասնութ ամիս. թեպետ գուրկ էին լիազոր իշխանությունից (*imperium*), բայց ունեին բարոյական ներգործության մեծ պաշար: Պաշտոնավարումն ավարտվում էր հատուկ ծեսով, որ կոչվում էր *մաքրագործում* (*lustrum*): Տե՛ս Abbott, 1901, 190–195; Wiseman, 1969, 62–65: Բ. ա. 1–ին դարում պաշտոնը դարձավ քաղաքական պայքարի գործիք և, սկսյալ Սուլլայից, երկար ժամանակ դադարեց գործառել: Հասնելով բացարձակ իշխանության՝ Կեսարը վերականգնեց դրա իրավասությունները՝ շեշտադրելով վերջինիս բարոյական ներագոյման հնարավորությունները: Տե՛ս Dio, XLIII, 14, 5:

314. Երիտասարդների այս պահվածքը կազմում էր մի էքստրավագանտ ենթամշակույթ: Ընդամեն, նրա որոշ անդամներ հարում էին *հեղափոխական շարժմանը* առանց կոնկրետ օգուտի ակնկալության: Սալլուստիուսն անդրադառնում է այս խնդրին «Կատիլինայի» տարբեր հատվածներում: Ի մասնավորի՝ Sall., Cat., XXXVIII, 7–8:

315. Հատվածում առաջարկվում է կատարել վարչական նորամուծություն՝ ստեղծելով մի նոր ժողովրդական պաշտոն-

յայի հաստիք (magistratum populi): Դժվար է ճշգրիտ ասել՝ ինչ նկատի ունի հեղինակը: Եթե ընդունենք, որ խոսքը ոչ թե ինչ-որ մասնակի պաշտոնի մասին է, այլ *ամենակարգ զեռագույն կառավարչի*, ապա կարելի է ենթադրություն անել Կենսարի մասին: Այս առումով հավելենք, որ որոշ հետազոտողների դիտարկմամբ «Թղթերում» տեղ-տեղ *imperator* եզրույթն օգտագործվում է հենց այս իմաստով: Տե՛ս Ramsey, 2015, 482:

316. Հատկանշելի է այս հատվածի վերջին արտահայտությունը, որտեղ Կենսարի հարգն ու պատիվը և Հռոմ քաղաքի կառուցիկ վիճակը ներկայացվում են իբրև համարժեք իրողություններ (*egregia tua fama simul cum urbe Romana*): Գաղափարը գալիս է հելլենիստական արքաների իշխանության կրոնաքաղաքական հիմնավորումից: Տե՛ս Ehrenberg, 1964, 158–178; Martin, 2000, 154–157:

317. Խաղաղության հղացքը համակողմանիորեն մշակված էր ստոիկյան իմաստասիրության ծիրում և հոմանիշ էր ընկերային արդարությանը: Դրանք նկատվում էին իբրև կոսմոպոլիսի (տիեզերական հանրապետության) կառուցակազմիկ բաղադրիչներ: Հռոմեական միջավայրում կարևորվում էին այս հղացքների իրավաբարոյական դիտանկյունները: Հմմտ. Pogge, 2001, 27–30: Դրանք լծորդվում էին հանրախմբերի համաձայնության հռոմեական իդեալին: Հետագայում՝ Օգոստոսի դարաշրջանից ի վեր, ավելի ու ավելի ներունակ դարձավ *հռոմեական խաղաղություն* հղացքը, որը մականշում էր հռոմեական աշխարհին իր ռազմական, վարչական, կրոնաքաղաքական բաղադրիչների համալիրով: Чистосердов, 2017, 15–22:

318. Կրկին անդրադարձ Հռոմի հնարավոր փուլզմանը՝ պայմանավորված նրա բարոյական անկմամբ: Եվ հեղինակի հավատամքը՝ դրանից կարելի է խուսափել բանական և նպատակամետ բարեփոխումների ճանապարհով:

319. Դրամն իբրև մեծագույն չարիք ու վարակ պատկերացումը (*maxima omnium perniciēs est*) գերակա էր հռոմեական հանրույթի ստորին խավերում: Դա արդյունք էր Բ. ա. 2-րդ–1-ին դարերում տնտեսության արագ ապրանքայնացման և դրամայնացման: Siver, 2007, 207–221: Հարդյունս ծավել էր կարոտախտ բարի ու արդար անցյալի մասին: Հայտնի է՝ Մալլոտաիուսը կիսում էր նման մոտեցումը, ինչն արտահայտում էր նրա խոր համակրանքը հռոմեական պահպանողականության խորհրդանիշ Կատոն Ավագի նկատմամբ: Տե՛ս Earl, 1961, 44–45:

320. Խոսքը հոգևոր մարզիկի (ἀσκητής) փորձառության մասին է, որը, մերժելով մարմնական կրքերը, քայլ առ քայլ մոտենում է միջակա-անորոշ արժեքներին, իսկ ապա՝ վերին առաքինությանն ու բարիքին: Տե՛ս մեկնություն 20:

321. Խորքային առումով հեղինակի խոսքը կրկին ստոիկյան հարիմաստ արժեքների մասին է՝ առաքինություն, չափավորություն, արդարադատություն: Նաև՝ գեղեցկություն (*καλός*), որը համաբերում է վերջիններս հանուր իմաստության ծիրում: Գեղեցիկի բացակայությունը, որի մասին ակնարկում է հեղինակը, ցուցիչն է այն բանի, որ հիշյալ արժեքներն իսպառ բացակայում են:

322. Վերադարձ «Կատիլինայի» *մուրփին*: Տե՛ս մեկնություններ 1–4: Հիմնախնդրի առավել ընդլայն իմաստասիրական դիտարկման համար տե՛ս Sorabji, 1974, 63–87: Իմաստասիրությունն իբրև հոգևոր մարզանքի և բարոյական դաստիարակության միջոց: Տե՛ս Hadot, 2020, 58–60:

323. Այլոքեն՝ անմտությունն (*imprudētia*) ի գործ ու հանգեցնելու մտազարության: Ստոիկյան բարոյական տեսության ծիրում այն համարվում է հոգեկան անկումի հանգրվան (*ἀφροσύνη*): Հենց այս իմաստով էլ ներկա է դիտարկվող տեքստում: Հմմտ. Ahonen, 2019, 107–112:

324. Համաձայն օրենքի՝ ծառայության ավարտից հետո լեգիոնի զինվորն ստանում էր վետերանի կարգավիճակ (*vetus* – ծեր, հին): Հանրապետությունը նրան տալիս էր հողակտոր և դրամական նվիրատվություն (*bonus*), որոնց երաշխավորը նրա զորավարն էր: Այս բանն առավել ցայտուն դարձավ Գ. Մարիուսի բարենորոգումներից ի վեր, երբ հռոմեական բանակը կանգնեց արհեստավարժ դառնալու ճանապարհին: Տե՛ս Brunt, 1962, 71–73; Keppie, 1998, 63–76:

ՀԱԿԻՓՆԵՐ

AC	The Acta Classica
AHR	The American Historical Review
AJPh	The American Journal of Philology
APSR	The American Political Science Review
AS	Ancient Society
CA	Classical Antiquity
CHHPH	1999, K. Algra et al. (eds.), The Cambridge History of Hellenistic Philosophy (Cambridge, UP)
CCS	2003, B. Inwood (ed.) The Cambridge Companion to The Stoics (Cambridge, UP)
CJ	The Classical Journal
CPh	The Classical Philology
CQ	The Classical Quarterly
CW	The Classical Weekly
GR	Greece and Rome
Historia	Zeitschrift für Alte Geschichte
HPTh	History of Political Thought
HTh	History and Theory
IJE	The International Journal of Ethics
JHI	The Journal of the History of Ideas
JHS	The Journal of Hellenic Studies
JRS	The Journal of Roman Studies
JSAS	The Journal of the Society for Armenian Studies
OCD	1992, N. G. L. Hammond, and H. H. Scullard (eds.), The Oxford Classical Dictionary, 2d edition (Oxford, UP)
QA	The Classical Antiquity
RHR	Revue de l'histoire des religions
RMPH	Reinisches Museum für Philologie
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica

SSAR	2005, K. A. Raaflaub (ed.), Social Struggle in Archaic Rome: New Perspectives on the Conflict of Orders (Malden (Ma), Blackwell Publ.)
TAPA	The Transactions and Proceedings of the American Political Association
TAPhA	Transactions of the American Philological Association
WPQ	The Western Political Quarterly

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Սկզբնաղբյուրներ

- Sallust**, 2015, Fragments of the Histories. Letters to Caesar, edited and translated by J. T. Ramsey (Cambridge (Ma), London, Harvard UP).
- Sallust**, 2016, The War with Catiline, The War with Jugurtha, edited and translated by J. Ramsey (Oxford, UP).
- Appian**, 1912-1913, Roman History, v.5, Civil War, edited and translated by B. McGing (Cambridge (Ma), London, Harvard UP).
- Aristotle**, 1991, The Complete Works, edited by J. Barnes (New Haven, Princeton UP).
- Cicero M. T.**, 1913, De officiis, with an English translation by E. Miller (Cambridge (Ma), London, Harvard UP).
- Cicero M. T.**, 1956-1961, Epistulae ad Atticum, with an English translation by E. O. Windstedt (Cambridge Ma), London, Harvard UP).
- Cicero M. T.**, 1958-1959, Orationes, v.1-2, with an English translation by C. D. Yonge (Cambridge (Ma), London, Harvard UP).
- Cicero M. T.**, 1961, De finibus bonorum et malorum, with an English translation by H. Rackham Yonge (Cambridge (Ma), London, Harvard UP).
- Cicero M. T.**, 1958-1969, Epistulae ad familiares with an English translation by L. C. Purser (Cambridge Ma), London, Harvard UP).
- Cicero M. T.**, 1959, De re publica, with an English translation by C. W. Keyes (Cambridge (Ma), London, Harvard UP).
- Dio Cassius Cocceianus**, 1914-1921, History of Rome, v. 1-6, with an English translation by E. Cary, H. B. Foster (London, Heinemann, New York, Macmillan).
- Dionysius Halicarnassus**, Roman Antiquates, v.1-2, with an English translation by E. Cary (Cambridge (Ma), London, Harvard UP).
- Herodotus**, 1920-1921, The Persian Wars, v.1- 4, with an English translation by A. D. Godley (Cambridge (Ma), London, Harvard UP).
- Horace**, 2004, Odes and Episodes, edited and translated by N. Rudd (Cambridge Ma), London, Harvard UP).
- Juvenal Persius**, 1924, The Satires, translated by M. A. Lewis (New York, Harper and Brothers).
- Livius Titus**, 1919-1927, Ab urbe condita, v. 1-3, 7, 14, with an English translation by B. O. Foster (Cambridge Ma), London, Harvard UP).
- Paterculus Velleius**, 1924, Compendium of Roman History, Res gestae divi Augusti, with an English translation by W. Shipley (Cambridge (Ma), London, Harvard UP).
- Paulus Orosius**, 2010, Histories against the Pagans, with an English translation by A. T. Tear (Liverpool UP).
- Plato**, 1997, The Complete Works, edition, translation and notes by M. Cooper (Indianapolis, Cambridge, Hackett Publ.).
- Plinius**, 1939, Natural History, with an English translation by H. Rackham (Cambridge (Ma), London, Harvard UP).
- Plutarch**, 1951- 1959, Parallel Lives, v. 1-7, with an English translation by B. Perrin (Cambridge (Ma), London, Harvard UP).
- Stobaeus Iohannis**, 1894, Anthologium, translated by O. H. C. Wachsmuth (New York, Harper and Brothers).
- Polybius**, 2010, The Histories, with an English translation by B. McGing (Oxford, UP).
- Thucydides**, 1919-1923, History of the Peloponnesian War, v.1-4, with an English translation by C. Foster Smith (London, Heinemann, New York, Putnam's Sons).
- Xenophon**, 1997, Memorabilia, Oeconomicus, Symposium, Apology, with an English translation by E. C. Marchant and O. J. Todd (Cambridge (Ma), London, Harvard UP).

Մենագրություններ և հոդվածներ

- Abbott F. F.**, 1901, History and Description of Roman Political Institutions (Boston & London, Ginn & Company Publishers).
- Adkins A.H.W.**, 1972, Moral Values and Political Behaviour in Ancient Greece. From Homer to the End of the Fifth Century (London, Chatto and Windus).
- Ahonen M.**, 2019, Mental Disorders in Ancient Philosophy (New York and London, Springer).
- Aislinn M.**, 2010, Citizen as Enemy in Sallust's *Bellum Catilinae*, in R. Rosen and I. Sluiter (eds.), *Valuing Others in Classical Antiquity* (Leiden and Boston, Brill), 391-415.
- Alexiou M.**, 1974, The Ritual Lament in Greek Tradition (Cambridge, UP).
- André J.-P.**, 1962, Recherches sur l'*otium* romain, Annales littéraires de l'Université de Besançon, v.52 (Paris, Les belles lettres).
- Asmis E.**, 2004, The State as a Partnership: Cicero's Definition of *Res Publica* in His Work *On the State*, HPhTh, 25/4, 569-598.
- Astin R. G.**, 1992, Scipio Aemilianus Africanus Numanticus, OCD, 963.
- Badian E.**, 1958, Foreign Clientelae (264-70 BC.) (Oxford, Clarendon).
- Badian E.**, 1992, Catulus Quintus Lutatius, OCD, 217.
- Badian E.**, 1992, Claudius Pulcher Appius, OCD, 247.
- Badian E.**, 1992, Crassus (Dives) Marcus Licinius, OCD, 295.
- Badian E.**, Equites, 1992, OCD, 403.
- Badian E.**, 1992, Gracchus Gaius Sempronius, OCD, 473.
- Badian E.**, 1992, Marius Gaius, OCD, 648.
- Badian E.**, 1992, Metellus Celer, Quintus Caecilius, OCD, 678.
- Badian E.**, 1992, Piso Gaius Calpurnius, OCD, 836.
- Badian E.**, 1992, Sulla Lucius Cornelius, OCD, 1021-1022.
- Baker G. P.**, 1927, Sulla the Fortunate. The Great Dictator (London, John Murray).
- Balsdon J. P.**, 1960, Auctoritas, Dignitas, Otium, CQ, 10/1, 43-50.
- Balsdon J. P.**, 1992, Cicero Marcus Tullius, OCD, 234-236.
- Baker G. P.**, 1927, Sulla the Fortunate: Roman General and Dictator (London, J. Murray).
- Batstone W. W.**, 1988, The Antithesis of Virtue: Sallust's 'Synkrisis' and the Crisis of the Late Republic, CA, 7/1, 1-29.

- Batstone W. W.**, 2010, Sallust. Catilina's Conspiracy. The Jugurthine War, Histories, translation with introduction and notes (Oxford, UP).
- Bauman R. A.**, 1973, The Hostis Declarations of 88 and 87 BC., Athenaeum, 51, 270-293.
- Bell K. K.**, 2008, "Translatio" and the Construction of Roman Nation in Virgil's "Aeneid", Rocky Mountain Review, 62/1, 11-24.
- Beloch J.**, 1880, Der Italische Bund unter Roms Hegemonie. Staatsrechtliche und Statistische Forschungen (Leipzig, Teubner Vrlg.).
- Berlin A.**, 2002, Lamentations. A Commentary (Louisville and London, Westminster John Knox Press).
- Berthold E.**, 1965, Die Gestalt des Themistocles bei M. Tullius Cicero, Klio, 43, 38-48.
- Berthold R. M.**, 1984, Rhodes in the Hellenistic Time (Ithaca (N.Y.), Cornell UP).
- Bleiken J.**, 1981, Das römischen Volkstribunat. Versuch einer Analyse seiner politischen Funktion in republikanische Zeit, Chiron, 11, 87-108.
- Boeri M.D.**, 2005, The Presence of Socrates and Aristotle in the Stoic Account of Akrasia, in R. Salles (ed.), *Metaphysics, Soul, and Ethics. Themes from the Works of Richard Sorabji* (Oxford, Clarendon Press), 383-412.
- Bolter J. D.**, 1991, Writing Space. The Computer, Hypertext and History of Writing (Hillsdale (NJ) Routledge).
- Bond S. E.**, 2014, Curial Communiqué: Memory, Propaganda, and the Roman Senate House, in L. L., Brice, D. Stootjes (eds.), *Aspects of Ancient Institutions and Geography* (Leiden, Boston, Brill), 84-102.
- Bonfante L.**, 2011, Introduction: Classical and Barbarian, in L. Bonfante (ed.), *The Barbarians of the Ancient World. Realities and Interactions* (New York, Cambridge UP), 1-36.
- Boren H.**, 1968, The Gracchi (New York, Twayne Publishers).
- Bosworth A. B.**, 2000, The Historical Context of Thucydides' Funeral Oration, JHS, 120, 1-16.
- Botros S.**, 1985, Freedom, Causality, Fatalism and Early Stoic Philosophy, Phronesis, 30/3, 274-304.
- Bragova A.**, 2016, The Concept 'cum dignitate otium' in Cicero's Writings, SAA, 22/1, 45-49.
- Brennan T. C.**, 2000, The Praetorship in the Roman Republic, v.1 (Origins to 122 BC.) (Oxford, UP).

- Brennan T. C.**, 2005, *The Stoic Life. Emotions, Duties, Fate* (Oxford, Clarendon Press).
- Briant P.**, 2002, *From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire* (Winona Lake (In), Eisenbrauns).
- Bringmann K.**, 2002, *Geschichte der römischen Republik. Von Anfängen bis Augustus* (München, C. H. Beck Vrlg.).
- Brink C.O., Walbank F.W.**, 1954, *The Constitution of the Sixth Book of Polybius*, CQ, 48/3, 91-122.
- Brown Th. S.**, 1954, *Herodotus and his Profession*, AHR, 59/4, 829-843.
- Brunt P. A.**, 1962, *The Army and Land in the Roman Revolution*, JRS, 52/1-2, 69-86.
- Brunt P. A.**, 1965, *Italian Aims at the Time of Social War*, JRS, 55/1-2, 90-109.
- Brunt P. A.**, 1966, *The Roman Mob, Present and Past*, 35, 3-27.
- Büchner K.**, 1982, *Sallust. 2te, verbesserte und erweiterte Auflage* (Heidelberg, Universitätsverlag).
- Buckhardt L. A.**, 1990, *The Political Elite of the Roman Republic: Comments on Recent Discussion of Concepts 'Nobilitas and Homo Novus'*, Historia, 39/1, 77-99.
- Canfora L.**, 2007, *Julius Caesar. The Life and Times of the People's Dictator*, trans. by M. Hill and K. Windle (Berkley, Los Angeles, California UP).
- Cantor H. V.**, 1932, *Conflagrations in Ancient Rome*, CJ, 27/4, 270-288.
- Carr D.**, 2010, *On the Moral Value of Psychical Activity: Body and Soul in Plato's Account of Virtue, Sport, Ethics and Philosophy*, 4/1, 3-15.
- Chilver G. E.**, 1992, *Domitius Ahenobarbus Lucius*, OCD, 361.
- Chilver G. E.**, 1992, *Petereius*, OCD, 806-807.
- Chilver G. E.**, 1992, *Milo Titus Anniius*, OCD, 687.
- De Cazanove O.**, 1988, *Jupiter, Liber et le vin latin*, RHR, 245-265.
- Comber M.**, 1997, *Re-reading the Roman Historians*, in M. Bentley (ed.), *Routledge Companion to Historiography* (London, New York, Routledge), 38-52.
- Cornell T. J.**, 1995, *The Beginnings of Rome. Italy and Rome from Bronze Age to the Punic Wars (1000-264 BC.)* (London, New York, Routledge).
- Craver S. E.**, 2010, *Urban Real Estate in Late Republican Rome, Memories of American Academy in Rome*, 55, 135-158.

- Crawford M.**, 1978, *The Roman Republic* (Glasgow, William Collins Sons & Co.).
- Creed J. L.**, 1973, *Moral Values in the Age of Thucydides*, CQ, 23/2, 213-231.
- Crook J.**, 1967, *Patria Potestas*, CQ, 17/1, 113-122.
- Debevoise N. C.**, 1968, *A Political History of Parthia* (New York, Greenwood Press).
- De Ligt L.**, 2012, *Peasants, Citizens and Soldiers. Studies in the Demographic History of Roman Italy, 225 BC. – AD. 100* (Cambridge, UP).
- Diez M. G.**, 2012, *Between Polis and Empire: Aristotle's Politics*, APSR, 106/2, 275-293.
- Dobbin R. F.**, 2007, *Julius Caesar in Jupiter's Prophecy, "Aeneid" Book I*, CA, 14/1, 5-40.
- Dolan W.**, 1973, *The Origin of Kalos Kagathos*, AJPh, 94/4, 365-374.
- Dolansky F.**, 2011, *Celebrating Saturnalia: Religious Ritual and Roman Domestic Life*, in B. Rowson (ed.), *A Companion to Families in the Greek and Roman* (Malden, Oxford, Wiley-Blackwell), 488-503.
- Drinkwater J. F.**, 2014, *Roman Gaul. The Three Provinces, 58 BC. – AD. 260*, 2d ed. (New York, Routledge).
- Drogula F. K.**, 2007, *Imperium, Potestas and Pomerium in the Roman Republic*, Historia, 56/4, 419-452.
- Duncan A. R. C.**, 1952, *The Stoic View of Life*, Poenix, 6/4, 123-138.
- Edwards C.**, 2008, *Self-Scrutiny in Seneca's Letters*, in J. Fitch (ed.), *Oxford Readings in Classical Studies: Seneca* (Oxford, UP), 84-101.
- Earl, D. C.**, 1949, *Catiline and the Concordia Ordinum*, Phoenix, 3/1, 15-30.
- Earl D. C.**, 1961, *The Political Thought of Sallust* (Cambridge, UP).
- Ehrenberg V.**, 1964, *The Greek State* (New York, W. W. Norton & Company).
- Eilers C.**, *A Roman East Pompey's Settlement to the Death of Augustus*, in A. Erskine (ed.), *A Companion to the Hellenistic World* (Milken (Ma), Oxford, Blackwell Publ.), 90-102.
- Eck W.**, 2007, *The Age of Augustus*, 2d ed. (Malden (Ma), Oxford, Blackwell Publ.).
- Erlor M., Schofield M.**, 1999, *Epicurean Ethics*, in CHHPh, 648-655.

- Evans R. J., 1987, Catiline's Wife, AC, 30, 69-72.
- Evans R. J., 1991, Candidates and Competition in Consular Elections at Rome between 218 and 49 BC., AC, 34/1, 111-136.
- Ewins U., 1955, The Enfranchisement of Cisalpine Gaul, Papers of the British School at Rome, 23, 73-98.
- Flower H. I., 2009, Roman Republics (Princeton and Oxford, Princeton UP).
- Forsythe G., 2005, A Critical History of Early Rome. From Prehistory to the First Punic War (Berkeley, California UP).
- Frost B.-P., 1977, An Interpretation of Plutarch's "Cato the Younger", HPTh, 18/1, 1-23.
- Gardner J. F., 2009, The Dictator, in M. Griffin (ed.), A Companion to Julius Caesar (Oxford, Wiley Blackwell Publ.), 57-71.
- Garland L., Dillon M., 2010, From Early Republic to the Assassination of Julius Caesar (New York, London, Routledge).
- Gerrish J., 2019, Histories and Triumphal Historiography. Confronting the End of History, (London, New York, Routledge).
- Gelzer M., 1949, Pompeius (München, Bruckmann).
- Gelzer M., 1962, Roman Nobility, Trans. by R. Seager (Oxford, Blackwell).
- Glannon W., 1993, Epicureanism and Death, The Monist, 76/2, 222-234.
- Golsworthy A., 2006, Caesar. Life of a Colossus (New Haven, Yale UP).
- Golsworthy A., 2014, Augustus. The First Emperor (New Haven, London, Yale UP).
- Golsworthy A., 2017, Pax Romana. War, Peace and Conquest in the Roman World (New Haven & London, Yale UP).
- Granger F., 1897, The Moral Life of the Early Romans, IJE, 7/3, 281-301.
- Gruen E. S., 1995, The Last Generation of the Roman Republic (Berkeley, Los Angeles, London, California UP).
- Gundel H. G., 1963, Der Begriff Maiestas im politischen Denken der römischen Republik, Historia, 12/3, 283-320.
- Fox M., 2007, Cicero's Philosophy of History (Oxford, UP).
- Hadot P., 2020, The Selected Writings of Pierre Hadot. Philosophy of Practice. Translation by M. Sharpe and F. Festa (London, New York, Oxford, Bloomsbury Academic).
- Hall E., 1989, Inventing the Barbarian: Greek Self-Definition through Tragedy (New York, Oxford UP).

- Hamilton Ch. D., 1970, Spartan Politics and Policy, 405-401 BC., AJPh, 91/3, 294-314.
- Hardy E. G., 1917, Catilinarian Conspiracy in its Context: A Re-study of the Event, JRS, 7, 153-228.
- Harris W., 1985, War and Imperialism in Republican Rome, 327-70 BC. (Oxford, Clarendon Press).
- Hau I. L., 2011, Tychê in Polybius: Narrative Answers to a Philosophical Question, Histos, 5, 183-207.
- Herrer G. A., 1918, Cicero on Peace and War, CJ, 14/1, 26-38.
- Hildinger E., 2002, Swords against the Senate: The Rise of the Roman Army and the Fall of the Republic (Cambridge (Ma), Da Capo Press).
- Hill L., 2013, Conceptions of Corruption in Ancient Athens and Rome, HPTh, 34/4, 565-587.
- Hölkeskamp K.-J., 2004, Senatus populusque romanus: die politische Kultur der Republik. Dimensionen und Deutungen (Stuttgart, F. Steiner Vrlg.).
- Hölkeskamp K.-J., 2010, Reconstructing the Roman Republic. An Ancient Political Culture and Modern Research (New Jersey, Princeton UP).
- Holliday V. L., 1969, Pompey in Cicero's "Correspondence" and Lucan's "Civil War", Studies in Classical Literature, 3 (Berlin, De Gruyter).
- Holms M., 2017, Troubled Beginning: Rome and its Reluctant Allies in the Fourth Century BC., Antichthon, 51, 202-226.
- Horowitz M. C., 1974, The Stoic Synthesis of the Idea of Natural Law in Man: Four Themes, JHI, 35/1, 3-16.
- Hough J. N., 1930, The Lex Iulia and the Lex Plautia De vi, AJPh, 50/2, 135-147.
- Humm M., 2005, Appius Claudius Caecus. La republic accomplie (Rome, Publications de l'École française de Rome).
- Inwood B., 2003, The School from Zeno to Didymus, in, CCS, 7-32.
- Inwood B., Donini P., 1999, Stoic Ethics, in CHHPh, 675-738.
- Isayev E., 2007, Unruly Youth? The Myth of Generation Conflict in the Late Republican Rome, Historia, 56/1, 1-13.
- Jolowicz H. F., Nicholas B., 1972, Historical Introduction to the Study of Roman Law, 3d ed. (Cambridge, UP).
- Kananack, C. H. E., 2012, Reconsidering "The Conspiracy of Catiline": Participants, Concepts, and Terminology, Submitted

- to the University of Exeter as a thesis for the degree of Philosophy in Classics.
- Katz B. R.**, 1981, Sertorius, Caesar and Sallust, *Acta Scientiarum Hungariae*, 29/1-4, 285-313.
- Keaveney A.**, 2005, Rome and the Unification of Italy (Liverpool, UP).
- Kent R. G.**, 1913, The Etymological Meaning of Pomerium, *TAPA*, 44, 19-34.
- Keppie L.**, 1998, The Making of the Roman Army: From Republic to Empire (London, University of Oklahoma Press).
- Künzl E.**, 1988, Der römischen Triumph. Sigesfeiern im antiken Rom (Munich, C. H. Beck).
- Lacey W. K.**, 1970, Boni atque Improbi, *GR*, 17/1, 3-16.
- Lanni A.**, 2008, The Laws of War in Ancient Greece, *Law and History*, 26/3 (War and History), 469-489.
- Larsen J. A.**, 1992, The Peloponnesian League, in *OCD*, 795.
- Leach J.**, 1978, Pompey the Great (London Croom Holm).
- Levitas R.**, 1990, The Concept of Utopia (New York, Philip Allan Publ.).
- Lintott A. W.**, 1967, P. Clodius Pulcher – *Felix Catilina?*, *GR*, 14/2, 157-169.
- Lintott A. W.**, 1972, The Imperial Expansion and Moral Decline in the Roman Republic, *Historia*, 21/4, 626-638.
- Lintott A. W.**, 1992, Political History, 146-95 BC. In A. Crook, A. Lintott, E. Rawson (eds.) *Cambridge Ancient History*, v. IX, The Last Age of the Roman Republic, 146-43 BC. (Cambridge UP), 40-103.
- Lintott A. W.**, 1999, The Violence in the Late Republic (Oxford, UP).
- Lintott A.**, 2002, Constitution of the Roman Republic (Oxford, UP).
- Logde G.**, 1920, Caesar, Cicero, and Pompey, *CW*, 13/18, 138-142.
- Logchamps de Berier F.**, 2014, Praetor as a Prompter of *Bonum Communae*, in Legal Roots of Roman Law. *Legal History and Comparative Law*, 3, 217-232.
- Løkk H.**, 2015, Knowledge and Virtue in Early Stoicism (New York, London, Springer).
- Long A. A.**, 1996, Stoic Studies (Berkeley, Los Angeles, London, California UP).
- Lutz B. J., J. M.**, 2007, Political Violence in the Republic of Rome: Nothing New under the Sun, *Government and Opposition*, 41/1, 491-511.

- MacDowell D. M.**, 1978, The Law in Classical Athens. Aspects of Greek and Roman Life (Ithaca, New York, Cornell UP).
- Marin P.**, 2009, Blood in the Forum. The Struggle for the Roman Republic (London, Continuum).
- Malkie N.**, 1992, 'Popularis' Ideology and Popular Politics at Rome in the First Century BC., *RMPH*, 135/1, 49-43.
- Malitz J.**, 1984, Caesars Partherkrieg, *Historia*, 33/1, 21-59.
- Marinatos N.**, 2003, Striding Across Boundaries: Hermes and Aphrodite as Gods of Initiation, in D. Dodds, A. Faraone (eds.), *Initiation in Ancient Greek Rituals: New Critical Perspectives* (London, Routledge), 88-111.
- Marshall B.**, 1974, Cicero and Sallust on Crassus and Catiline, *Latomus*, 33/4, 804-813.
- Marshall B.**, 1978, Q. Curius Quaestorius, *L'Antiquité classique*, 47/1, 207-209.
- Martin L. H.**, 2000, Kingship and the Consolidation of Religio-Political Power during the Hellenistic Period, *Studie*, 8/2, 151-160.
- Martin P. M.**, 1982, L'idée de royauté à Rome. De la Rome royal au consensus républicain (Clermont-Ferrand, Adosa).
- Matthaei L.**, 1907, On the Classification of Roman Allies, *CQ*, 1/3, 182-204.
- Mattingly H.**, 1937, The Property Qualifications of the Roman Classes, *JRS*, 27/1, 99-107.
- McDonald A. H.**, 1992, Cato 'Censorius' Marcus Porcius, *OCD*, 214-215.
- McGushin P.**, 1977, C. Sallustius Crispus, *Bellum Catilinae*. A Commentary (Lugduni Batavorum, E.J. Brill).
- Meiggs R.**, 1992, The Delian League, in *OCD*, 319-320.
- Mitchell T. N.**, 1973, Cicero, Pompey, and the Rise of the First Triumvirate, *Traditio*, 29/1, 1-26.
- Michels A. K.**, 1967, The Calendar of the Roman Republic (Princeton, UP).
- Momigliano A.**, 1992, Augustus Gaius Octavius, *OCD*, 149-151.
- Momigliano A.**, 1992, Comitia, *OCD*, 172-173.
- Momigliano A.**, 1992, Senatus Consultum Ultimum, *OCD*, 975.
- Momigliano A.**, 1992, Senatus, *OCD*, 973-975.
- Mommsen Th.**, 1864, The History of Rome, v. 1-2, translation by W. P. Dickson (London, R. Bentley).
- Mommsen Th.**, 1866, The History of Rome, v. 3, translation by W. P. Dickson (London, R. Bentley).

- Mommsen Th.**, 1876, *Römisches Staatsrecht*, Bd. 1, Aufl.2 (Leipzig, Verlag Von S. Herzel).
- Mommsen Th.**, 1877, *Römisches Staatsrecht*, Bd. 2, Aufl.1 (Leipzig, Verlag Von S. Herzel).
- Morrison D.**, 1999, Aristotle's Definition of Citizenship: A Problem and Some Solutions, *History of Philosophy Quarterly*, 16/2, 143-165.
- Morstein Marx R.**, 2007, Caesar's Fear of Prosecution and His 'Ratio Absentis' in the Approach of the Civil War, *Historia*, 56/2, 159-178.
- Mouritsen H.**, 2017, *Politics in the Roman Republic* (Cambridge, UP).
- McDonald A. H.**, 1938, Scipio Africanus and Roman Politics in the Second Century BC., *JRS*, 28/2, 153-164.
- Nederman C. J.**, 1989/1990, Nature, Ethics, and the Doctrine of 'Habitus': Aristotelian Moral Psychology in the Twelfth Century, *Traditio*, 15, 87-110.
- Newell W.R.**, 1987, Superlative Virtue: The Problem of Monarchy in Aristotle's 'Politics', *WPQ*, 40/1, 159-178.
- Nice A.**, 2017, Dummy Rods? Observation on Consular Fasces, *Latomus*, 80/1, 3-34.
- Nicolet C.**, 1976, *Le métier citoyen dans la Rome républicain* (Paris, Gallimard).
- Nocolet C.**, 1980, *The World of the Citizen in Republican Rome* (Berkeley, University of California Press).
- Nippel W.**, 2002, The Construction of the 'Other', in Th. Harrison (ed.) *Greeks and Barbarians* (New York, Routledge), 278-310.
- Olsthoorn P.**, 2015, *Honor in Political and Moral Theory* (New York, State University Press).
- Parker H. M. D.**, 1928, *The Roman Legions* (Oxford, Clarendon Press).
- Paul G. M.**, Sallustius Gaius Crispus, *OCD*, 946-947.
- Pease A. S.**, 1992, Haruspices, *OCD*, 489.
- Platner S. B.**, 1929, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome* (London, Oxford UP).
- Plaumann G.**, 1913, Das sogenannte Senatus consultum ultimum, die Quasidiktatur der späteren römischen Republik, *Klio*, 13/3, 321-386.
- Podes S.**, 1991, Polybius and his Theory of 'Anacyclosis'. Problems of not Just Ancient Political Theory, *HPTh*, 12/4, 577-587.

- Pogge Th.**, 2001, Cosmopolitanism: A Path to Peace and Justice, *Journal East-West Thought*, 1, 9-32.
- Potter D.**, 2014, The Roman Army and Navy, in H. I. Flower (ed.), *The Cambridge Companion to the Roman Republic*, 2d ed. (Cambridge, UP), 54-78.
- Raaflaub K.**, 2005, From Protection and Defense to Offense and Protection: Stages in the Conflict of the Orders, in K. Raaflaub, *Social Struggle in Archaic Rome: New Perspectives on the Conflict of Orders* (Oxford, Blackwell), 185-222.
- Ramsey J. T.**, 2007, *Sallust's Bellum Catilinae*, 2d, Edited with Introduction and Commentary (Oxford, UP).
- Randazzo S.**, 2005, The Nature of Partnership in Roman Law, *Australian Journal of Legal History*, 9/1, 119-129.
- Rankov B.**, 1994, *The Praetorian Guard* (London, Osprey).
- Rawson E.**, 1972, Cicero the Historian and Cicero the Antiquarian, *JRS*, 62/1, 33-45.
- Rich J.**, 2014, The Triumph in Roman Republic: Frequency, Fluctuation and Policy, C. H. Lange, F. J. Verveat (eds.), *The Roman Republican Triumph beyond the Spectacle* (Roma, Ed. Quasar).
- Richard E. M.**, Patricians and Plebeians: The Origin of a Social Dichotomy, in *SSAR*, 107-127.
- Richardson G. W., Cadoux Th. J.**, 1992, Pompeius Magnus Pius Sextus, *OCD*, 858-859.
- Richardson J.**, 1980, The Ownership of Italian Land: Tiberius Gracchus and the Italians, *JRS*, 70/1, 1-11.
- Richmond I. A., Strong D. E.**, 1992, Pons Malvius, *OCD*, 860.
- Riggsby A. M.**, 2010, *Law and the Legal World of the Romans* (Cambridge, UP).
- Rose H. J.**, 1992, Concordia, *OCD*, 277.
- Rose H. J.**, 1992, Saturnus, Saturnalia, *OCD*, 955.
- Rose H. J.**, 1992, Vesta, Vestals, *OCD*, 1116.
- Rosenstein N.**, 2004, *Rome at War. Farms, Families and Death in the Middle Republic* (Chapel Hill (N. Ca), London, Univ. of North Carolina Press).
- Row G. O.**, 2001, Style, in S. E. Porter (ed.), *Handbook of Classic Rhetoric in Hellenistic Period, 330 BC. - AD. 400* (Boston, Leiden, Brill Academic Publ.), 121-156.
- Sanford E. M.**, 1939, The Career of Aulus Gabinius, *TAPA*, 70/1, 64-92.

- Salmon E. T.**, 1962, The Cause of the Social War, *Phoenix*, 16/2, 107-119.
- Sargent L. T.**, 1982, Authority and Utopia, *Polity*, 14/4, 565-584.
- Sargent L. T.**, 2000, Utopian Traditions: Themes and Variations, in: R. Schaer, G. Claeyes, L. T. Sargent (eds.), *Utopia: The Search for the Ideal Society in the Western World* (New York, Oxford, Oxford UP), 8-17.
- Satterfield S.**, 2008, *Rome's Own Sibyl: The Sibylline Books in the Roman Republic and Early Empire. A Dissertation Presented to Princeton University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philology.*
- Saxonhouse A. W.**, 1982, Family, Polity and Unity: Aristotle on Socrates' Community of Wives, *Polity*, 15/2, 202-219.
- Schofield M.**, 1999, Social and Political Thought, in *CHHPh*, 739-770.
- Scullard H. H.**, 1982, From Gracchi to Nero. A History of Rome from 133 BC. to AD. 68 (London, New York, Routledge).
- Scullard H. H.**, 1992, Rome, *OCD*, 925-935.
- Seager R.**, 1966, Factio: Some Observations, *JRS*, 62, 53-58.
- Seager R.**, 2002, Pompey the Great. A Political Biography, 2d. ed. (Malden (Ma), Oxford, Wiley -Blackwell).
- Seth B.**, 2016, Debt, Land, and Labor in Early Republican Economy, *Phoenix*, 70/3-4, 317-338.
- Sellers J.**, 2003, *The Art of Living. The Stoics on the Nature and Function of Philosophy* (London, New York, Sydney, Bloomsbury Publ.).
- Shaw B. D.**, 1975, Debt in Sallust, *Latomus*, 34/1, 187-196.
- Sherwin-White A. N.**, 1972, The Date of the Lex Repetundarum and Its Consequences, *JRS*, 62, 83-99.
- Sherwin-White A. N.**, 1973, *The Roman Citizenship*, 2d. ed. (Oxford, Clarendon).
- Sherwin-White A. N.**, 1992, Municipium, *OCD*, 703.
- Shorey P.**, 1921, Τύχη in Polybius, *CPh*, 16/3, 280-283.
- Sirianni F. A.**, 1993, Caesar's Peace Overtures to Pompey, *AC*, 62, 219-257.
- Siver M.**, 2007, Roman Economic Growth and Standards: Perceptions Versus Evidence, *AS*, 37, 191-252.
- Smith W.**, 1875, *Fabri, A Dictionary of Greek and Roman Antiquities* (London, John Murray), 659.
- Sorabji R.**, 1974, Body and Soul in Aristotle, *Philosophy*, 49/187, 63-89.

- Sorabji R.**, 2007, What is Now on Emotion in Stoicism after 100 BC., *The Bulletin of Classical Studies, Supplement*, 94 (Greek and Roman Philosophy 100 BC. – 200 AD.), 163-174.
- Stepanyan A.**, 2015, Relations between Tragedy and Historical Experience in Plutarch (Crassus, 33), *JSAS*, 24, 112-125.
- Stephens W. O.**, 2007, *Stoic Ethics. Epictetus and Happiness as Freedom*, (London, New York, Continuum).
- Stevens C. E.**, 1992, Allobroges, *OCD*, 47.
- Stewart D. J.**, 1968, Sallust and Fortuna, *HTh*, 7/3, 298-317.
- Stimson J. J.**, 2017, *Killing Romans: Legitimizing Violence in Cicero and Caesar, A Dissertation in requirement of the degree of Doctor of Philosophy* (in Classical Studies), University of Michigan.
- Stockton D.**, 1979, *The Gracchi* (Oxford, UP).
- Straumann B.**, 2011, Constitutional Thought in the Late Roman Republic, *HPTh*, 32/2, 280-292.
- Stout S. E.**, 1921, Training Soldiers for the Roman Legion, *CJ*, 16/7, 423-431.
- Syme R.**, 1939, *The Roman Revolution* (Oxford, Clarendon Press).
- Syme R.**, 2002, Sallust, with a new Foreword by R. Mellor (Berkeley, Los Angeles, London).
- Syme R.**, 2016, *Approaching the Roman Revolution. Papers on Republican History*, ed. by F. Softangelo (Oxford, UP).
- Szemler G. J.**, 1971, Religio, Priesthoods and Magistrates in the Roman Republic, *Numen*, 12/2, 103-131.
- Taylor L. R.**, 1962, Forerunners of Gracchi, *JRS*, 52/1, 19-27.
- Thomsen Ch. A.**, 2020, *The Politics of Association in Hellenistic Rhodes* (Edinburg, UP).
- Toynbee J. M. C.**, 1996, *Death and Burial in the Roman World* (Baltimore, London, John Hopkins UP).
- Treves P.**, 1992, Brutus Lucius Junius, *OCD*, 183.
- Treves P.**, 1992, Claudius Caecus Appius, 1992, *OCD*, 246.
- Treves P.**, 1992, Lucretia, *OCD*, 622.
- Treves P.**, 1992, Tarquinius Superbus; Brutus Licius Junius, *OCD*, 183; 1038-1039.
- Ward A. M., Heichelheim F.**, 2003, *A History of the Roman People*, 4th ed. (New Jersey, Prentice Hill).
- Webb R.**, 1999, Ekphrasis Ancient and Modern: The Invention of a Genre, Word and Image, 15, 7-18.

- Webb R.**, 2001, Poetry and Rhetoric, in S. E. Porter (ed.), Handbook of Classic Rhetoric in Hellenistic Period, 330 BC. – AD. 400 (Boston, Leiden, Brill Academic Publ.), 339-370
- Whitehead D.**, 1982/1983, Sparta and the Thirty Tyrants, AS, 13/14, 105-130.
- Wildberger**, 1999, Bodies, Predicates, and Fated Truths: Ontological Distinctions and the Terminology of Causation in Defenses of Stoic Determinism by Chrysippus and Seneca, in C. Lévy and S. Maso (eds.), Fate, Chance, and Fortune in Ancient Thought. Lexis Ancient Philosophy (Amsterdam, A. Hakkert Publ.), 103-125.
- Wiedemann T. E.**, 1994, Cicero and the End of the Roman Republic (London, Bristol Classics Press).
- Wiseman T. P.**, 1969, The Census in the First Century BC., JRS, 59/1-2, 59-75.
- Wiseman T.P.**, 2009, Remembering the Roman People: Essays on the Late-Republican Politics and Literature (Oxford, UP).
- Wood N.**, 1988, Cicero's Social and Political Thought (Berkeley, Los Angeles, California UP).
- Woolf G.**, Roman Peace, 1993, in J. Rich and G. Shipley (eds.) War and Society in the Roman World (London, New York, Routledge), 171-194.
- Wylie G.**, 1990, Pompey Megalopsychos, Klio, 72/2, 445-456.
- Yakobson A.**, 2010, Traditional Political Culture and the People's Role in the Roman Republic, Historia, 59/3, 282-302.
- Zamoum Kh., Grope T.**, 2018, Crisis Management: A Historical Approach for Better Understanding of Today's Crisis, in K. Holla, M. Titko, J. Ristvej (eds.), Crisis Management. Theory and Practice (London, IntechOpen), 203-218.
- Zeller Ed.**, 1931, Outlines of the History of Greek Philosophy, 13th edition, revised by W. Nestle, translated by L. R. Palmer (London, Routledge and Kegan Paul).
- Zetzel J. E. G.**, 2017, Cicero on the Origins of Civilization and Society: The Preface to *De re publica*, book 3, AJPh, 138/3, 461-487.

- Бартошек М.**, 1989, Римское право: понятия, термины, определения (Москва, Юридическая литература).
- Гвоздев С. П.**, 1947, Г. Саллюстий Крисп. Примечания. Вводная статья М. М. Покровского (Москва, Изд. литературы на иностранных языках).

- Горбулич И. С.**, 2006, Единоличное консульство Помпея, Вестник С. Петербургского университета, сер. 2, вып., 40, 198-201.
- Кнабе Г. С.**, 1988, Категория престижности в жизни древнего Рима, в кн. Быт и история античности (Москва, Наука), 143-169.
- Кнабе Г. С., Протопопова И. А.**, 1998, Культура античности, Д. С. Серебрянный (ред.), История мировой культуры: Античность-Средневековье-Возрождение (Москва, Изд. РГГУ), 89-204.
- Лосев А. Ф.**, 2000, История античной эстетики, т.5 (Харьков, Изд. АСТ).
- Покровский И. А.**, 1907, Лекции по истории римского права, 3-е издание (С. Петербург, Склад).
- Степанян А.**, 2014, Полибий и вопросы теории государства в Географии Страбона, Ա.Ստեփանյան, Պատմության հետազոծը. Գործը, գրույթ, իմաստ (Երևան, Փրինթինգ), 212-235:
- Чистосердов М. С.**, 2017, "Понятие Римского мира" и его содержание в алтаре мира императора Августа (Москва, Изд. МГУ).
- Խաչատրյան Պ.**, 1969, Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր (ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.):
- Մինասյան Լ. Ռ.**, 2013, Իրադարձությունը Հռոմում Բ.ա. II դարում և Գրաքուսների բարենորոգությունները (Երևան, ԵՊՀ հրատ.):
- Մինասյան Լ. Ռ.**, 2013, «Կիկերոն և Պոմպեոս» համագործակցությունը և «Նոր Հռոմի» հարացույցի մշակումը, Ա. Ստեփանյան (խմբ.), Պատմության հարցեր-2 (Երևան, Զանգակ հրատ.), 198-211:
- Սարգսյան Ա.**, 2004, Պոլիբիոս. Էկումենի (քաղաքակիրթ աշխարհ) միավորման գաղափարը, Կանթեղ. գիտական հոդվածների ժողովածու, 4, 195-201:
- Ստեփանյան Ա.**, 2012, Պատմության կերպարի ստեղծումները Մեծ Հայքում. Արտաշիսյան դարաշրջան (Սարգիս Խաչենց-Փրինթինգ):

ԴԱՍԻՉ

Անձնանուններ

Աղեքսանդր Մակեդոնացի 32
 Ասկուս Մարկիոս 215
 Աստիոքոս Գ 26, 191, 231
 Ապպիոս (Կլավդիոս Կեկուս) 166, 255
 Ապպիոս Կլավդիոս (Պուլքեր) 26
 Ասկանիոս Հուլիոս 76, 228
 Ավլոս Գաբրիոս 120, 122-123, 222
 Ավլոս Մանլիոս Տորկվատոս 137-138
 (Ավրելիա) Օրեստիլա, 94, 112, 195
 Արիստոտել 23, 49, 53, 180, 182, 186, 190, 192, 195, 205

Գայուս (Կալպուրնիոս) Պիսոն 96-100, 125-126, 229
 Գայուս Անտոնիոս 61, 101, 103-104, 113, 143, 146, 205
 Գայուս Կորնելիոս 106
 Գայուս Կորնելիոս Կեթեգուս 95, 109, 119-120, 122-124, 126, 127, 138, 141-143, 224
 Գայուս Կրիսպուս Սալլուստիոս 11, 20, 26, 30, 32 34, 39-41, 45-49, 48, 54, 56-57, 59, 63-66, 67-68, 71-75, 102-104, 106, 108-109, 113, 119-121, 124-125, 180-184, 184, 186, 191-192, 12-114, 217-218, 222-225, 228-229, 231, 235-236, 238-239, 241-246, 253-254, 259, 261
 Գայուս Հուլիոս Կեսար 11, 34-38, 41-47, 61, 64, 67-70, 72, 75-76, 85, 105, 123, 125-127, 133-134, 140, 164, 183-184, 197, 216, 222, 228, 232-242, 245-250, 252-260
 Գայուս Մանլիոս 60, 103-107, 109-110, 112, 142, 146-147, 210, 215, 217
 Գայուս Մարիոս 28, 20-31, 33, 146, 227, 261
 Գայուս Մուրենա 119-120

Գայուս Պոմպեիոս 121
 Գայուս Փլամինիոս 60, 112
 Գայուս Փրիգուլուս 95, 198
 Գայուս Օկտավիանոս Օգոստոս 11-12, 43-44, 183, 228, 235, 246,
 Գնեուս Պապիրիոս Կարբոն 169
 Գնեուս Պոմպեուս 11, 32-45, 64, 68-70, 72, 95-98, 115, 151, 169, 184, 195-196, 202-203, 222-223, 228, 244, 247-248, 256-258
 Գնեուս Տերենտիոս 123-134
 Գրաքուսներ (Տիբերիոս, Գայուս) 23, 26-28, 44, 64, 72-73, 157, 183, 197, 205, 211, 218, 251

Դամասպիոս 131-132, 235
 Դեկիմուս Յունիոս Բրուտոս (Ալբինոս) 116-117, 127, 169, 209-210, 222,
 Դեկիմուս Յունիոս Սիլանոս 127, 130, 230, 233
 Դեմոսթենես 237
 Դիոնիսիոս Հալիկառնացի 17

Զենոն (Սառիկոս) - 50, 178

Էմպեդոկլես 50
 Էնեուս 76, 228, 241
 Էպիկտետոս 239
 Էսքիլոս 190
 Էփորոս 190

Թուկիդիդես 46, 179, 181, 190, 192-193, 204, 221, 231

Իսկրապան 190, 237

Լիբեր Փրկիչ 206
 Լուկիոս (Լիկինիոս) Լուկուլուս 196
 Լուկիոս Անիոս Մենեկա 224
 Լուկիոս Ափրիկանոս 228
 Լուկիոս Բեստիա 95, 119
 Լուկիոս Դոմեթիոս 70, 152, 158, 169
 Լուկիոս Դոմիտիոս Ահենոբարբոս 248
 Լուկիոս Կասսիոս Լոսգինոս 95, 120, 122, 127, 224
 Լուկիոս Կոտտա 97
 Լուկիոս Կորնելիոս Կիննա 61, 123
 Լուկիոս Կորնելիոս Մուլլա 11, 30-35, 42-43, 61, 63, 66, 68-70, 72, 84, 90, 96, 101, 106, 114, 123, 131-135, 140, 152, 169, 180, 183-184, 192, 196-197, 200-201, 203-207, 209-210, 214, 220-221, 227-228, 233, 248, 256, 258-259

Լուկիոս Հուլիոս Կեսար 198
 Լուկիոս Յունիոս Բրուտոս 17, 187
 Լուկիոս Պապիրիոս Կուրսո 191
 Լուկիոս Պլավտոս 108
 Լուկիոս Պոստումոս 159, 252
 Լուկիոս Սենիոս 107
 Լուկիոս Սերգիոս Կատիլինա 11, 32-35, 38-39, 44, 57-66, 84, 92-93, 96-98 111-113, 116, 119-120, 124, 133, 138 142-143, 147-148, 195, 201, 204-206, 210, 212-214, 216-218, 223-225, 227-228, 230-233, 236-237, 240-245
 Լուկիոս Ստատիլիոս 95, 120, 122-123, 138, 141
 Լուկիոս Վալերիոս Փլակոս 121-122
 Լուկիոս Վարգունտիոս, 95, 105, 123
 Լուկիոս Տարկվինիոս 124
 Լուկիոս Տորկվատոս 97
 Լուկիոս Տուլլիոս (Կիկերոն) 96
 Լուկրետիա 194

 Կասսիոս Դիոն 17
 Կեպարիոս (ռմն) 122-123, 138, 141
 Կլոդիոս Պուլքեր 11, 32, 35, 38-39, 230
 Կլոդոս (Մեծ) 81, 180
 Կոնկորդիա 226
 Կոնստանտին Մեծ 225
 Կվինտոս Անիոս 95, 127
 Կվինտոս Լուսատիոս Կատուլլոս 111, 125, 216-217, 229
 Կվինտոս (Կեկիլիոս) Մետելլոս Կելեր 61, 107, 143, 223
 Կվինտոս Կորնիլիկոս 123
 Կվինտոս Կուրիոս 95, 102, 104, 211-212
 Կվինտոս Հորտենսիոս 208
 Կվինտոս Մարկիոս Ռեկս 61, 107, 110-111, 215
 Կվինտոս Մետելլոս Նեպոս 221
 Կվինտոս Սերտորիոս 202
 Կվինտոս Փաբիոս Մակսիմոս 191, 223

 Հանսիբալ 30, 255
 Հերկուլես 152, 157
 Հերոդոտ 181, 190
 Հուլիա 37-38
 Հռոմուլոս 17, 185, 253, 255

 Մակսենտիոս 225
 Մարկոս Անտոնիոս (ճարտասան) 206
 Մարկոս Անտոնիոս 43

Մարկոս Բեքիոս Պամփիլոս 200
 Մարկոս Բիբուլոս 158
 Մարկոս Լեպիդոս 43, 96
 Մարկոս Լիկինիոս Կրասսոս 11, 32-40, 97-98, 115, 123-125, 203, 220, 228-230
 Մարկոս Լիվիոս Դրուսոս Կրտսեր 29, 72, 155, 250
 Մարկոս Լիվիոս Սատուրնինոս 28
 Մարկոս Կալպուրնիոս Բիբուլոս 252
 Մարկոս Պետրենոս 62, 146-147, 244-245
 Մարկոս Պլավտոս Սիլվանոս 213
 Մարկոս Պորկիոս Լեկա 95, 105, 130, 133
 Մարկոս Պորկիոս Կատոն (Ավագ) 32, 46, 53, 64-65, 185, 237-238, 253, 261
 Մարկոս Պորկիոս Կատոն (Կրտսեր) 47, 51, 53, 61, 64-65, 67, 70, 130, 133-134, 139-141, 152, 159, 237-241, 247, 250, 252, 254, 256
 (Մարկոս Տերենտիոս) Վարրոն 13, 30, 183
 Մարկոս Տուլլիոս Կիկերոն 11, 17, 30, 33-35, 38, 40, 56, 59-66, 68, 101-106, 108-109, 113, 119-121, 124-125, 132, 184-186, 193, 205-207, 210-211, 216-217, 222-225, 229, 236, 244, 251-252, 254-257
 Մարկոս Փավնիոս 159, 252
 Մարկոս Փուլվիոս Նոքիլիոր 95, 159, 207
 Միհրդատ Պոնտացի 221

 Յուգուրթա 28
 Յուլիաներ Օպտիմոս Մակսիմոս (Կապիտոլիական) 201, 210, 212, 214, 226-227

 Ներոն կայսր 231
 Նումա Պոմպիլոս 255

 Պանետիոս 51, 180, 186
 Պերսևս 128, 191
 Պլուտարքոս 17, 26, 42-43, 230, 241, 252
 Պղատոն 50, 178, 190
 Պյութագորաս, 255
 Պյուրոս 191
 Պոլիբիոս 18, 23-24, 26, 30, 32, 51, 53, 186, 191, 211, 214, 234-235, 250, 259
 Պոմպեոս Ռուփոս 107, 110-111
 Պոսիդոնիոս 51, 180
 Պուրլիոս Անտոնիոս 95, 123
 Պուրլիոս Գաբինիոս Կապիտոն 95, 117, 119-120, 122-123, 138, 141
 Պուրլիոս Լենատուս Սպինթերիոս (Էդի) 123

Պուրլիուս Կորնելիուս Լենտուլուս (Սուրա) 60–61, 95 103, 109, 111, 119–120, 122–124, 126, 136, 138–139, 141–143, 200, 221, 224, 226–227, 243, 254

Պուրլիուս Կորնելիուս Սկիպիոն (Ափրիկացի) 22, 26, 30–31, 255

Պուրլիուս Կորնելիուս Սկիպիոն Էմիլիանուս 22–24, 51, 255

Պուրլիուս Ումբրենուս 116–117, 127, 222

Պուրլիուս Սիտուս Դիկերիուս 101

Պուրլիուս Փաբիուս 127

Սատուրնուս 224

Սեկստիուս Պոմպեյուս 203

Սեմպրոնիա 103, 209–210, 222

Սեպտիմուս (ոմն) 105

Սերվիուս Տուլլիուս 188, 199, 208–209, 242, 251

Սիրիլ 227, 239

Սոկրատես 181

Սուլլա եղբայրներ (Պուրլիուս, Սերվիուս) 95–96, 123

Սուլպիկիուս Ռոմիուս 29

Սոփոկլես 181, 190

Սպարտակ 32–33

Վեստա աստվածուհի 194

Վերգիլիուս 77, 228, 238, 256

Տարկվինիուս Ավագ 188

Տարկվինիուս Գոռոգ 17, 187–188, 227

Տարկվինիուս ոմն 228

Տիբերիուս Կլավդիուս Ներոն 127, 231

Տիգրան Կրտսեր 228

Տիտուս Ամպիուս Բալբուս 32–33

(Տիտուս Աննիուս) Միլոն 38–39

Տիտուս Լիվիուս 19, 30, 239

Տիտուս Մանիլիուս Տորկվատուս 191, 239

Տիտուս Պոմպոնիուս Ատոկիուս 230

Տիտուս Վոլտուրիկիուս 120–122, 124–126, 138, 225

Տուլլուս Հոստիլիուս 226

Փեգուլացի ոմն 146–147

Փիլիպպոս Ե 191

Փուլվիա 102, 104, 106, 211

Քսենոփոն 190

Տեղանուններ*

Աթենք 180, 234, 259

Ալբա Լոնգա 76

Ալպյան լեռներ 222

Ամիտերնիում 45

Ապենիններ 62

Ապուլիա 105, 107, 118, 122

Ասիա նահանգ 22, 81

Ատրիք 35

Ավենտին բլուր 215

Արտաշատ 38

Արրետայի դաշտ 112

Արիլկա, 23, 45, 47, 201

Բրիտանիա 36, 41

Բրուտիում 118

Գալլիա (Այսրալպյան, Անդրալպյան կամ Նարբոնական) 23, 36–37, 41–42, 117–120, 125, 142–144, 210, 222–223, 229, 243, 243–249

Գերմանիա 42

Դելոս կղզի 232

Եգիպտոս 22–23

Եփրատ 41

Էգեյան ծով

Էվքսինյան ծով 42

Էտրուրիա 62, 105–106

Ինդոս 180

Իսպանիա (Մերձավոր, Հեռավոր) 23, 37, 41, 97, 101, 201–202

Իտալիա 21–23, 29, 31, 39, 54, 59–60, 185, 200, 214, 225, 247

Լատիում 45

Լիբիա 22

*Հոմ (կամ նեղ ընդգրկմամբ Քաղաք) տեղանունը չենք ընդգրկել այս ցուցակի մեջ, այլապես ստիպված կլինեինք ցուցանել գրքի համարյա բոլոր էջերը:

Խառան 38

Կամպանիա 32

Կապիտոլիում 97, 123

Կապուա 107

Կարթագեն 22-24, 89, 191, 232, 250

Կոնկորդիա տաճար 122, 126

Կովկասյան լեռներ 35

Կորնթոս 250

Կումք 227

Կրոտոնա 120

Հյուսիսային Միջագետք 38

Հյուրկանիա 42

Հնդկաստան 37

Հունաստան 22, 81, 180, 235, 241

Հռոդոս կղզի 22

Մակեդոնիա 22-23, 210

Մասիլիա 111, 243

Մավրիտանիա 101

Մարսյան դաշտ 104, 209, 212, 151

Մերձավոր Արևելք 180

Միջերկրածովք 22-23, 29, 54

Մովլիուս կամուրջ 121

Յանիկուլում բլուր 215

Նումիդիա 45

Պարթևստան 37

Պերգամոն 23

Պիկենում 105, 107, 118, 143, 243

Պիստորիա 62-63, 143

Ջիրբալթար 41

Ռոնա 222

Ռուբիկոն 21, 41, 243

Սելևկյան տերություն 22-23

Սիկիլիա 21, 252

Սպարտա 12, 180, 186, 193

Սրբազան լեռ 215

Տերրակիում 122

Տիբեր գետ 16, 225

Տուլիանում քանդակ Հռոմում 141 201, 210

Փարսալուս 248, 259

Փեստուլա 103, 107, 210

Փլամինյան ճանապարհ 225

Փոքր Ասիա 231

ՍԱԼԼՈՒՍՏԻՈՒՍ ԳԱՅՈՒՍ ԿՐԻՍՊՈՒՍ
ԿԱՏԻԼԻՆԱՅԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ
ԵՎ ԹՈՒՂԹՔ ԱՌ ԾԵՐՆ ԿԵՍԱՐ
Ի ՎԵՐԱՅ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

Թարգմանությունը, ուսումնասիրությունը

և մեկնությունները

Ալբերտ Ա. Ստեփանյանի

SALLUSTIUS GAIUS CRISPUS
BELLUM CATILINAE
ATQUE EPISTULAE AD CAESAREM SENEM
DE RE PUBLICA

Translatio, studium et commentari

Alberti A. Stepaniani

Գիտական խմբագիր՝

Գևորգ Ճաղարյան

Գրական խմբագիր՝

Դավիթ Վ. Պետրոսյան

Համակարգչային ձևավորումը՝

Արաքս Ալեքսանյան